

Војвода Радомир Путник: његов живот и рад, 1926.

Садржај

Предговор

Посвета

Велики Војници

Војвода Радомир Путник

I Путник као човек

II Путник као војник

I. Живот и рад у миру

1. Потчињени

2. Наставник

3. Начелник Главног Генералштаба

4. Министар Војни

II. Живот и рад у рату

1. Командант Бригаде

а. Први Српско-Турски Рат 1876.

б. Други Српско-Турски Рат 1877/78

2. Начелник Штаба Дивизије

Српско-Бугарски Рат 1885.

3. Начелник Штаба Врховне Команде

а. Први Балкански Рат 1912/13.

б. Други Балкански Рат 1913.

в. Арнаутски Напад 1913.

г. Рат 1914.

Први период операција (Церска Битка)

Други период операција (Битка на Дрини)

Трећи период операција (Колубарска Битка)

д. Рат 1915.

Први период

Други период

III Закључак

92:940.3
(497.1)

ЖИВ. Ј. РАНКОВИЋ

ВОЈВОДА
РАДОМИР ПУТНИК
ЊЕГОВ ЖИВОТ И РАД

САРАЈЕВО

1926.

Господину Министру Просвете
М. Трискуповићу
у знак особитој поштованости.
Бригад. Генерал

Бир. 25. II. 1926.

ВЕЛИКИ РАД
СЛАВНО ИМЕ

ЗБИРКА ВЕЛИКИХ ВОЈНИКА

ПОШТЕН РАД
ВЕЧИТО ИМЕ

65
92 : 940.3(497.1)

ЖИВ. Ј. РАНКОВИЋ:

КЊИГА I.

50.-

ВОЈВОДА РАДОМИР ПУТНИК

≡ ЊЕГОВ ЖИВОТ И РАД ≡

10.6.19

ПОТПОМОГНУТА ИЗ КЊИЖЕВНОГ ФОНДА
„ЗАДУЖБИНЕ ГЕНЕРАЛА М. СРЕЋКОВИЋА“.

ГОСПОДИН МИНИСТАР ПРОСВЕТЕ
ДОДЕЛИО ПОМОЋ ЗА ШТАМПАЊЕ И ПОХВАЛИО КЊИГУ.

2.2.10

БИБЛИОТЕКА МИН. ПРОСВЕТЕ,
НР СРБИЈЕ
БЕОГРАД

САРАЈЕВО — 1926.
ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА.

9. Јулије вибога

ПРОСВЕТА
БЕОГРАД

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЈЕ
НАРОДНОГ БЕОГРАДА

ПРЕДГОВОР.

ВЕЛИКИ ВОЈНИЦИ у опште, нарочито нашега народа и нашега времена, је тема, која неоспорно највише одушевљава свакога ВОЈНИКА по професији. Али, она мора и треба да изазове интересовање и сваког ГРАЂАНИНА свих осталих професија, ПОШТО СУ У ЕПОХАЛНИМ ДОГАЂАЈИМА НАШЕГА НАРОДА, ГОТОВО СВИ ГРАЂАНИ БИЛИ ВОЈНИЦИ И ЧИНИЛИ НАОРУЖАН НАРОД.

То је тема, која чини и има да буде вазда ИЗРАЗ ДИВЉЕЊА не само сарадника и сатрудника великих војника нашега народа и нашег времена, већ и нарочито свих поколења.

Као командант 14. пешад. пука сада „ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА ПЕТРА*)“ на Солунском Фронту, у рову изнад песковите Моглене 1918. год. створио сам био већ и ПЛАН, да о животу и раду „ВЕЛИКИХ ВОЈНИКА“, нашег народа и нашег времена и пишем, те сам и почео прикупљати грађу.

*) Пук је добио то име 21. октобра 1923. год. Свакако почаствован је тим високим именом за заслуге стечене у рату, јер само под командом писца похваљен је пук, а и писац као командант: Похвалом команданта II. Армије Бр. 89. за 31. децембар 1918. и Похвалом команданта Савезничких Војска на Солунском Фронту Бр. 188. од 26. октобра 1919.

Каква пријатна случајност писац је за време мира пре ратова био командир 1. чете 2. батаљона 6. пешадиског пука „КРАЉА АЛЕКСАНДРА I.“, у коју је сада чету уписан ЊЕГОВО КРАЉЕВСКО ВИСОЧАНСТВО ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК ПЕТАР.

Почетком октобра 1922. год. пре посете маневара у Француској око Бича и пре обиласка Вердена и Ренса са осталим члановима војне мисије наше војске, почастиован сам био пријемом код Председника Републике, Министра Војске, свих маршала Француске у Паризу: Жофра, Фоша, Петена, Фајола и најзад посетили смо Начелника Главног Генералштаба генерала БИА*).

Створена ми је на тај начин прилика, те сам више пута могао у Паризу разговарати дуже са генералом БИА, нарочито на ручку код тадашњег Министра Војске Др. Мажиноа, а и на ручку код самога генерала БИА.

Разговарајући са генералом БИА, који је још 1918. год за време Светског Рата због својих ретких подобности и ако релативно веома млад, постављен за начелника штаба Врховне Команде Француске Војске, напоменуо сам му поред осталог разговора и то, да превод његовог дела „ЛУДЕНДОРФ**“) на наш језик чини једну велику корист и богат принос нашој војној литератури.

Том приликом рекао сам му, да и ја припремам један сличан рад о животу и раду наших великих војника: Војводе ПУТНИКА, Војводе МИШИЋА и осталих.

Генерал БИА, човек веома симпатичан, врло приступачан, без и мало гордости, похвалио је ту моју идеју и веома се ласкаво и са најлепшим комплиментима изразио, како о Српској Војсци, тако и о вредности, нарочито Војводе Путника и Војводе Мишића. Он ми је тада дао и доста пријатељских савета за бољу израду и обраду теме, коју сам започео.

*) Маршал Франше Д'Епере, наш почасни војвода, није тада био у Паризу.

**) Buat — „Лудендорф“, у преводу П. Марковића, Београд 1922.

Тема, о којој је реч, после дужег времена рада, ево већ је и завршена. Тај посао извршити ваљано свакако потребно је било имати много умешности и био је врло трудан: да књига буде корисна за СТРУЧЊАКЕ и занимљива и од пријатног интереса за СВЕ ОСТАЛЕ.

УМЕШНОСТИ је било много потребно, те да се среди и доведе у склад разноврсни, разбацани и не тако потпун материјал.

ТРУДНО је доста било прикупити све податке о нашим војничким великанима и ако сам наишао на веома велику предусретљивост код свих, којима сам се за ово обраћао.

Трудио сам се, колико сам МОГАО, ЗНАО и УМЕО, да ВЕЛИКЕ ВОЈНИКЕ нашег народа и нашег времена представим онако и у онаквој боји, какви су они у збиљи и били и да њихов живот и рад изнесем потпуно објективно.

ВЕЛИКИ ВОЈНИЦИ нашег народа и нашег времена заслужују ОПШТУ ПОШТУ и ХВАЛУ свију нас. ОНИ СУ ПОДСТРЕК ЗА МЛАДЕ НАРАШТАЈЕ И ИЗВРСНИ ПРИМЕРИ ЗА ПОДРАЖАВАЊЕ, те износећи њихов живот и рад, сматрам да чиним не само један скроман акт поште, на који ме води чиста љубав према великанима у опште, већ и НАЦИОНАЛНУ ДУЖНОСТ.

*

ОБАВЕЗНА ДУЖНОСТ ми је, да овом приликом истакнем нарочиту пошту сени великога пријатеља нашег народа генерала БИА. Он је на велику жалост, не само Француске, већ и наше Отаџбине, умро 30. децембра 1923. год. изненадно у Паризу, те није доживео, да види овај мој рад, који је много базиран на његовим саветима.

ОБАВЕЗНА ДИЖНОСТ ми је, да овом приликом истакнем тако исто и велику пошту сени

нашега заслужнога генерала М. СРЕЋКОВИЋА, који је створио „ЗАДУЖБИНУ ГЕНЕРАЛА М. СРЕЋКОВИЋА“, из које је потпомогнута и ова књига.

ОСОБИТО ЗАДОВОЉСТВО ми је, да и овом приликом изразим дубоку благодарност:

Господину М. ТРИФУНОВИЋУ, Министру Просвете, који је својом одлуком Бр. 61.241/III од 25. маја 1926., доделивши помоћ, нарочито истакао: „Да се додељује помоћ у сврси народног просвећивања за штампање ове ЛЕПЕ КЊИГЕ“.

Тако исто изјављујем дубоку захвалност:

Госпођици МИЛИЦИ Р. ПУТНИК и

Господину ДР. А. РАДОСАВЉЕВИЋУ, професору Београд. Универзитета — који су ми омогућили својим драгоценим подацима израду овога дела.

Господину М. ПОПОВИЋУ, пуковнику, благодарим на пријатељским услугама, као и СВИМА, који су ми пружили ма какве податке и створили могућност, да овај рад буде потпунији и тачнији.

13. јуна 1926.

Сарајево.

Бригад. Генерал

ЖИВ. Ј. РАНКОВИЋ.

СВИМА ОНИМА, који су највише учинили својим УМОМ, НАПОРИМА и ТРУДОМ, те је име нашег народа постало ЗНАНО, ПОШТОВАНО и СЛАВНО.

... који су своју крв за Отаџбину лили и чијом је крвљу исписана нова историја нашег народа ...

... који су своје кости посејали по нашој лепој и пространој земљи, од Солуна до иза Триглава, као и онима, који су ван Отаџбине оставили свој живот ...

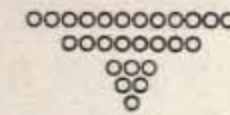
... на чијим је костима подигнута нова, велика и срећна КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА ...

... чија се имена не знају и не помињу; али чије ће дело благосиљати захвално потомство уједињених СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА ...

СВИМА ЊИМА ... нека је СЛАВА и ВЕЧНА ХВАЛА ...

ВЕЛИКИ ВОЈНИЦИ

НАШЕГА НАРОДА И НАШЕГА ВРЕМЕНА.

* * *

Историја Нашега Народа у целини није ништа друго, него једна велика и очајна **борба за егзистенцију, слободу и развитаk нашега народа.**

Доба од Анексије Босне и Херцеговине до свршетка наших најновијих ратова за **Ослобођење и Уједињење** истиче се као доба у сваком погледу **најзнатније.**

Доба од 1908. до 1919. год. представља у историји нашега народа **највеличанственије време,** како по постигнутим бриљантним резултатима, тако и по моралним, интелектуалним и материјалним напорима, које је наш народ изнео и показао. Оно је сведок силних бораба, које је водио наш народ, а у којима су се истицале и падале силне генерације знаменитих људи и великих јунака, који су **задивили цео свет.**

*

Наш Народ, као ретко који народ на свету, неговао је и вазда имао много **идеала** из своје и **тужне и сјајне прошлости,** којима се поносио и још се сада стално поноси.

Ти идеали: историске личности, велики људи, велики војници, храбри војници, цркве, манастири, замци и куле, макар и у развалинама, крепили су наш народ, ободравали му дух, одржавали и давали му отпорну снагу, да не маљакше и да се припрема за свето дело **Ослобођења и Уједињења.**

И46. 2810

10.619

Гуслари су уз гусле идеале нашега народа овековечили, проносећи их свуда и на сваком месту с колена на колена.

1.

Србија, па и Црна Гора, као слободне државе, биле су **уточиште** и **Пијемонт** целокупног нашег троименог народа без разлике вере и порекла.

За време овог најсјајнијег доба, у њима су се скупљали сви они, који су племенито и идеално мислили и осећали и који су вољни били, да жртвују све за постигнуће идеала свога народа.

2.

Наш Народ, заједничким напорима, трудом и умом свих оних, који су били свесни своје садашњости и будућности, као и благодарећи свести браће ван граница, који су били у оквиру туђинског јарма, обележио је ово доба **златним словима**.

* * *

Српска Војска на бојном пољу у најновијим ратовима за **Ослобођење** и **Уједињење** показала је **пример**, достојан **хвале** и **подражавања**.

1.

Велики Почетак бесмртног хероја тополског **Војда Карађорђа** отпочет 1804. год. и настављен 1815. год. од стране **Милоша Великог** срећно су завршили:

Унук, Краљ Петар I. Велики и
Праунук, Краљ Александар I.

Сан великог песника нашег народа **Ивана Гундулића** оствари се...

Родољубиви покушаји **Зрињског** и **Франкопана** постадоше дело....

Сва браћа.... сем извесног дела, који још оста у ропству под туђином.... сви **Срби, Хрвати и Словенци** од Струме до Триглава и од Карпата до Јадранског Мора данас чине једну **Државу** и **Једну Моћну Заједницу**.

Са свију брда и планина **Наше Лепе Отаџбине**, па и изван ње, данас се **Наших Победа** хори глас.

2.

Данас су се, као што је певао песник **Алекса Шантић***): **»У један сплели венац три душманима раздвојена брата«**.

Данас: **»Чине једну лозу и једну Краљевску Крв: Срб, Хрват и Словенац«**, те нам дужност и пијетет налажу: **»да истакнемо и одамо пошту и хвалу свима онима, а нарочито Војсци, која је за остварење великог дела Ослобођења и Уједињења нашег троименог народа највише дала и учинила«**.

3.

Српска Војска, а с њом и сви **добровољци**)** из свих крајева и свих вера наше ослобођене и уједињене Отаџбине, као и из свих других држава **»својим огромним напорима и одвећ великим жртвама«**, задивила је цео свет.

Чувеним подвизима протканим са примерном преданошћу и савесношћу у вршењу дужности и задахнута особитом љубављу према **Отаџбини** и своме **Владаоцу** и **својим великим успесима на бојном пољу** постала је позната целом свету.

*) Лектира: А. Šantić — »Pesme«, Zagreb 1919.

**) Лектира: Р. Slijepčević — »Naši dobrovoljci u Svetskom Ratu«, Zagreb 1925.

Српска Војска је била **предмет хвале и истицања**, не само од стране наших пријатеља, већ и од стране наших **непријатеља**.

4.

Српска Војска у грозним данима искушења **побрала је бесмртну славу**.

Она је бриљантним успесима успела, да изврши у епохи великих и судбоносних догађаја једно **знаменито дело**, од сјајне историске вредности.

* * *

Српска Војска у епохи дивних најновијих догађаја избацила је на површину из своје средине:

Велике Војнике, које су наши ратови истакли као: **одличне војсковође и мудре старешине**, и

Храбре Војнике, који у борбама изађоше на глас као: **велики јунаци**.

1.

Велики Војници то су они, који су били, како је певао **Алекса Шантић**: **»На челу свих оних, што су светлило наших дана и наше радости врело и који су у бури смрти и мегдана као буре ступали смело«**.

То су знаменити и заслужни војници, који су били по своме положају и чину **вође и управљачи**, који су чинили и представљали у организму војске и свих ратних средстава **мотор и регулатор**.

Велики Војници умели су и знали су, да вешто и најкорисније управљају својом оружаном силом. Они су свагда и у свима перипетијама, којима је рат и борба проткана, умели и знали, да на најбољи и најкориснији начин ангажују и

употребе сва своја ратна средства и да постигну идеал Ратне Вештине: **»Са што мање жртава и на што лакши начин постићи што бољи и што већи успех«**.

Велики Војници то су они, код којих, како каже **Његош**^{*)}: **»Умна сила торжествује«**. Они су покретачи људи и свих ратних средстава у рату и миру и за њих је, како каже **Фридрих Велики**: **»Рат Знање«**.

Велики Војници само су кадри, знају и умеју, да добро и корисно управљају наоружаним народом у духу интенција државне политике. Они су једини способни, да споредности и појединости пренебрегну и да управе на главни циљ сву своју **моралну, умну и материјалну снагу**, којом располажу. **Мармон** за њих с правом каже: **»Што год је дух већи, бржи и што му је видик већи, мање се зауставља на редовним и ситним појединоствима«**.

Велики Војници у знаменитом делу **Ослобођења и Уједињења** нашег троименог народа као **вође и управљачи, учитељи и васпитачи** ратне снаге свога народа, односно свога наоружаног народа, својим радом и животом чинили су и дали су све оно, што је било потребно и одвећ корисно, те да **Отаџбина буде велика и славна**.

Велики Војници својим животом и радом треба и има да послуже као пример поколењима и млађим нараштајима, да их загревају и упућују: **како треба живети и радити**, те да се и после смрти може живети. Јер: **»Само онај, који**

^{*)} Лектира: 1. П. Петровић, Његош — **»Горски Вијенац«**, Београд 1892., 2. Н. Велимировић — **»Религија Његошева«**, Београд 1911., 3. П. Поповић — **»О Горском Вијенцу«**, Београд 1923., 4. Б. Петронијевић — **»Филозофија у Горском Вијенцу«**, Београд 1920., 5. Д. Николајевић — **»Његошев Горски Вијенац«**, Београд 1923.

је ваљано и поштено радио за Отаџбину и Народ заслужује, да вечито живи».

Његош пак лепо за њих каже: »Благо томе ко довијек' живи, имао се рашта и родити«.

2.

Храбри Војници то су они, којих је у историји наше војске била читава плејада.

То су они, које су Велики Војници водили и њима управљали. То су они, који су без обзира на чин и положај гинули и крв своју проливали и својим напорима и костима проширивали и омеђавали границе своје миле Отаџбине.

Храбри Војници нашег народа у много случајева за време бораба својом неустрашивошћу и пожртвовањем, често са песмом и осмејком на лицу, презирући смрт, **рушили су грубу силу и све препреке непријатеља**. Они су били пример **чојства и јунаштва**, како се за Отаџбину мре. За њих је било, како **Хорације** каже: **»Слатко умрети за Отаџбину«**.

Храбри Војници то су они, код којих се свагда, па чак и у најопаснијим моментима манифестује и истиче **енергија**, која је **израз воље и храбрости**. Они су кадри, да издрже и на најстрашнијем месту. Они се нису плашили смрти, већ су сматрали као што каже **Смајлс**: **»Човек бити значи борац бити«** и **»Без муке, без труда и борбе ништа се у људском животу не да постићи«**.

Храбри Војници чинили су и дали **све**, што се може дати, а то је највише, јер како каже **Његош**: **»Себ' прегорев највише се може«**.

Храбри Војници, код којих је урођена храброст, махом су **Најплеменитији Војници**. Они за

добро своје Отаџбине и свога Народа никада не жале, да и свој живот заложу, што је особина само **племенитих људи**.

Храбри Војници нашег народа, што су вазда такви били, лежи основ у извесним урођеним националним цртама и особинама карактера наше расе. Храброст нашег народа је резултат начина живота читавог низа наших предака, који су веома брижљиво вазда гајили: **трпљивост и издржљивост, добродушност и милосрђе, скромност, чување части и образа по цену живота, упорно одржавање своје вере и прост поглед на живот и смрт**.

Храбри Војници*), кад бисмо хтели да правимо разлику јунака по величини, броју и ступњу јуначких дела, која их прославише и начину, како су извршена, могли би се поделити на две групе:

1. **Тренутни јунаци**, који су у каквом важном, судбоносном и великом догађају извршили какав херојски чин, који их је прославио и уздигао на такву висину, да су њихова друга јуначка дела остала у присенку или су заборављена или их пак није ни било: **Милош Обилић, Стеван Синђелић** и читава плејада знаних и незнаних наших ратника.

2. **Стални јунаци**, који су се свагда и у свима приликама и на сваком месту истицали као храбри војници, у много прилика изазивајући и сами догађаје за своје јуначке авантуре. Они су за собом оставили читав низ херојских дела, необичних јунаштва и пожртвовања, у којима су се одликовали и сваки је од њих јунак по занимању,

*) Лектира: 1. С. Стојковић — »Хајдук Вељко«, Београд 1905. и »Краљевић Марко«, Нови Сад 1922., 2. Ј. Ђорђевић — »Милош Обилић«, Београд 1924., 3. Г. Јовановић — »Војвода Станоје Главаш«, Београд 1925.

јунак из задовољства, јунак не једног тренутка, него свагда и на сваком месту: **Краљевић Марко, Хајдук Вељко, Станоје Главаш, Јово Курсула, Војин Поповић (Војвода Вук)**, каквих је било врло велики број у нашој непобедивој и славној Војсци.

* * *

Српска Војска у минулим епохалним догађајима најновијег времена као сараднике и сатруднике **Краља Петра I. Великог** и по том **Краља Александра I.** као **Регента**, истакла је као мудре старешине и ваљане војсковође извесне личности, које и који се с правом могу уврстити у **Велике Војнике**.

*

1. † **Војвода Радомир Путник** долази на прво место као **први српски војвода**, који је тај високи чин добио после **Кумановске Битке** 12. октобра 1912. год. за заслуге на бојном пољу.

По годинама и по положају био је наставник и предпостављени свих осталих великих војника нашег народа и нашег времена, те и по том долази на прво место.

*

2. † **Војвода Живојин Мишић** долази на друго место, и ако млађи по рангу од Војводе С. Степановића, јер је чин Војводе добио 4. (17.) децембра 1914. год. после **Колубарске Битке** (Сувобор).

Али, он је био Начелник Штаба Врховне Команде 1918. год. за време сјајне офанзиве са Солунског Фронта, кад смо успели поред огорчених бораба, да за 1½ месец дана пређемо око 800 Км. из античких равница Македоније до у срце земље круне Св. Стевана и када смо на већ отупелим

бајонетима донели златну Слободу*) браћи у: Војводини, Срему, Бачкој, Банату, Барањи, Међумурју, Хрватској, Славонији, Словеначкој, Босни, Херцеговини, Далмацији и када смо повратили Србију и Црну Гору и сву браћу раздвојену и раскомадану сјединили и спојили у моћну **Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца**.

*

3. **Војвода Степан Степановић**, чувени командант II. Армије кроз све ратове, које је Србија водила од 1912. до 1919. год.

Познат у народу као **једренски јунак**, који је омогућио и помогао Бугарима са својом армијом, да заузму Једрене 13. марта 1913. год. Он је добио чин Војводе 2. (15.) септембра 1914. год. после чувене **Церске Битке**, кад је малена Српска Војска тукла силну и чувену Аустроугарску Војску под командом фелдмаршала О. Поћорека.

*

4. **Војвода Петар Бојовић**, који је био и Начелник Штаба Врховне Команде од смене Војводе Путника у Скадру 1915. год. па све до јуна месеца 1918. год., кад је постављен за команданта I. Армије.

Са својом армијом 1918. год. за време сјајне офанзиве на Солунском Фронту пробио је непријатељски фронт од Грунишког Виса до Сокола и под борбом гонио непријатеља преко Црне Реке и даље и учествовао у борбама код Врање и Ниша и најзад срушивши непријатеља донео слободу Београду и свој браћи преко Саве и Дунава.

Чин Војводе добио је 13. (26.) септембра 1918. године.

*) Лектира: Жив. Ј. Ранковић — »Прошлост и Будућност«, Војнички Забавник, Београд 1922.

* * *

Велики Војници, нашега народа и нашега времена, којих сем поменутих као најистакнутијих има већи број, достојни су нашег поштовања. Они су заслужни за Отаџбину и успомена и сећање на њих не треба и не сме никада да престане.

Јер, само онај Народ, каже се и то са потпуним правом, који цени и уме да поштује своје Великане заслужује да постоји.*)

*) Лектира: 1. М. Милићевић — »Живот и дела великих људи« у три књиге, Београд 1877./78. и 79., »Поменик Знаменитих Срба«, Београд 1888. и »Додатак Поменику«, Београд 1901., као Издања Чупићеве Задужбине; 2. А. Гавриловић — »Знаменити Срби XIX. века«, I, II. и III. година Загреб 1901./04.; 3. А. Милојевић — »За Отаџбину«, Београд 1904.; 4. Т. Карлајл — »О херојима«, у српском преводу као Издање Српске Књижевне Задруге, Београд 1903.; 5. Народно Дело — »Карађорђе«, Београд 1923., »Краљ Петар«, Београд 1924. и »Велика Србија«, Београд 1924.; 6. I. Vojnović — »Gundulićev San«, Dubrovnik 1893.; 7. Matica Hrvatska — »Poslednji Zrinjski i Frankorani«, Zagreb 1921.; 8. Јорк од Вартенбурга — »Наполеон као Војвода« у 2 књиге, Београд 1905. у српском преводу; 9. Биа — »Лудендорф«, Београд 1922. у српском преводу; 10. Buat — »Hindenburg«, Paris 1921.; 11. A. Paic — »Die grossen Feldherren«, Laibach 1902.; 12. »Die Generale der Republik und des Kaiserreichs«, Leipzig 1846.; 13. Monographien für Weltgeschichte«, Leipzig, почеле да излазе 1897.; 14. A. Alberti — »General Falkenhayn«, Berlin 1924.; 15. A. Mary — »Maximes des grands capitaines français«, Paris 1915.; 16. Ј. Жујовић — »Отаџбина«, Београд 1919.; 17. С. Смајлс — »Карактер«, у српском преводу, Београд 1889.; 18. Ј. Јовановић — »Наполеон I.«, Београд 1925.; 19. Ж. Ј. Ранковић — »Официр«, Сарајево 1922. 20. Н. Вучетић — »Крв и Сузе за Уједињење«, Београд 1924.

ВОЈВОДА РАДОМИР ПУТНИК

* * *

Војвода Радомир Путник представља у збирци **»Велики Војници«** нашега народа и нашега времена једну веома **маркантну личност.**

1.

Путник се истиче као личност знаменита и заслужна. Његова се велика вредност показала и високи војнички дар испољио не само у миру у разним улогама, нарочито као: професор Војне Академије, начелник Главног Генералштаба и Министар Војни, већ и нарочито у рату, у улози начелника Штаба Врховне Команде.

2.

Путник је стекао као **генерал и војвода** омиљено и популарно име нашег **народног војсковође.** Под његовим је руководством као начелника Штаба Врховне Команде: **»Освећено Косово Кумановом«** и **»Спрана љага са Сливнице Брегалницом«,** а и **»Тучена Аустроугарска на Јадру (Цер) и Колубари (Сувобор)«.**

3.

Путник је у данима највеће среће и поноса наше **Отаџбине,** у ратовима за **Ослобођење и Уједињење,** нарочито наше браће под Турцима, изазвао култ неумрлог и срећног војсковође, коме је Српска Епопеја поклонила велику љубав.

Њега су српски војници опевали и о њему су у своје време веома похвално писали наши и страни дописници и новинари.

Смајлс је рекао: »Природа наговештава позив, али живот и његове нужде формирају човека«.

Путник пак формиран је сам својим трудом и великом љубављу према Отаџбини*).

* * *

Живот и рад Војводе Путника спроводећи у јавност, сматрамо да не треба да будемо ни његов панегиричар, нити желимо да будемо његов цензор, већ само објективан рецензитор.

Свакако, живот и рад Војводе Путника изнети и њему пошту указивати, чини нашу **националну дужност и потребну обавезу**, ради моралног подстицаја млађих нараштаја.

Јер, он као и остали великани нашега народа и нашега времена не само што изазива велико интересовање за војнике по професији и за савременике, већ и служи као **пример** и као **подстрек за нараштаје**, који наилазе, **како треба служити своме Народу, својој Отаџбини и своме Владаоцу**.

*

Живот и рад Војводе Путника поучан је, те се износи и разматра:

I. Путник као човек.

II. Путник као војник, његов живот и рад у миру и у рату.

III. Закључак.

*) Лектира: Др. Б. Петронијевић — »Психологија Позива«, Народни Универзитет, Београд 1925.

I.

ПУТНИК КАО ЧОВЕК.

Војвода Путник као **човек**, кад се у целокупности расмотри његов живот и рад, од рођења до смрти, што обухвата време од 71 године, скоро читав век, представља једну веома **интересантну личност**.

Путник као какав апостол посвећује се у целом свом животу само раду — **своме усавршавању и служби Отаџбини**. Он поред свих горчина, које су му људи и судбина наметали ипак никад није малаксао.

I.

Путник је рођен у **Крагујевцу** 12. јануара 1847. год.

Исте године је умро у Бечу чувени аустроугарски војсковођа Ерцгерцог **Карл**. Тада се родио у Познању **Хинденбург**, начелник Штаба Немачке Врховне Команде*) и тада је Хрватско-Славонски Сабор једногласно одлучио, да се у школама у Хрватској и Славонији уведе **народни језик**.

Отац Путника звао се **Димитрије**, који је рођен у Белој Цркви, Банат и који није имао рођене браће и сестара. Он се преселио у Србију и у Крагујевцу стекао велики глас као дугогодишњи и најбољи учитељ основне школе.

Мајка Путника звала се **Марија**, која је рођена у Белој Цркви, Банат, па је са мужем прешла

*) Лектира: 1. O. Criste — »Das Buch vom Erzherzog Carl«, Wien 1914., 2. Buat — »Hindenburg«, Paris 1921.

у Србију. Она је била позната као веома мирна и карактерна жена.

Путник је веома много волео своју мајку. Он је њу много поштовао и издржавао је до краја њеног живота. Она је, како његова породица наводи, имала у животу врло великог утицаја на свога сина и често пута много већег, него што га је његов отац на њега имао.

Родитељи Путника имали су петоро деце:

Ђорђе, који је као млад човек отишао у Русију, тамо живео, школовао се, тамо и умро. Његових живих потомака било је пред Светски Рат у Русији и то неких као официра у Руској Војсци, али који су се сада изгубили.

Софија, која је умрла као неудата у 70. години свога живота у Крагујевцу. Њу је Путник издржавао до краја њеног живота.

Коста, који је био судија и као млађи човек умро и сахрањен у Крагујевцу.

Радомир, који је био најмилије дете, сматран као најбољи и најбистрији међу децом. Он је био нарочито велики љубимац своје мајке.

Мила, удата за пешад. потпуковника С. Филиповића. Она је умрла при свршетку Светског Рата и сахрањена у Крагујевцу.

II.

Путник као дете био је веома прилежан, вазда здрав, бистар, врло живахан, који је још тада имао обичај да плане, али се брзо савлада и гледа на сваки начин, да поврати добро расположење. Он је био врло отворен и искрен и никада није хтео да превари своје родитеље или ма кога другог, па ма шта да је учинио.

Пре ступања у основну школу запажа се у његовом животу кажу нешто, чиме се он одликује од остале и друге деце. Он није волео да се игра као обична деца, већ

је увек наводе, намештао некакве каменчиће и стајао пред њима замишљајући, да су то људи. Ову је особину тврде, имао и генијални Наполеон, али и многа друга обична деца.

Избегавао је велико друштво и још тада бирао себи за другове само оне, који су били скромни и који су њега слушали као каквог вођу.

Скромност је била особина Путника још као детета, која се истицала нарочито у томе, што он никада није хтео, да се ма чим самохвалише. Он је још као мали лепо певао, те је због тога често натериван од својих родитеља, да их у часовима нерасположења разгали.

III.

Путник је свршио основну школу и 5 разреда гимназије у Крагујевцу.

Као ученик по белешкама, које је добијао од својих учитеља и професора није био најбољи. Али по трезвености и разборитости свагда је предњачио.

Као ученик имао је обичај, да тражи од својих наставника тачна и подробна обавештења и објашњења о свему ономе, што му они предају. Он није никада учио предмете напамет и без размишљања, већ је свагда желео и тражио, да сваку ствар потпуно и правилно разуме.

*

Путник је као ученик у погледу учења имао још тада једно веома напредно и срећно гледиште: **»Не треба учити само за школу, већ и за живот«.**

Он није био много по вољи својим тадашњим наставницима, можда због те своје особине, те су га они често имали обичај назвати, ваљда неки и у иронији, **мудрацем**.

IV.

Путник још као ученик био је сведок нашег народног препорођаја и напредовања.

Кримски Рат, који је био 1853./56. год. између Руса с једне и Турака, Француза и Енглеза с друге стране на обалама Црнога Мора, много је имао на њега утицаја.

Путник је се много одушевљавао лепим успоменама на свога земљака војводу **С. Книћанина**, о коме се много са поносом говорило у Крагујевцу, па чак и певале песме »**Хвала теби Книћанине Стево, који Србље од Мађара браниш**«.

Све то дејствовало је на Путника, као и на сву омладину тога доба, у веома патриотском смислу.

Све то био је повод, да Путник заволи војску и определи се, да се **посвети позиву официра**.

V.

Путник је ступио у Артилериску Школу 22. октобра 1861. год. у врло младим годинама, није имао ни пуних 15 година.

Он је био **VI. класа** питомаца.

VI.

Путник је примљен и ступио у Артилериску Школу без испита, пошто је свршио 5 разреда гимназије са успехом скроз **врло добар**.

Остали његови другови: који су свршили школу само добро закључно са 5 разреда гимназије или реалке морали су полагати пријемни испит из: **Математике, Геометрије, Српске Историје, Француског и Немачког Језика** и то усмено.

Управитељ Артилериске Школе био му је артилер. потпуковник **Фрања Зах**, који је на тај положај дошао 1. јуна 1860. год. Зах је био још пре 1848. год. чиновник при француском конзулату у Београду, у Мађарској Буну 1848. год. суделовао је као добровољац под командом С. Книћанина. Зах је 1849. год. израдио Војводи С. Книћанину пројекат за устројство Артилериске Школе и био њен први управитељ од 5. јуна 1850. год. до 1. фебруара 1859. год. као артилер. капетан. Зах је по рођењу Чехо-Словак, који је као управитељ био све до 22. септембра 1865. год.

ВОЈВОДА ПУТНИК КАО ПИТОМАЦ АРТИЛЕРИСКЕ ШКОЛЕ
У БЕОГРАДУ СА ДРУГОМ С. ЉОЧИЋЕМ
1862.

Управитељ Артилериске Школе, по том од 22. септембра 1865. год. био му је генералштабни капетан **Милојко Лешјанин**, који је остао на том положају све до 1. октобра 1868. год., кад је Путник већ био артилер. потпоручник.

VII.

Путник је учио Артилериску Школу у доба владе Кнеза **Михаила Обреновића**, кад је Министар Војни био француски инжињерски пуковник **Иполит Монден**, који је био **први Српски Министар Војни** од 22. септембра 1861. год. и који је много урадио на уређењу и развијању Српске Војске.

Путник је као питомац Артилериске Школе, чији је курс трајао **5** година, имао: теорни и практични течај:

Теорни течај, који је трајао сваке године 11 месеца, обухватао је ове предмете:

1. Алгерба, Нижа и Виша у I и III год.
2. Геометрија, Тригонометрија и Аналитичка Геометрија у II, IV и V год.
3. Практична Геометрија с Премеравањем у II и III год.
4. Нацртна Геометрија у III и IV год.
5. Виша Геодезија у V. год.
6. Механика у IV и V год.
7. Физика у III год.
8. Хемија у IV и V год.
9. Грађевинство на суву и води у V год.
10. Пољска и Стална Фортификација у II, III, IV и V год.
11. Наука о Оружју у I год.
12. Артилерија, Нижа и Виша у III, IV и V год.
13. Тактика у III и IV год.
14. Стратегија у V год.
15. Ратна и Војна Историја у V год.
16. Генералштабна Служба у V год.
17. Администрација у V год.
18. Војна Стилистика у II год.
19. Географија у I и II год.
20. Општа Историја у III и IV год.

21. Хипологија у IV и V год.
22. Наука Хришћанска у I, II, III, IV и V год.
23. Француски језик у I, II, III, IV и V год.
24. Немачки језик у I, II, III, IV и V год.
25. Разно Цртање и Краснопис у I, II, III, IV и V год.
26. Правила Пешачке Службе у I и II год.
27. Правила Артилериске Службе у III год.
28. Правила Пионирске Службе у V год.
29. Пољска, Логорна, Гарнизона, Градска и Унутрашња Служба у I год.
30. Јахање и Вожење у IV и V год.
31. Гимнастика, Борење и Пливање у I, II, III, IV и V год.

Практични течај трајао је разво време и на разне начине. Најчешће питомци су готово сваке године за време од 20—28 дана путовали у Крагујевац и Страгаре.

VIII.

Путник као питомац Артилериске Школе по својим особинама пао је нарочито у очи својим претпостављеним старешинама. Он је био веома строг према млађим питомцима, али само онда, кад је и где је то требало бити, иначе је према свакоме био озбиљан и увек пажљив.

Био је одличан друг, волео је да се весели са својим друговима, али није волео пити.

Веома је био честољубив и врло поносит. Он је ценио своју личност, али није био горд, нити охол.

Што се тиче науке и успеха у појединим предметима нарочито је се истицао у знању и подробном разумевању: **тактике, стратегије, географије, науке о оружју и артилерије**; био је одличан цртач и изврстан јахач, а радио је радо и гимнастику.

1.

Путник је, као што се види имао наклоности према извесним предметима, те је од својих 17

другова у Артилериској Школи био 8. у рангу. Али, једини, који је доцније доживео, да се тако и толико истакне.

Наполеон, највећи војнички геније, веома је интересно, од својих 58 другова по изласку из војне школе у Паризу, кад је произведен у чин артилер. потпоручника, био је 42. у рангу.

2.

Путник је као питомац Артилериске Школе добијао ове чинове:

Каплар 30. марта 1863. год.

Поднаредник 29. фебруара 1864. год.

Наредник 21. октобра 1865. год.

Артилериску Школу свршио је 1866. год. са следећим друговима своје класе:

1. † Почасни генерал и државни саветник у пензији Павле Шафарик.

2. † Генералштабни капетан II. кл. Коста Укропина.

3. † Почасни генерал Јован Д. Прапорчетовић, који је био и Министар Војни.

4. † Резервни генерал и изванредни посланик на расположењу Јеврем Велимировић.

5. Резервни генералштабни пуковник Тома Јовановић.

6. † Инжињерски пуковник Светозар Љочић.

7. † Почасни генерал Стеван Ђ. Луковић.

8. † Војвода **Радомир Д. Путник**.

9. Генерал у пензији Михаило Магдаленић.

10. † Резервни генерал у пензији Кока Миловановић.

11. † Генералштабни мајор Михаило Илић.

12. † Пређашњи инжињ. поручник Милан Милићевић.

13. † Инжињерски поручник Милан Спирић.

14. † Артилер. капетан II. кл. Милош Андрејевић.

15. † Генерал Михаило Срећковић.

16. † Пешад. поручник Мирко Савић.

17. † Пешад. мајор у пензији Јован Влаховић.

IX.

Путник је на свршетку Артилериске Школе нарочито истакнут и препоручен.

ВОЈВОДА ПУТНИК КАО АРТИЛЕРИСКИ ПОТПОРУЧНИК
1866.

Његов тадашњи управитељ школе генерал-штабни капетан М. Лешјанин за њега је ставио у оцени: »**Будући официр, који много обећава и који све што ради и предузима чини са највећом вољом и трудом за разумевање**«.

X.

Путник је произведен у чин артилериског **потпоручника** 17. новембра 1866. год. Указом Кнеза **Михаила**, који је потписао пуковник М. Петровић, Блазнавац као Министар Војни у кабинету М. Гарашанина.

Путник је по том одређен за водника 4. пољске батерије, на коју службу није одмах отишао.

Задржан је по производству на раду у Топографском Одељењу Министарства Војног све до јануара 1867. год., када је одређен за водника 3. брдске батерије.

XI.

Путник је постао официр баш тада, кад тек што је завршен рат Аустро-Пруски и Аустро-Италијански 1866. год., који је, пошто се одигравао доста близу наше Отаџбине, имао узбуђујућег утицаја на наш Народ, нарочито на омладину, с којом је у вези био и Путник.

Путник, читајући разна дела о том рату, као и извештаје са ратишта, имао је још тада прилике, да се упозна са свима ратним средствима онога доба, нарочито са наоружањем војске.

То је било драгоцено искуство за Путника.

Пруска пушка, острагпунећа **Иглењача** систем **Драјзе**, коју су Пруси први пут употребили у овом рату је у сравњењу са осталим пушкама била много боља.

Она је дала подстрека Путнику, а и свима осталима за размишљање. Јер, како се тврдило, она је била један од јачих разлога, те су Пруси у овом рату победили.

ВОЈВОДА ПУТНИК КАО АРТИЛЕРИСКИ ПОРУЧНИК
1871.

Подстрек и квасац то је био за његово доцније упорно и стално захтевање, нарочито кад се истакао на највише положаје у Војсци и Држави, да учини и предузме, те да Српска Војска добије и има увек што боље наоружање.

XII.

Путник је као млад официр сведок потпуног исељавања Турака из градова, што се обавило на свечан начин у Београду 6. априла 1867. год., кад је предао градске кључеве Београда **Али Риза Паша**.

Путник је био сведок и једног страшног догађаја, који се одиграо у Србији 29. маја 1868. год., када је убијен **Кнез Михаило** у Топчидеру, од завереника, који су састављени под утицајем Аустрије и Турске*).

XIII.

Путник је постављен распоредом од 5. октобра 1868. год. за командира народне чачанске батерије, који је распоред као Министар Војни у кабинету Ђ. Ценића потписао потпуковник Ј. Бели-Марковић, што је било за време **Кнежевских Намесника** малолетног Кнеза Милана.

Командир 4. брдске батерије постао је 30. априла 1869. год.

Командир мерзерске батерије постао је 21. јануара 1871. год.

Произведен је у чин артилер. **поручника** 28. јуна 1871. год., који је Указ потписао потпуковник Ј. Бели-Марковић као Министар Војни у кабинету Р. Милојковића.

Деловођа Артилериске Инспекције постао је распоредом од 7. фебруара 1872. год.

*) Лектира: М. Милићевић — »Кнез Михаило«, Београд 1904.

ВОЈВОДА ПУТНИК КАО АРТИЛЕРИСКИ КАПЕТАН II. КЛ.
СА ОЦЕМ, МАЈКОМ И СЕСТРАМА
1876.

XIV.

Путник је постављен распоредом од 23. децембра 1874. год. за деловођу Артилериске Управе, који је распоред као Министар Војни у кабинету А. Чумића потписао потпуковник К. Протић. Одмах после овога постао је и Управитељ Тополивнице.

Произведен је у чин артилер. **капетана** II. класе 10. марта 1876. год., који је Указ потписао Кнез **Милан** и пуковник Т. Николић као Министар Војни у кабинету Љ. Каљевића.

Ађутант Рудничке Бригаде постао је 15. априла 1876. год. и на том положају био до 16. јуна 1876. године, а од тога времена начелник штаба Рудничке Бригаде.

Заступник команданта Рудничке Бригаде постао је 24. јуна 1876. год., кад је командант бригаде пешад. потпуковник М. Катанић рањен.

Командант Рудничке Бригаде постао је 13. јула 1876. год.

XV.

Путник је произведен у чин. артилер. **капетана** I. класе 10. октобра 1876. год., који је Указ потписао Кнез **Милан** и пуковник Т. Николић као Министар Војни у кабинету Љ. Каљевића.

Помоћник команданта Крагујевачке Окружне Војске постао је 20. новембра 1876. год.

Путник је произведен у чин артилер. **мајора** 17. децембра 1876. год.

XVI.

Путник је у почетку Другог Српско-Турског Рата 1877./78. год. био командант позициске артилерије на Делиграду.

Као командант Рудничке Бригаде у саставу Шумадиског Корпуса био је у борбама на Нишору код Пирота 13. децембра.

Као командант Ветерничког Одрета учествовао је у саставу Моравског Корпуса у борбама при заузимању Врање, а и доцније при продирању ка Гиљану.

XVII.

Путник се бавио после рата на разним дужностима, вршећи највише послове по генералштабној струци.

Командант Врањске Окружне Војске постао је Указом од 6. октобра 1878. год., који је потписао Кнез **Милан** и потпуковник Ј. Мишковић као Министар Војни у кабинету Ј. Ристића.

Званичним послом одаслат је 1. фебруара 1879. год. у Русију.

На службу у Артилериско Одељење Министарства Војног одређен је још исте године, чим се вратио из Русије, што је било почетком септембра 1879. год.

1.

Венчао се 12. октобра 1879. год. са **Љубицом Бојовић**, ћерком почившег Тодора Бојовића, генералштабног потпуковника из Београда.

Чим се оженио, престао је ићи у кафану, коју ни раније није много волео и најсретнији је био код своје куће, коју је највише волео.

2.

Добар муж и одличан домаћин је био. Са женом слагао је се веома добро, премда је у односу према њој био конзервативних назора, по коме гледишту супруге имају више да слушају своје мужеве као главне господаре.

Иначе у свима незгодама живота свагда је имао обичај, да се посаветује са својом женом, која је на њега пак веома благотворно утицала.

XVIII.

Путник је 20. јула 1880. год. постављен за шефа штаба Дивизије Стојеће Војске.

Командант Топличке Окружне Војске постао је Указом од 20. марта 1881. год., који је потписао Кнез **Милан** и генерал М. Лешјанин као Министар Војни у кабинету М. Пироћанца.

Шеф Слагалишног Одсека Артилериско-Техничког Одељења Министарства Војног постао је Указом од 3. марта 1883. год., који је потписао Краљ **Милан** и генерал М. Лешјанин као Министар Војни у кабинету М. Пироћанца.

XIX.

Путник је постављен за начелника штаба Дунавске Дивизије 23. септембра 1883. год., који је Указ потписао Краљ **Милан** и пуковник Ј. Петровић као Министар Војни у кабинету М. Пироћанца.

Произведен је 23. маја 1884. год. у чин артилер. **потпуковника** и у исто време преведен у **генералштабну струку**, који је Указ потписао Краљ **Милан** и пуковник Ј. Петровић као Министар Војни у кабинету М. Гарашанина.

XX.

Путник је ступио у рат са Бугарима 1885. год. као начелник штаба Дунавске Дивизије.

Шеф Спољашњег Одсека Оперативног Одељења Главног Генералштаба постао је 1. марта 1886. год., који је Указ потписао Краљ **Милан** и пуковник Ј. Петровић као Министар Војни у кабинету М. Гарашанина.

Начелник Оперативног Одељења Главног Генералштаба постао је 15. априла 1888. год., који је Указ потписао Краљ **Милан** и генерал К.

ВОЈВОДА ПУТНИК КАО АРТИЛЕРИСКИ МАЈОР
1879.

Протић као Министар Војни у кабинету Н. Христића.

Произведен је у чин генералштабног **пуковника** 24. маја 1889. год., који су Указ потписали Краљевски Намесници још непунолетног Краља **Александра**: Ј. Ристић, К. Протић и Ј. Бели-Марковић и пуковник Д. Ђурић као Министар Војни у кабинету С. Грујића.

XXI.

Путник је се поред поменутих дужности, које је вршио и на којима је био, бавио и радио на разним пословима у Главном Генералштабу све од 1886. до 1895. год.

Хонорарни и Редовни Професор Војне Академије био је од 1. септембра 1886. год. до 28. септембра 1887. год. По том од фебруара 1888. год. до 5. јула 1895. год. са извесним прекидом.

Предавао је **Тактику** и **Генералштабну Службу**.

Путник је кратко време као професор заступао и управника Војне Академије.

XXII.

Путник је 5. јуна 1893. год. постављен за команданта Шумадиске Дивизиске Области у Крагујевцу Указом, који је потписао Краљ **Александар** и генерал Д. Франасовић као Министар Војни у кабинету Л. Докића.

Смењен је са ове дужности.

Судија Касационог Суда постао је после овога 10. јануара 1895. год., на који је положај постављен распоредом, који је потписао Краљ **Александар** и пуковник М. Павловић као Министар Војни у кабинету Н. Христића.

Путник је по својој молби, која је израз малтретирања, које му је нанешено, стављен у пен-

зију 14. октобра 1896. год., који је указ потписао Краљ **Александар** и генерал Д. Франасовић као Министар Војни у кабинету С. Новаковића.

XXIII.

Путник као генералштабни пуковник у пензији, још здрав и свеж и релативно врло млад живео је са својом породицом у Београду.

Бавећи се у Београду одмах је предузео мере, да своју породицу сачува и изведе на пут. Он је поучавао велики број официра кандидата за разне испите, нарочито за чин мајора.

Путник се, док је био у пензији, што је трајало од 14. октобра 1896. год. до 15. јуна 1903. год., што износи 6 година и 8 месеца, материјално веома много мучио. Али никада није показао, нити испољио ма коме, чак ни својој породици, да он пати.

XXIV.

Путник је у своме браку имао 7 деце:

Љубиша, виши банкарски чиновник, који је умро и сахрањен 1914. год. у Београду.

Боривоје, командант брода у пензији, који сада живи у Београду.

Мила, удата за пешад. пуковника у пензији Ј. Ивковића, која сада живи са мужем и децом у Београду.

Милица, геудата живи у Београду.

Радојка, удата за Др. А. Радосављевића, професора Медицинског Факултета Београдског Универзитета, живи са мужем у Београду.

Димитрије, активни коњички капетан I. класе, слушалац II. год. Више Школе Војне Академије, живи у Београду.

Владимир, електротехнички инжињер и резервни артилер. официр, који се школовао у Енглеској, живи у Београду.

1.

Путник је веома много волео своју децу и то готово сву подједнако, премда је по кад што био наклоњенији према женској деци.

Према деци био је строг само онда, кад је то требало, иначе је био до крајности нежан и брижљив отац, који је свагда био спреман и готов, да одговори на сва дечија питања, која су била, разуме се, честа и разнолика. Он је њих задивљавао својим знањем о свему и свачему.

2.

Путник је свагда поучавао и саветовао децу и то могло се рећи са задовољством, те су га много волела не само његова, већ и туђа деца, која су му прилазила увек са љубављу и поштовањем.*)

*) Ту лепу особину имао је чак прилике да и писац ове књиге као млад официр види 1911. год., кад је у авалској улици Бр. 7 у Београду становао одмах до стана генерала Путника, тада начелника Главног Генералштаба.

Генерал Путник често је јахао и пре него узјаше имао је обичај, да се нашали са децом, која су око њега била готово увек испуњена.

Један дечко, који је био најсмелији од њих, прилазио је редовно генералу Путнику и увек га питао: »Деда Путник, хоће ли да удари Ваш коњ«.

Генерал Путник свагда је одговарао са свим озбиљно и благонаклоно томе дечку: **»Мене неће, али децу хоће, нарочито непослушну«**. После одговора вазда је имао обичај нашалити се са свом децом, а нарочито са тим дечком и то на тај начин, што га мало повуче за нос и том приликом дечку извуче из носа метални новац, што је код тог дечка, а и осталих изазивало изненађење и радост.

Дечко, о коме је реч, свагда се веома радовао сусрету са генералом Путником и остала му је и данас у успоени та лепа шала.

Тај дечко сада је питомац Војне Академије и зове се Часлав Ж. Ранковић, који сада са много више разумевања, не само што гаји најлепшу успомену на генерала Путника као доброг човека, већ осећа највеће поштовање према Војводи Путнику, као великом војнику нашег народа и нашега времена.

ВОЈВОДА ПУТНИК КАО ГЕНЕРАЛ И НАЧЕЛНИК ГЛАВНОГ
ГЕНЕРАЛШТАБА

1903.

XXV.

Путник је после 29. маја 1903. год., а после успеле династичне промене у Србији реактивиран и унапређен у чин генерала Указом од 15. јуна 1903. год., који је потписао Краљ **Петар I.** и Министар Војни генерал Ј. Атанацковић у кабинету Ј. Авакумовића.

Начелник Главног Генералштаба постао је 16. јуна 1903. год.

Члан Вишег Војног Савета постао је Указом од 15. јула 1903. год.

XXVI.

Путник је био Министар Војни:

Први пут од 26. јануара до 30. јула 1904. год. у кабинету генерала С. Грујића.

Други пут од 17. априла 1906. год. до 30. марта 1908. год. у кабинету Н. Пашића.

Трећи пут од 22. маја до 17. септембра 1912. год. у кабинету М. Трифковића.

Почасни Ађутант Његовог Величанства Краља постао је 30. новембра 1906. год., кад је био Министар Војни у кабинету Н. Пашића.

Начелник Главног Генералштаба био је у међувремену, кад није био на положају Министра Војног.

XXVII.

Путник је пред Први Балкански Рат 19. септембра 1912. постављен за начелника Штаба Врховне Команде, Указом Краља **Петра I.**, који је потписао као Министар Војни пуковник Р. Бојовић у кабинету Н. Пашића.

Произведен је у чин **Војводе** Указом Краља **Петра I.**, 12. октобра 1912. год. Тај највећи чин у војсци добио је на бојном пољу, одмах после Кумановске Битке, који се чин може добити само

ВОЈВОДА ПУТНИК КАО ГЕНЕРАЛ И МИНИСТАР ВОЈНИ
1904.

у рату за нарочите заслуге, а према ранијем, а и садашњем Закону о Устројству Војске и Морнарице чл. 86.*)

XXVIII.

Путник се задржао на деликатном и тешком положају Начелника Штаба Врховне Команде у нашим ратовима од почетка 1912. год. до 18. (31.) децембра 1915. год.

1.

Путник је у своме животу и поред славе, коју је доживео као ретко који војник, имао и домаћих несрећа. Њега је пратила као човека и туга:

Љубица, његова племенита супруга је умрла 30. августа (12. септембра) 1913. год. у Београду у 53. години живота, где је и сахрањена.

Љубиша, син умро му је 1914. год. у Београду, где је и сахрањен.

2.

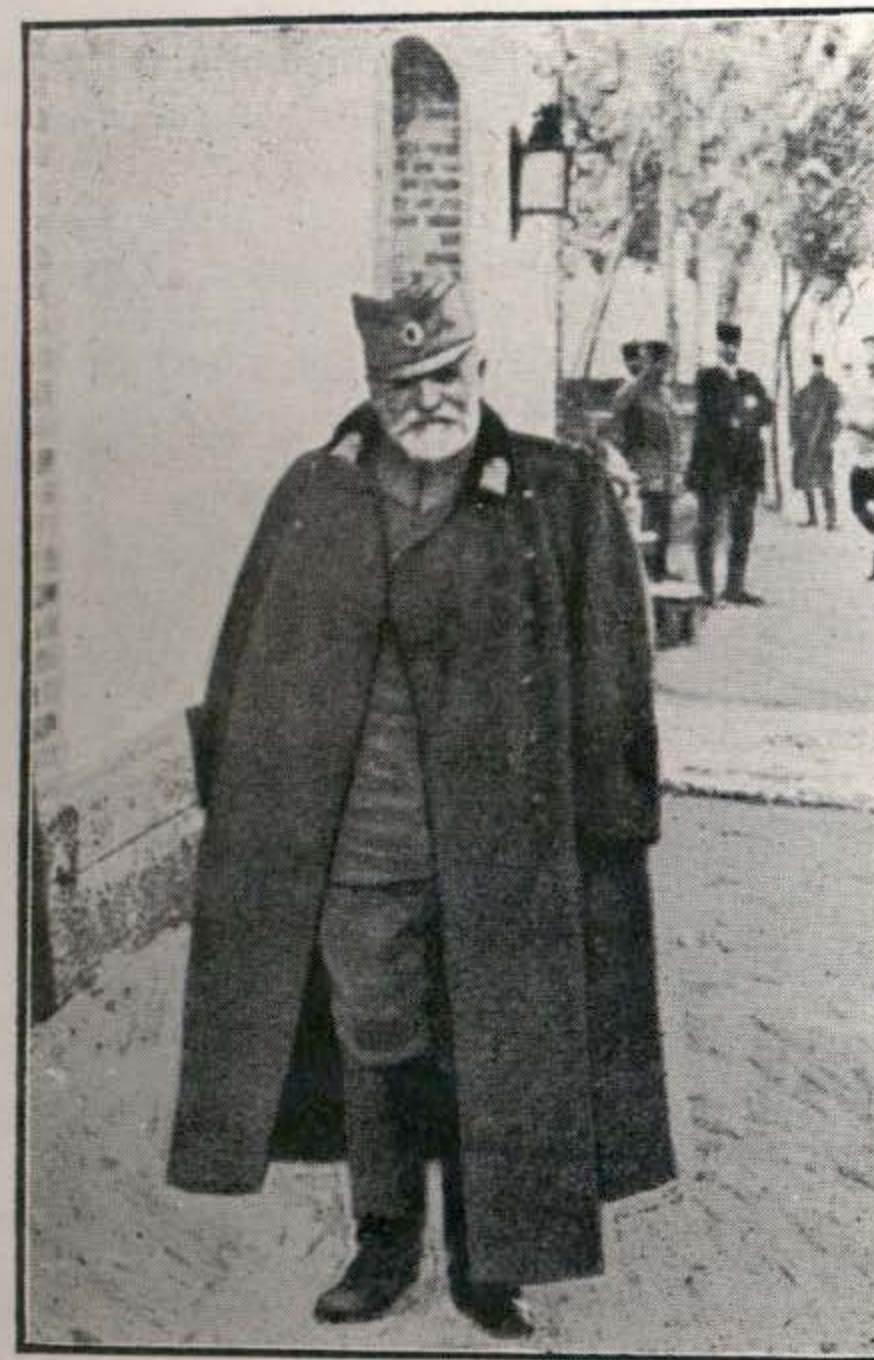
Путник је у старијим годинама био здравља доста доброг, али које је почело још при крају 1914. год. да попушта, које се све више погоршавало тако, да је 1915. год. било врло рђаво.

Фери Пизани**), Ратни Дописник описује једну своју интересантну аудијенцију код Војводе Путника у време несретне 1915. год. у Крагујевцу:

»Треба замислити једну кућу обичне, званичне спољашности, једно окружно надлештво. На вратима стражар, војник III. позива, један ветеран седе браде, који је спасао преко свог скромног сељачког одела фишеклије. Пењете се по већ дотрајалим степеницама. У предворју

*) Види чланак: **»Маршалски чин у Француској«**, Ратник, септембар 1921. Београд.

) Лектира: Ф. Пизани — **»Српска Драма«, Солун 1917. у српском преводу.

ВОЈВОДА ПУТНИК ПРЕД ВРХ. КОМАНДОМ У СКОПЉУ
1912.

један обичан жандарм прегледа вашу дозволу за посету, па, пошто је та формалност извршена, да вам знак, да га пратите и онда идете кроз неке ходнике. У колико се више приближујете циљу, ви видите, да ваш вођа све обазри-вије гази, све лакше гази, тако да на крају чисто клизи на врховима своје обуће. Да нема ту случајно кога да је тешко болестан? Пред вама су једна врата и кроз њих допире до вас кашаљ. А тај испрекидани кашаљ као да некога гуши, дави рекао би човек, као да је неко у ропцу, самртном мучењу.

Жандарм, који иде пред вама куцнуо је три пута; као неко пиштање, чуо се један глас: **Улази!** Врата се отварају, ви се налазите у соби за рад Војводе **Путника**. Налазите се у једној соби, чија је таваница од отесаних греда, а зидови окречени обичним кречом. У једној соби тако празној, да је ни сеоски учитељ не би пожелео, у тој соби један велики сто од сировог дрвета и три столице, плетене сламом. На столу карта и телефон. А сем тога, још и једна ложница са једном постељом. Ништа више, ништа мање. Постеља није од оних постељских кревета, на којима команданти армија одремају неколико тренутака у међу-времену двеју битки. Ова постеља је прави кревет са чаршафима, много јастука, то је кревет једнога болес-ника, који има грозницу. Са те постеље, на којој је обучен лежао, подиже се **Путник**. И, пред собом видех једнога старца, чији су покрети дрхтали, корак несигуран, посрћући. Рука се хвата наслона столице, са напрезањем кога војвода чини, да би савладао свој испрекидани кашаљ.

Знате, рече ми муклим гласом војвода, ево већ 15 дана, како се не дижем из постеље.

И ја се осећам необично узбуђен пред овим старим ратником. На лицу, чије су црте болешћу скоро уништене, виде се само **очи као од челика***), које живе, огледало једне несавладиве душе. Један тако моћан, сиљан дух, у једном тако слабом немоћном телу! За 4 године на овом дивном старцу, за кога сваки час изгледа да је последњи, ово је **Пети Рат**».

*) Лектира: М. Тривунац — **»Жена у Гетеовој Пое-зији«**, Београд 1908., наводи на стр. 8: »Очи Гетеа биле су мирне, као у каквога Бога У опште одлика је богова, да им је поглед сталан и да им очи не лутају не-сигурно тамо амо Ту су особину имале и очи **Напо-леона**«.

КРАЉ ПЕТАР И ВОЈВОДА ПУТНИК УЛАЗЕ У ПРИЛЕП
1912.

XXIX.

Путник, чије је стање здравља било све горе и горе под притиском јачега непријатеља са фронта и оба бока морао је да се повлачи.

Штаб Врховне Команде при своме повлачењу, са којим се стално повлачио и Путник, имао је ове етапе:

1.

Крушевац је била прва етапа после Крагујевца, у коме се задржао са својим штабом до последњег момента.

Краљевска Влада пак и ако је Председник Министарства Н. Пашић понављао, како пише О. Боп: »Ми ћемо поћи тек онда, кад загрме топови изнад Ниша«, кренула се у исто време за Краљево, кад и штаб Врховне Команде за Крушевац.

Са Краљевском Владом 7. (20.) октобра 1915. год. кренули су се и дипломатски представници страних држава.

2.

Краљево је била друга етапа, у којој се болесни и већ изнурен Путник задржао са својим штабом.

Краљево, некад звано Карановац, у коме је чувена ратарска школа у близини знаменитог манастира **Жиче**, у којој су се крунисали српски владаоци, почев од Стевана Немањића, који је подигао манастир и прозват **»Стеван Првовенчани«**.

Краљево је мала варошица са 4—5000 становника, која има 4 улице, које се стичу у један округао трг. Лежи на левој обали Ибра близу утока ове бујне реке у Западну Мораву. Оно је имало да буде етапа необичне Одисеје и да прими као склониште не само Краљевску Владу и дипломатске представнике страних држава, већ и многе избеглице, а нешто доцније и Врховну Команду.

3.

Рашка је била трећа етапа оболелог Путника.

Рашка мала варошица опкољена Голијом, Рогозном и Копаником на утоку реке Рашке, леве притоке Ибра,

ВОЈВОДА ПУТНИК СА ШТАБОМ У СКОПЉУ
1913.

право гнездо орлова закачених о камење, како описује А. Барби, ограничава уски пролаз Ибра.

Чувена је још из IX. века као средиште прве племенске државице истог имена, која се простирала око реке Рашке, Ибра и Копаоника и до реке Пиве, Таре и Лима.

Рашка у ово несрећно доба је имала са својих не више од 1000 становника да буде на једанпут у току читаве недеље дана седиште Српске Краљевске Владе и Српске Врховне Команде.

Путник је стигао у Рашку 2. (15.) новембра 1915. год.

*

Врховни Командант Српске Војске Престолонаследник Регент **Александар** стигао је истог дана по подне у Рашку, кад и Путник.

Краљевска Влада испред њих стално је ишла и већ је била 30. октобра (12. новембра) у К. Митровици.

4.

Косовска Митровица била је четврта етапа, у коју је Путник стигао 3. (16.) новембра у вече.

Пожурио се из Рашке, јер је се бојао, да га кљешта аустро-немачко-бугарска не би затворила, чији је зглоб Ниш, један крак аустро-немачки на северу, који притискиваше на југ и један крак бугарски на истоку, који притискиваше на запад.

Косовска Митровица варош средње величине са 10.000 становника, на саставу Ибра и његове леве притоке Ситнице постала је негде у XIV. веку.

Краљ Милутин приложио је (1313.—1318.) манастиру Св. Стевана у Бањској, који је он подигао на путу Нови Пазар, цркву Св. Димитрија под Звечаном, те по имену цркве добије и варош име.

Косовска Митровица постепено је напредовала, нарочито од како је подигнута железница, чија се природна лепота нарочито истиче.

Изнад вароши и њене равнице на углу, који Ибар чини скрећући на север на једној усамљеној стени леже развалине легендарног замка, звани **Звечан**, који се помиње још при крају XI. века као српска тврђава у борбама

ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК АЛЕКСАНДАР И ВОЈВОДА ПУТНИК
У БЕОГРАДУ
1913.

против Грка. У њему је сахрањен несретни Константин Немањић брат Стевана Дечанског (1322.), а и сам Краљ Стеван Дечански завршио је свој живот на тајанствен начин у њему 11. новембра 1331. год.*)

XXX.

Путник се у Косовској Митровици, коју је Српска Војска освојила од Турака 15. (28.) октобра 1912. год. није готово ни задржавао.

Престолонаследник Регент Александар, Председник Краљевске Владе Н. Пашић и Путник одржали су овде конференцију преко ноћи.

Путник је се одмах у јутру 4. (17.) новембра 1915. год. кренуо возом за Липљан.

*

Српска Војска повлачи се делом одавде, чије је повлачење било много слично одступању Француза из Русије 1812. год.

Наполеон је после катастрофе код Москве и на Березини 1812. год. био принуђен, да се готово сам врати у своју Отаџбину.

Али, он је тада био, како каже Јорк од Вартенбурга, праведно кажњен за упорно презирање будућности свога народа и своје армије, које није знао васпитати и за овакве походе.

Путник пак није био крив за катастрофу свога народа.

Путник са својим пратиоцима у једном вагону II. класе, док у суседном вагону исте класе Председник Краљевске Владе Н. Пашић са министрима и савезничким дипломатским представницима путује у неизвесност...

XXXI.

Путник се креће возом даље.

Вучитрн пролази полако.

*) Лектира: 1. Ј. Дедијер — »Нова Србија«, Београд 1913. и 2. К. Костић — »Наши Нови Градови на Југу«, Београд 1922. Издања Српске Књижевне Задруге Бр. 154 и 168.

ВОЈВОДА ПУТНИК НА БОЛОВАЊУ У ГЛАЈХЕНБЕРГУ,
АУСТРОУГАРСКА
1914.

Вучитрн подигнут вероватно на месту старог **Вици-јанума**, помиње се у половини XIV. века као варош, у којој су били двори Вука Бранковића.

Вучитрн, варош са 8.000 становника чини северну границу Косова Поља.

1.

Путник пролази кроз чувено **Косово Поље** . . о коме Claud Askew*), енглески песник, певаше за време несрећног повлачења:

»Као што је **ружа** символ Енглеској. Ваш нека буде **Црвени јунски крвав цвет** са Косовске груде.

Крвави цветови су крвавим пољем пали,
Где ваши оци храбри с некрстом су се клали.

И падали су часно и гинули и мрели,
Као што падоше данас, јуначки Срби смели«

2.

Косово Поље са свих страна опкољено је планинама: Рогозно и Копаоник на северу, Шар на југу, Чичавица, Црнољева и Неродимка на западу и повијарац нижих брда на истоку.

Оно је вековима било **извор полета и снаге за остварење идеала нашега народа.**

Сада је требало да буде опет гробница Српског Народа

Косово Поље, које заузима по простору 501 Км.², по дужини 75 Км., по ширини 15 Км., таман је било толико, да се у њега смести тадашња малобројна, али витешка и храбра Српска Војска.

3.

Путник све то скрушен и утучен посматра. . .
Испред његових очију, као и испред очију

*) Лектира: Српске Новине — »Косово«, Бр. 42 за 14. јули 1916. Крф.

ВОЈВОДА ПУТНИК КАО НАЧЕЛНИК ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
1914.

свих оних, који су то преживели, пролазила је цела историја нашег троименог народа*):

*

I. Мученички живот Словенаца, који почев од **Коцеља** трпе ропство и уништење народности, обичаја и навика.

*

II. Дивно Доба Хрвата:

1. **Томислав**, Хрватски Бан (910.—930.) Прогласио се за **краља** око 925. год. Најзнатнији владалац, под којим су се Хрвати први пут ујединили, кад је Хрватска достигла највећи значај. Он је имао добру **сувоzemну војску** од 150.000 које коњаника, које пешака, па чак и велику **Флоту**.

Томислав је на **Гвозду** и **Велебиту** потукао Мађаре, који су били у савезу са Немцима (Арнулф) и придружио својој држави Славонију. Кад су пак Бугари под царем Симеуном (917.) кренули на Цариград и Византија се измирила са Римом и склопила савез са Србима и Хрватима против Симеуна, потукао је Бугаре (926.).

2. Краљ Кресимир I. (930.—945.), син Томислава, под којим је очувала Хрватска углед и величину. Али после смрти Кресимира настали су нереди**).

*

III. Славно доба Немањића:

1. **Стеван Немања** (1168.—1196.), глава и корен династије као жупан имао је области: Ибар, Расину, Топлицу, Реке и Дубочицу.

Немања је први од српских владалаца, који је државу поставио на здрав темељ. Он је имао добру **сувоzemну војску**, па чак и **Флоту**. То му је и помогло, те је успео, да својој држави створи превласт међу осталим српским

ВОЈВОДА ПУТНИК У КАНЦЕЛАРИЈИ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
У КРАГУЈЕВЦУ
1915.

*) Лектира: 1. А. Melik — »Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev«, I. i II. Ljubljana 1919. i 1920. — 2. М. Prelog — »Pregled Povijesti Južnih Slovena: Hrvata, Srba i Slovenaca«, Sarajevo 1922. — 3. Ст. Станојевић — »Историја Српског Народа (са прегледом Хрватске и Словеначке Историје«, Београд 1922. — 4. М. Вукићевић — »Историја Срба, Хрвата и Словенаца«, 2 дела, Београд 1922. и Ј. Ђорђевић и В. Радојевић — »Историја Срба, Хрвата и Словенаца«, Београд 1922.

**) Лектира: М. Марјановић — »Савремена Хрватска«, Београд, 1913. Издање Српске Књижевне Задруге.

државама, па и да придружи својој држави српске самосталне државе.

Доцније (1186.) много је проширио своју државу, те је Србија постала приморска земља, у којој беху пристаништа: Улцињ, Бар, Котор, док 1190. год. освоји од Грка: Скопље, Куманово, Призрен.

2. **Стеван Немањић** (1196.—1228.), средњи син Немање, васпитан у византинском духу био је човек даровит, паметан и окретан политичар, али и обазрив војсковођа.

Стеван је се први крунисао за краља Србије (1217.), те зато се и зове **»Стеван Првовенчани«**, који је своју државу још проширио и у вези са братом **Св. Савом** уредио државу.

3. **Радослав** (1228.—1233.), **Владислав** (1233.—1243.) и **Урош** (1243.—1276.) синови Стевана Немањића.

За време Краља Уроша у Србији први пут је почело **ковање новца** и почело се развијати **рударство** (Ново Брдо).

4. **Краљ Драгутин** (1276.—1282.) мало владао, пошто је оца збацио са престола и **Милутин** (1282.—1321.), синови Уроша.

За време Милутина **Косово Поље** било је важна тачка **Српске Државе**.

5. **Стеван Дечански** (1321.—1331.), син Милутина, који је подигао задужбину манастир **Дечане**, близу Пећи.

6. **Цар Душан** (1331.—1355.) син Стевана Дечанског, који се одликовао још као млад у битци код **Ђустендила** (Велбужда) 28. јула 1330. год. против Бугара.

Душан је створио Србију **највећом силом на Балкану** и **прогласио** се и **венчао за цара** на Ускрс 16. априла 1346. год. Он је дао држави чувени **»Законик«** на сабору у Скопљу (1349.), који је доцније на сабору у Серезу (1354.) допуњен.

Душан је се много старао око уређења своје државе. Он је био **храбар војсковођа** и много обраћао пажњу на уређење војске, те је **»Српска Оклопничка Коњица«** достигла кулминацију у своме развоју за време његовог доба.

Душан је познат као mudar државник, који је добио име **»Силни«**. Али, он је, како историци тврде, пред смрт оставио државу **»Најдостојнијем«**, не именујући личност, за које многи себе сматрају, те је стога настао раздор и неслога у држави, а тиме и опадање Србије, чим је Душан умро.

7. **Цар Урош** (1355.—1371.), син Душана, који је био млад, побожан и скроман човек, али врло слаб владалац.

Држава се распада у самосталне државице: Вукашин Мрњачевић (Прилеп), Константин и Драгаш Дејановић (Штип, Куманово), Богдан Дејановић (Струмица), Тесар Воихна (Драма), Деспот Угљеша (Серез), Страцимир, Бураћ и Балша (Зета), Никола Алтомановић (Хум), Радич Бранковић (Браничево), који су се као и Арбанија одметнули од цара; док су уз цара остали: Кнез Лазар Хребелановић (Крушевац), Кнез Влатко, таст Лазара (Врање) и Вук Бранковић (Приштина).

Урош је остао услед расула и неслоге без власти и царевине још 1366. год.

*

IV. Чувена Косовска Битка*, која је се одиграла 15. (28.) јуна 1389. год. у уторак на Видов-Дан, кад је у Србији био **Цар Лазар** (1371.—1389.), који је одрастао на двору Цара Душана.

Косовска Битка била је на Лабу и источно од Ситнице, где су биле распоређене:

Српска Војска под командом **Цара Лазара**, за кога се тврди, да је добро знао Тактику:

1. Десно крило, командант чувени војсковођа Димитрије Војиновић, које се налазило на утоку Лаба у Ситницу, иза кога је црква Самодрежа. На том крилу били су **Милош Обилић**, Топлица Милан, Иван Косанчић, Павле Орловић, Дамјан Шахиновић и други.

2. Центар, командант **Цар Лазар** са својом стражом. Ту је био и Југ Богдан са својим синовима напред; а тврди се, да су ту били и Стеван и Лазар Мусић, па и Крајимир и Дамјан Оливеровић у другом реду, док иза њих Цар Лазар.

3. Лево крило, командант босански војвода Влатко Вуковић са Босанцима, које је допирало до пута из Приштине на север. Ту је био и Бан Иван Хорват, који је у Босну пребегао, па и на Косово дошао.

4. Општа резерва, командант Вук Бранковић са 6.000—8.000 војника на планини Грдеч.

Турска Војска под командом **Цара Мурата**, који је такође познавао доста добро Тактику:

1. Десно крило, командант Принц Бајазит, чије су трупе биле европске (румелиске), пред Лабом и наслоњене

*) Лектира: 1. Ј. Мишковић — **»Косовска Битка«**, Београд 1896., 2. Т. Ђорђевић — **»Косовска Битка«**, Забавник, Бр. 2, Крф 1917.

источно на пут из Приштине. Под командом имао је Евронос Бега, као и Курд-агу, Јакши Бега.

2. Центар, командант сам **Цар Мурат** са својом гардом наспрам Муратовог Гроба према Лабу. Тврди се, да је ту био и Али Паша, његов велики везир и Беглер Бег. Пред њима Јаничари.

3. Лево крило, командант Принц Јакуб, чије су трупе биле из Азије и наслањале на Ситницу, а према Лабу. Ту су били Сариџе Паша, Ајне Бег и Хајдар, заповедник метних справа.

4. Општа резерва, састављена из трупа Агрига, Јокијане и Орду, код Газиместана, више иза центра.

Косовска Битка отпочела је нападом Турака у 8 ч., који су прешли Лаб са левим крилом. Али Срби чврстим држањем одбију напад Турака, кад гине и Цар Мурат од руке **Милоша Обилића**, који такође јуначки погине, што је било око 10 ч.

Косовска Битка изгледало је, а такве су вести послате и даље, као да се свршила успехом Срба.

Бајазит нови и млади Турски Цар, видећи опасност на свом левом крилу, дојури са десног крила и пошто га појача са одморном резервом пребаци Српске Трупе преко Ситнице и нападе на српско десно крило и бок. Турци тада навале на целој линији са свом жестином, кад је наступио решавајући момент.

Цар Лазар у том окршају, тврди се, да је пао с коња у некакву јаму и тиме се створила забуна код Срба.

Цар Бајазит бројно надмоћнији користи ову забуну, изазове неред код десног крила Срба, а тврди се, да се тада и резерва Срба повукла.

Косовска Битка у подне била је у највећем окршају, кад је Српска Војска разбијена, Цар Лазар и многе његове војсковође заробљене и главе им Турци одсекли.

*

V. Читави векови ропства нашег Народа, више од 500 година

Патње, муке, невоље

*

VI. Буђење и Ослобођење нашег Народа

Ослобођење Српског Народа, које је започео бесмртни Вожд **Карађорђе** (1804.), па наставили **Милош Велики** (1815.), Кнез Александар Карађорђевић (1842.—1858.), Кнез Михаило Обреновић (1840.—1842. и 1860.—1868.) и Кнез, доцније Краљ Милан Обреновић (1872.—1889.).

*

VII. Славне Победе

Куманово и Брегалница, где је Путник руководио под Врховним Командантом Краљем **Петром I.**

Јадар (Цер) и Колубара (Суворов), где је Путник руководио под Врховним Командантом Престолонаследником Регентом **Александром**.

*

VIII. Последњи напори Српске Војске . . . кад Србија беше притиснута 1915. год. са свих страна.

Српска Војска напреже последње силе Помоћ Савезника не дође

Падало се и пливало у крви

Српски Народ, велики број остављао је огњиште, нека гори у пламену и ишао тамо . . . где и **Српска Војска** . . .

Многи пак осташе силом, мало пак ових милом да трпе ропство, у коме су доживели много мука и понижења*).

Путник као у сну види сву прошлост Српског Народа Види сву прошлост и садашњег троименог Народа.

Величину и опадање, које није у могућности да застави, нити у стању ма шта корисно да предложи своје Врховном Команданту

Путник је био обузет тешким мислима: **»Зар опет Косово Поље да постане гробница Српске Слободе«.**

4.

Путник возом стиже на станицу Приштина. . .

Приштина, варош са 14.000 становника на Косову Пољу, удаљена од железничке станице око 8 Км.

Позната као веома знатна рударска и трговачка варош са дубровачком колонијом, а и као владалачка престоница још у XIV. и XV. веку.

Приштина је била место, у које је долазио и живео Краљ Стеван Дечански, а у њој се радо бавио и Цар Душан, који је овде имао чак и свој дворца, у коме је 1342. год. са царем Јованом Кантакузеном држао савет.

*) Лектира: Ј. Миодраговић — **»Трагични Дани Србије«**, Београд 1921.

Приштина је била престоница **Вука Бранковића**, која је то остала и после Косова.

Приштину је заузела Српска Војска после крвавих борби на самој граници 9. (22.) октобра 1912. год. . . .

Путник поред ње пролази

*

Краљ Петар I. пратећи војску налазио се већ у Приштини, у коју је дошао преко Прокупља и Куршумлије.

Позвао је Председника Српске Владе, кога жели видети и с њим разговарати о ситуацији.

Председник Српске Владе Н. Пашић скида се са воза и у пратњи једног официра, који га је већ чекао са аутомобилом на станици, брзо одјурн ка Приштини.

XXXII.

Путник после кратке вожње од Приштине стиже у Липљан, где се скида.

Продужава пут даље аутомобилом за Призрен, где стиже истог дана у вече.

Призрен, звани Цариград Српских Царева на реци Бистрици, ограђен са истока Шаром, југа Рудоком и Љумом, запада Паштриком и Коритником и севера Подгором у вези је са Ђаковицом и Пећи помоћу **Метохије**, чувене и плодне котлине (2263.58 Км²). Он се помиње и у Римско Доба као **Теранда**, Грци су га звали **Приздриан**, Турци пак **Торзерин** и **Персерин**, док се истиче као место са владичанском столицом први пут 1019. год.

Призрен се нарочито истакао у XIII. и XIV. веку. Краљ Милутин у њему је радо живео, Цар Душан, па и Урош у њему су имали царски дворца.

Призрен је варош средње величине са 16.500 становника, у коме има византинска тврђава, звана **Вишеград**, у којој је Цар Душан 1348. год. подигао манастир Св. Архангел Михаилу, у коме је и сахрањен, а овде му је био и дворца. Манастир је разорио и претворио у џамију 1615. год. Синан Паша.

Призрен је седиште православне епархије и чувене богословије, коју је подигао **Сима Игуманов**. Он је познат као варош, у којој су чувени филигрански радови, нарочито утискивање срме у дрво и прављење прстенова и сребром везених чибук, кутија и оквира.

Призрен као гранична варош Србије била је последња етапа и уточиште избеглица, а нарочито Српске Војске.

Српска Војска напуштајући груду своје Отаџбине дала је и своју душу и била је већ свесна, да је сав даљи њен отпор бескористан*).

Призрен је освојила Српска Војска 17. (30.) октобра 1912. год.

*

Путник болестан и одвећ изнемогао овде се зауставља ради одмора

Путник је свестан био свега тога, што је и сама војска осећала, да пропасти државе и војске нема спаса.

Пошто се мало одморио, издао последња своја наређења и договорио са Српском Владом, одлучио је, да продужи пут даље.

XXXIII.

Путник напушта Призрен и креће се 13. (26.) новембра 1915. год. на Голготу:

1.

Љум Кула била је прва етапа на овом мучном путу.

Пут од Призрена води у почетку поред Призренске Бистрице, а по том поред Белога Дрима до близу његовог састава са Црним Дримом.

Љум Кула, поред старе куле има и интересантан мост са стубовима, који се у виду лука спуштају у Дрим.

Ту се завршава и пут, којим је на аутомобилу дошао са пратњом и Путник.

Краљ Петар I. стигао је на мост Љум Куле 1 час доцније, имајући у својој пратњи само 2 официра**).

*) Лектира: Р. В. — »Deux Mois de Campagne en Serbie«, 1915., Paris 1916.

**) Лектира: 1. И. Ђукановић — »Краљ Петар ван Отаџбине«, Београд 1922., 2. Ђ. — »Beli Orlovi«, Јадранска Стража, децембар 1925., Сплит.

Њему је један војник одсекао ту у близини једну грану од дрвета, која Му је стално била помагач на тешком путу изгнанства, који је прешао **пешке**

2.

Путник даље је ношен на рукама својих војника.

Једна наслоњача, израђена од дрвета у виду војничке стражарнице, била му је транспортно средство.

Густав Адолф, Шведски Краљ и чувени војсковођа (1611.—1632.), који се истакао у тридесетгодишњој војни у Немачкој (Брајтенфелд 1631.) у корист протестанске вере, погинуо је 16. новембра 1632. год.

Шведи да би сачували морал код својих војника и сакрили смрт носили су мртвог војсковођу тога дана у близини трупа, што је свакако било од утицаја, те су **Валенштајна** заповедника војске Фердинанда Цара Немачке приморали на одступање.*)

3.

Брути је било прво преноћиште Путника на путу од Призрена.

Брути је мало село са арбанским становништвом на десној обали Дрима на једној врло стрмој и уској стази, која води од Љум Куле.

Путник се креће даље из овог сиромашног места 14. (27.) новембра 1915. год.

4.

Везиров Мост прелази Путник истог дана у подне.

Везиров Мост на Дриму представља изврсну архитектуру из прошлих времена; личи на једно окренуто слово V, чији је један крак нешто виши од другог, али они чине углове скоро праве и достижу висину 70 м. изнад реке. Мост је 3.7 м ширине и 90 м дужине.

*) Лектира: Н. Schulz — »Wallenstein«, Leipzig 1898.

ВОЈВОДУ ПУТНИКА НОСЕ ВОЈНИЦИ КРОЗ АРБАНИЈУ
1915.

Прелаз преко моста доста је тежак, јер се врши пењање по степеницама, што је зими и по леду врло опасно.

Путник продужава пут стазом поред леве обале Дрима и најзад се зауставља пред вече.

5.

Спас имао је да буде етапа за преноћиште Путника.

Спас је мали заселак, који није имао више од неколико кућа, више чатрња, чији су зидови од камена покривени слабом кровом и подигнути на обали Дрима.

Путник се овде зауставља.

Путник ту посматра развалине, које се виде на самој кљуну гребена према Дриму, које су рушевине некадашње куле **Леке Дукађина**.

6.

Путник се 15. (28.) новембра 1915. год. креће за Флети.

Пут је био више него страшан.

Путник је ношен на рукама својих војника преко беспутне Арбаније. Сада је својим очима видео, какве су тешке муке имале оне две Српске Колоне, које су 1912. год. оперисале преко Северне Арбаније за Јадранско Море.

7.

Флети је било преноћиште Путника.

Флети је једно бедно место, у коме сем хана није било скоро никаквог склоништа.

Престолонаследник Регент **Александар** преноћио је тога истог дана у овом хану

Путник прелази беспутну и дивљу Арбанију.

Зар и нехотице, кад се овуда иде, не падају човеку на памет слични прелази из историје света:

1. **Ханибал** и његов прелаз преко Алпа 218. год. пре Христа, који је извршио између Валенције и Ивера, простор од 330 Км. за 16 дана, прелазећи дневно око 20 Км. негде висине и до 2000 м. На путу му је пропало скоро половина војника и кад су му страдали коњи и слонов.

Ханибал је, како се тврди, у сваком погледу овај прелаз веома брижљиво припремао. Па ипак од 38.000 пешака и 8.000 коњаника превео је преко Алпа само 20.000 пешака и 6.000 коњаника.

2. **Хаздрубал** брат Ханибала прешао је Алпе 207. год. пре Христа од 15. фебруара до 1. марта са малом колоном од 8.000 пешака, нешто коњице и 10 слоних између Гароне и Турина за 13 дана.

3. **Карло Велики** прешао је Алпе 773. год. код Монт Сениса, где је он лично провео главну снагу и код Монт Жуа, где је превео споредну снагу његов рођак **Бернхард**, те је то место доцније добило исто име.

Карло Велики при прелазу Алпа имао је много помагача. Окружен калуђерима и папиним повереницима свуда је помаган и тако му је олакшан прелаз.

4. **Франсоа I.** Краљ Француске прешао је Алпе 1515. год. са 47.000 пешака, 2.500 коњаника, 70 тешких и 300 лакших топова од Лиона ка Вилафранка.

5. **Принц Евгеније** прешао је Алпе 1701. год. месеца маја са 2.000 пешака, 12.000 коњаника и 70 топова од Роверето до Св. Мартино.

6. **Суваров** прешао је Алпе 1799. год. при крају септембра, простор од 150 Км. са 22.000 људи и 25 брдских топова за 17 дана. На путу је имао омање борбе, те је изгубио 500 људи и све топове.

7. **Наполеон I.** прешао је Алпе 1800. год. са 36.000 војника.

Наполеон је припремао прелаз од 7. јануара до 13. маја 1800. год., где је сваки имао свој нарочити посао. Припремљен је довољан број мазги за пренос муниције и хране, где је било 80 порција на војника; топови, којих је било 40, преношени су у издубљеним деблима од великих дрвета.

Наполеон је предвидео, те су постављене пољске ковачнице у селу Сен Пијер, где су расклапани топови и кола и у Сен Реми, где су склапани. Генерали Гасенди и Мармонт имали су задатак, да воде рачуна, те да прелаз нигде не запне.

Наполеон је прешао Св. Бернхард на мазги, коју су водили 2 калуђера.

8.

Путник се 16. (29.) новембра 1915. год. креће за **Арки**.

Путник је ношен полако, јер је и време било врло хладно.

Лешеви палих војника и стоке обележавали су му пут.

Пут за Арки чини једну тужну и мучну слику, где се имало да прелазе снежни врхови на леденом мору и то под грозним условима, где је била потребна надчовечанска морална и физичка снага.

Престолонаследник Регент **Александар** кренуо се на пут **пешке** истог дана, чим је прва светлост избила са истока.

9.

Путник стиже са својом пратњом по подне у **Арки** и ту се у једном хану задржава ради одмора и преноћишта.

Рано у јутру 17. (30.) новембра креће се за **Пуки**, где је доцкан стигао и преноћио.

Пут са истим тешкоћама, нарочито онај део поред Кара (964).

Пуки, доста велико село, али врло сиромашно.

10.

Путник се креће 18. новембра (1. децембра) са својом пратњом даље у правцу Скадра.

Пут је био као и дотле страшан и тегобан.

Земљиште је било готово непроходно и нигде није имало ни најмање трагова вегетације. Али, опажа се, да је околина доста богата минералима и мрамором.

Стиже преко Рапша и Черети у хан **Дом Бонит**, где се зауставља ради одмора и преноћишта.

11.

Путник 19. новембра (2. децембра) продужава даље стазом, која се пење, а по том спушта поред реке Гемсиће и истог дана зауставља се у **Шкури**.

Пут је био одвећ хрђав.

Путник веома малаксао, а и војници, који су га носили врло заморени.

12.

Путник 20. новембра (3. децембра) продужава пут све поред реке Гемсиће, коју прелази на више места.

Зауставља се близу утока Гемсиће у Дрим у селу **Гемсиће** ради одмора и преноћишта.

13.

Путник 21. новембра (4. децембра) продужава даље за Скадар.

После кратког али врло мучног и тешког пута стиже у **Мјет**, где се одваја Дрињача од Дрима. Ту се зауставља ради одмора и преноћишта.

Мјет је доста важна тачка, у коме има једна турска касарна. Код Мјета 5. пук Дринске Дивизије при своме наступању ка Љешу имао је омању борбу са посадом из Скадра 2. новембра 1912. год.

14.

Путник креће 22. новембра (5. децембра) даље за Кулси поред Дрима и стиже у **Меглуши** испод чувеног Меглушког Виса.

Зауставља се ради одмора и преноћишта.

15.

Путник 23. новембра (6. децембра) продужава пут добрим друмом за Скадар.

Зауставља се према **Брдици** ради одмора и преноћишта.

Пролазећи поред Брдице и нехотице долазиле су му мисли о мучним борбама, које су 1912. год. водиле на овим положајима Српске и Црногорске Трупe.

Путник 24. новембра (7. децембра) продужава за **Скадар**, где најзад стиже око подне.

Путник прелази овај тешки, одвећ мучан и опасан пут преко Северне Арбаније за **11 дана**.

*

Престолонаследник Регент **Александар**, кога је пратила само једна одвећ скромна пратња од 11 коњаника Краљеве Гарде прешао је тај исти мучан и одвећ тежак пут за **два и по дана**.

Српска Војска прешла је тај пут за **4 дана**.

*

Прелаз преко Арбаније не само војске, него и појединаца тежи је и мање удобан од свих прелаза преко планина, за које историја зна.

Колико је било тешко прећи овај пут, може разумети и осетити само онај, који је имао ту несрећну судбину, да се њиме мора кретати.

Наполеон I. је рекао начелнику штаба **Магдоналду**, који му је предочавао тешкоће прелаза преко Алпа 1800. год.: **»Војска може проћи свуда, где 2 човека могу поставити своје ноге«**.

На стазама преко Арбаније није могао један човек да постави своје ноге, па су преко ње ипак прешли не само појединци, већ и Српска Војска.

XXXIV.

Путник се, одвећ заморен и веома болестан задржава у **Скадру**.

Скадар некадашња престоница Краља **Бодина** (1081.—1101.), чија се власт простирала од Мораве и Саве до Јадранског Мора, по својој лепоти и природном положају нарочито се истиче.

Скадар са 31.000 становника је на југоисточној обали **Скадарског Језера** (325.51 Км.²), где **Бојана** истиче и која одмах у близини прима **Кири**, која обухвата варош и тврђаву са источне и јужне стране, а по том **Дрињачу**, која се одваја од Дрима код Мјети.

Скадар је опкољен са свих страна планинама: **Проклетије**, скоро увек под снегом на северу су, од којих **Велики** и **Мали Бардањол** као огранци, који се протежу

на југ затварају варош са истока, **Меглушки Вис** и **Брдица** на југу, **Тарабош** на западу.

Скадар је за време рата 1912./13. год. био утврђен логор, када су одбранбени положаји Турака били:

1. **Северни Одсек** — од Скадарског Језера до десне обале Кири, на коме се пружа висораван дугачка 26 Км. и широка 8 Км.

Насељена места разбацана; шуме нема, већ се налазе маслињаци, жбунови и шипражје.

Пут једини, али не одвећ добар иде од Скадра преко Браке за Тузи.

Турци су подигли били утврђења ојачана мрежом од жица на 4 Км. удаљена од вароши, где су и Кири искористили, која је раније била озидана за 2 м. висине. Артилериски положаји су били: **Црна Земља** у висини пешад. одбранбене линије, **Добрац**, **Големи**, **Два Дрвета**.

2. **Североисточни Одсек** — од леве обале Кири до Дрињаче, на коме је одбранбена линија ишла преко к. 114 и М. Бардањола (к. 163) ојачана мрежом од жица, али испрекидано, као што су и утврђења, па се продужава према утоку Дрињаче.

Турци су били припремили и В. Бардањол и то сваку тачку као самосталну ослону тачку. Њега су заузеле Црногорске Трупе 27. јануара (10. фебруара) 1913. год. после тродневне борбе и великих губитака, кад је бригада **Р. Вешовића** изгубила од 2100 војника 674, док бригада **Ђ. Петровића** од 2400 војника 600.

3. **Јужни Одсек** — од Дрињаче до Бојане, на коме је чувени положај Брдица, каменита и обрасла жбуњем, опкољена утврђењима и мрежом од жица.

4. **Југозападни Одсек** — од Бојане до Скадарског Језера, који има карактер карста и на коме су В. Тарабош (к. 570) и М. Тарабош (к. 394).

Турци су утврдили целу линију и ојачали мрежом од жица.*)

*

Скадар, сан и идеал нарочито наше браће из Црне Горе, требао је да буде уточиште херојског Српског Народа, који је са разних страна почео у њега пристизати.

Скадар је имао да буде и склониште избеглица, које су најтежи део пута за Голготу већ прешли.

*) Лектира: Љ. Лукић — »Скадарска Утврђења у рату 1912./13.«, Ратник, мај 1914. Београд.

XXXV.

Путник истрошен, заморен и веома болестан морао је напустити Српску Војску.

Путник је добио неограничено одсуство 18. (31.) децембра 1915. год., кад је привремено заступао министра Војног М. Драшковић, Министар Привреде у кабинету Н. Пашића.

*

Српска Врховна Команда морала је да се реорганизује.

Министар Војни, на место пуковника Р. Бојовића, који је био отишао у Солун, постао је генералштабни пуковник **Б. Терзић** командант Шумадишке Дивизије.

Начелник Штаба Врховне Команде постао је генерал **П. Бојовић**, дотадашњи командант Команде Трупа Нових Области.

Помоћник начелника Штаба Врховне Команде постао је генералштабни пуковник **П. Пешић**, који је дотле био делегат Српске Војске на Цетињу, а и Начелник Штаба Црногорске Војске.

*

Помоћник Начелника Штаба Врховне Команде, сада већ смењени, генералштабни пуковник **Ж. Павловић**, до тада је отправљао главне послове лично сам.

Њега А. Барби*) веома похвално истиче.

XXXVI.

Путник напушта Српску Војску са тешким болом и у најгорем моменту.

Ситуација је постајала све критичнија.

Не само избеглице, већ и војска под утисцима повлачења и невоља, које су дотле већ претрпели, прелазећи кршну Црну Гору и беспутну и негостољубиву Арбанију, почела је губити сваку наду.

*

Путник оставља Српску Војску баш у оном тренутку, кад се била код свих избеглица, а и

*) Лектира: А. Барби — »Српска Епопеја«, Гајрет, Сарајево, 1924. у преводу Жив. Ј. Ранковића.

војске већ укоренила готово само једна мисао: **»Ићи, склонити се у земље, где ће се наћи мир и сигурност«.**

XXXVII.

Путник услед болести, која се све више погоршавала, морао је напустити не само војску, већ и Скадар.

Скадар није био место, где је могао наћи довољно неге и услова за своје опорављење и . . . он га напушта.

1.

Путник се креће даље 18. (31.) децембра 1915. год. путем, који води између Бојане са западне стране, која истиче из Скадарског Језера и чувене тврђаве са источне стране.

Пролазећи овим путем, као и сви ми, који смо њим прошли, свакако имао је у мислима народну песму: **»Зидање Скадра«**, који су градили 3 брата Мрњачевића: Краљ Вукашин, Војвода Угљеша и Гојко 3 године са 300 мајстора.

Па ипак град нису могли саградити, док нису по предлогу немара Раде узидали једну жену. . . . Гојкову, који поштен и честит није својој жени скренуо пажњу, да ово избегне, као што су то учинили оба старија брата према својим женама

Судбина Српског Народа због искрености према својим Савезницима слична је судбини жене Гојка

2.

Путник стиже на путу болесне и рањене ратнике

Сећа се са болом **Скадарских Хероја**, којима песник певаше:

»Ви, који диновско окончасте дело,
И мачем **Слободе** расковасте ланце,
Ви, **соколи**, који пребродисте смело
Арбанашких Алпа урвине и кланце.
.

«Слава вам. Високо, нада сва племена
Ви сте нас уздигли, више и од Шпарте,
И смрачили, тако, на вечна времена,
Славу Суварова и глас Бонапарте».*)

3.

Путник прелази преко лепог моста на реци Кири. Ношен даље преко села Блтоја пролази поред чувене Брдице, где су Српске Трупe 26./27. I. (8./9. II.) 1912. год. при једном ноћном нападу доста настрадале.

Путник пролази кроз село Бушати.

Бушати је седиште чувених Бушатлија, који су познати из наших народних песама, а и историје, која тврди, да је предак ових **Мустафа Паша**, као везир склапао савез са **Кнезом Милошем** против Султана.

4.

Путник продужава путем, који води све упоредо поред Дрима.

Стиже у **Љеш** 20. децембра 1915. год. (2. јануара 1916.).

Љеш мала, варошица, доста прљава са 1.200 становника, има на источној страни изнад вароши стару тврдињу, док према њој на десној обали Дрима манастир Св. Јеремија.

XXXVIII.

Путник се зауставља у **Љешу**.

Чека извештај доласка пароброда, те да се крене ка пристаништу **Св. Јован Медуански**.

1.

Српски Народ у то време продужава даље пут. Куда у неизвесност

Жури и хита, лишен не само Отаџбине, већ и свих средстава за живот, да што пре стигне на обале Јадран-

*) Лектира: В. Илић — »Песме«, Београд 1920.

скога Мора Ту Голготу најлепше је описао књижевник **Б. Нушић***), који наводи:

»После дугих патња, дугог тумарања и страдања по снежним арбанским планинама, кроз које смо лутали не знајући ни пута, ни стазе, које смо сејали гробовима наших драгих, изнурени, изломљени, изгладнели, прозебли и оголели: почесмо из разних кланаца избијати и са разних страна прибирати се и са разних висова силазити ка обалама, које сунце греје.

На тим пустим обалама проводићемо беле ноћи и црне дане, чежњиве погледајући да нам Европа добаци мрве хлеба или да се на зеленом хоризонту појаве бродови, на којима ће се вити застава, која означава спас онога, што је преостало од читавог једног народа«.

2.

Српска Војска креће се тако исто ка Јадранском Мору

Мондезир генерал са војном мисијом баш у моменту, кад Српска Војска пристиже са извесним деловима на пристаниште Св. Јован Медуански, стиже из Француске у Скадар, са задатком, који му Влада Француске Републике ставља у дужност: да Српској Влади буде на расположењу, те да учини све, што је потребно, да би се спасла Српска Војска.

Тејлор генерал послат од Енглеске Владе стиже у то време у Драч са мандатом, да Српској Војсци дотура храну и да јој колико толико оправи путеве, којима се она повлачила.

Есад Паша Арбански, велики пријатељ Срба из Драча пише Српској Влади, да јој се ставља на расположење и позива је, да се повуче њему.

3.

Престолонаследник Регент Александар желео је после операције у Скадру од слепог црева и после ношења на носилима до Љеша, да бродом пређе из Св. Јован Медуански у Драч, те да се не би одвајао од војске.

Италијанска Врховна Команда послала је била торпиљер **»Animozo«**, али с налогом, да се превезе у Бриндизи, а не у Драч.

*) Лектира: Б. Нушић — »Деветсто Петнаеста«, Београд 1921.

Престолонаследник је више волео, макар и на носилима од Љеша до Драча, што је било тешко и споро, те да би био са војницима.

Чудну италијанску услугу није примио, већ је одбио рекавши: »Ја желим да поделим судбину мојих војника, макар и пешке продужио пут«, што је и учинио 24. децембра 1915. год. (6. јануара 1916.) на Бадњи Дан.

Краљ Никола I. Црне Горе, истог дана, са свим обратно, прима позив Италијана, напушта војску и иде у Бриндизи.

Краљ Никола I., укрцавајући се, пише очевидац, узима једну груду земље, која је била изгледа раније спремна, па тронутим гласом одржа кратак говор и гушећи се у сузама, пољуби ону груду.*)

XXXIX.

Путник 21. децембра 1915. год. (3. јануара 1916. год.) креће се око 8 ч. из Љеша.

Путник долази на Јадранско Море

1.

Јадранско Море, за које је везана велика љубав нашега народа и које је Српски Народ платио великим жртвама, посећује у одвећ кобном часу Српски Народ и Српска Војска

Путник, који је до скоро био на челу те војске и први и најглавнији помагач свога Врховног Команданта сада на обалама тога толико жељеног и љубљеног мора:

»Слуша песме горостасних вала,
Што је химна само слободних народа«.

Путник оплакује и јадикује тешку судбину, која народ снађе и сећа се, како је песник певао у данима среће и поноса Србије:

»И борци, лепотом мора опојени,
Закликташе силно к'о срећни Тритони«

*) Лектира: 1. И. Ђукановић — »Краљ Петар ван Отачбине«, Београд 1922. 2. Ђ. — »Beli Orlovi«, Јадранска Стража, децембар 1925., Сплит.

*

Јадранско Море, део Средоземног Мора, у средини Јужне Европе, и између Балканског и Апенинског Полуострва и одвојено на југу Отрантским Каналом од Јонског Мора, заузима по површини 132.735 Км².

Јадранско Море добило је своје име по италијанској вароши **Адриа**, која је некада била на мору и чувена као трговачка лука. Њега су Грци звали **Јонски Залив**, Римљани пак **Горње Море**.

Јадранско Море од свих делова Средоземног Мора, од Гибралтара до Боспора, најдаље допире према северу и његове су крајње тачке: на северу у Тржичком Заливу 45°, 47' северне ширине и 13°, 35' источне дужине (Гренич); на југу на Отрантском Каналу 40°, 8' северне ширине и 18°, 31' источне дужине; на истоку у Дримском Заливу између ушћа Мата и Ишмиа 41°, 38' северне ширине и 19°, 37' источне дужине и на западу према Венецијанској Котлини 45°, 14' северне ширине и 12°, 10' источне дужине.

Јадранско Море веома је близу развођа Дунава, што чини код Бакра само 23 Км. Пружа се на северозапад у дужини 760 Км., док му је средња ширина 172 Км., док од пристаништа Св. Јован Медуански до Бриндизи 180 Км.

Јадранско Море лежи у средини умереног појаса, те је и клима у њему врло повољна, а и флора и фауна, што је од утицаја, те су његове обале биле вазда циљ разних народа, који су живели у залеђу њега*).

2.

Путник напушта Арбанију напушта Балканско Полуострво и у мислима понавља речи песника:

»Збогом, горе миле, крвљу заливене.
Збогом, силне жртве на бранику Рода.
Збогом, снаге мушке, залуд сатрвене
Муке без добитка. Напори без плода«

3.

Путник се укрцава 21. децембра (3. јануара) по подне са својом пратњом, у којој су били: Го-

*) Лектира: 1. Ј. Цвијић — »Излазак Србије на Јадранско Море«, Говори и Чланци, II, Београд 1921., 2. Алманах — »Јадранска Стража«, Београд 1925. и 1926.

споћице Милица и Радојка, кћери Путника, лични лекар Др. А. Радосављевић, рођак Путника Др. Д. Протић, адвокат и 2 војника ордонанса Путника у италијански брод »Citta di Bari«.

Прелази преко Јадранског Мора и после вожње од непуних 24 часа стиже у Бриндизи.

Бриндизи, варош са 40.000—50.000 становника на источној обали Апулије, важно пристаниште Италије, нарочито за претовар индиске поште за Енглеску.

Бриндизи има стару тврдињу, у којој је смештен 1 дивизион 9 пука обалске артилерије.

XL.

Путник са својом пратњом стиже 25. децембра 1915. год. (7. јануара 1916.) на Крф.

Крф, грчки Керкира, звано у страном свету »*Corfou*«, највеће међу острвима Јонског Мора (719 Км²).

Северним широким делом, у чијој се средини диже кречњачки вис **Пантократор** (914) приближује се на исток копну Епира на 2½ Км.; одатле на југ као реп гуштера протеже се бреговит део просечно 7 Км. ширине, који се при крају повија мало на исток, док се не заврши гребеном **Аспрокаво**, који је 50 Км. удаљен од ивице северног дела.

Крф је био познат још 734. год. пре Христа и њега је **Коринт** и основао као насеобину, која је имала да буде значајна станица за везу између Грчке и Италије. Он је присаједињен Краљевини Грчкој 2. новембра 1863. год.

Крф има око 200 које варошица, које села и заселака; док је главно место варош **Крф**, која има 3 предграђа: Гарица (Кастратес), Св. Роко и Мандукио, који укупно имају 30.000 становника.

Крф варош има Стару Тврђаву, која је врло живописна и коју су подигли Млечани на једној двоврхој стени до самог Мора и Нову Тврђаву на северозападном крају вароши.

Крф острво Омирове Кнегињице, које су стари писци називали **Схерија**, на коме су по тумачењу извесних писаца таласи избацили бродоломника **Одисеја**, те је помоћу Краља Алкиноја могао да се врати на своју Итаку, није ово први пут да види војске са Словенског Југа.

ВОЈВОДА ПУТНИК ПРИ ИСКРЦАВАЊУ У БРИНДИЗИ (ИТАЛИЈА)
1915.

*

Путник је био изабрао Крф за одмориште и опоравилиште. Али, клима на Крфу није била тако блага и пријатна за његове оболеле груди, те је морао да напушта и ово место свагда пуно зеленила, на коме се **Доситеј Обрадовић** 1. јула 1788. год. веома лепо провео.

XLI.

Путник се креће за Јужну Француску, за Ницу

*

Француска Ривијера Француски Југ
Азурна Обала познат је појас земље, односно приморје на Средоземном Мору. Он има много дивних градова и места забаве и уживања.

Француска Ривијера почиње још од Марсеља па преко Тулона, Ијера, Кана, Нице, Монака и Мантоне залази преко Вентимилије у Италију.

*

Ница, главно место департмана Приморских Алпа, подигнута у дну веома лепог и доста великог залива на подножју пошумљених брежуљака, који чине последње огранке Алпа, који се степенасто спуштају са севера ка Мору, је веома стара варош. Она је првобитно била колонија Феничана, за тим Месалиота, који су јој дали име **Nicaea**, што значи победа.

Ница је још у II. веку пре Христа постала пристаниште оближњег Симијеа, главног града приморске Галије. У средњем веку била је феудална варош отимана и пљачкана од суседних савојских, провансалских и италијанских грофова; у XVI. веку потпала је под француске краљеве.

Ница је 1793. год. пришла француској револуцији. Али, после 20 година са падом Наполеона I. дошла је под власт сардинских краљева.

Наполеон III. на основу уговора и народног плебисцита 1860. год. присајединио је ову лепу варош Француској.

Ница позната као **варош цвећа и сунца** и као зимовник отменог и оболелог света је предвојена речицом Пајонна: нову варош са широким и лепим улицама и стару варош, у којој су улице тесне, неправилне и са кућама по моделу италијанских вароши.

Ница као климатско место има многе лепе особине: природни заклон од северних ветрова, много светлости и благу климу. Сем тога у Ници је чувена пијаћа вода, која се нарочито стерилизује.

Ница је позната и као индустријска варош, у којој се производи зејтин од маслине, а у њој води се чувена трговина са цвећем: каранфил, јагорчевине, руже, шебоји, мимозе, туберозе, јасмин, хризантеме, које се носи железницама на све европске тргове. Тако исто и јужно воће: поморанце, лимунови, мандарине, врло су лепо.

Ница је варош, у коју се окупља отмен и интелигентан свет из свих крајева. У њој има: велика варошка библиотека, врло леп природњачки музеј, велика галерија слика, позоришта, опсерваторија, лицеји мушки и женски, 2 учитељске школе и доста других практичних школа*).

*

Путник је изабрао ову дивну варош за своје опорављење. Њега је Француска званично дочекала и дала му је једну доста лепу вилу на Boulevard Gambeta.

XLII.

Путник се почетком 1916. год., кад је дошао у Ницу, почео по мало опорављати.

Изгледало је, као да се његова болест утишава и умањује.

Нестали апетит почео му се повраћати.

Почео је по мало да се ослања на ноге, које су му биле дотле потпуно одузете.

Расположење већ је било боље, те је био у могућности, па чак је и волео да разговара.

1.

Путник је често посећиван. Посећивали су га, не само земљаци и избеглице, већ и нарочито страни новинари. Сваки је од њих желео чути

*) Лектира: 1. А. Станојевић — **»Са избегличких стаза«**, Београд 1921. 2. Beauvais **»La cote d'Azur«**, Paris 1913.

мишљење Путника о будућности наше лепе Отаџбине, као и о крају Аустроугарске.

Путник је свагда и у свима приликама имао много вере и оптимизма за рестаурацију Србије.

Готово увек, кад је о томе било речи, понављао је ону народну изреку: **»Сунце зађе, да се опет роди, народ гине, да се ослободи«.**

Путник је, што се тиче будућности Аустроугарске, главнога виновника Светскога Рата свагда са очевидним презирањем говорио: **»Аустроугарска је лешина, која се распада. Она већ и смрди, па је потребно, да се затрпа, те да би се што пре направио пут преко ње за улаз у нашу слободну Отаџбину«.**

2.

Путник се веома много интересовао и ако је био болестан.

Шта ради Српска Војска

Шта је са Српским Народом

Пратња Путника имала је налог и задатак, да га о свему обавештава

1. **Пребацивање Српске Војске** из Арбаније на Крф, док неки делови у Африку, чија је потпуна евакуација завршена тек 23. (5. априла) 1916.

2. **Реорганизација Српске Војске**, када је цела војска формирана у 6 дивизија: Шумадиска, Дунавска, Дринска, Тимочка, Моравска и Вардарска, које су биле груписане у 3 армије.

3. **Старање и тешкоће Српске Врховне Команде** око исхране, стабилизације здравља, снабдевање са опремом и наоружањем Српске Војске.

4. **Решење о будућој улози Српске Војске**, које је питање решено на конференцији пуномоћних делегата свих Савезничких Врховних Команда, где је Српску Војску заступао помоћник Начелника Штаба Врховне Команде генералштабни пуковник П. Пешић.

Српска Војска . . . на овој конференцији, која је била 12. марта 1916. год. у Шантију, благодарећи много Фран-

цуској имала је да се снабде са свим средствима за борбу и живот и да се транспортује са Крфа и из Африке у Солун и да тамо са Источном Војском образује **Солунски Фронт . . .***) Она је желела, да се што пре приближи својој Отаџбини и молила Бога, да јој то омогући:

»Боже, наше дуго искушење скрати,
Веру нам оживи, утеху нам врати.
Дижи пале, све нас под окриље зови,
И велико наше дело благослови**).

5. **Путовање Престолонаследника Регента Александра** са Председником Српске Владе Н. Пашићем почетком марта 1916. год., када су учињене званичне посете шефовима Савезничких Држава: Риму, Паризу, Лондону, којом је приликом манифестовано признање и углед Србији и њеној Херојској Војсци.

Престолонаследник Регент Александар шаље из Лондона Председника Српске Владе Н. Пашића у Русију, док се он враћа на Крф 7. (20.) априла 1916. год. и издаје ону чувену наредбу: **којом ободрава своје војнике на истрајност**, наговештавајући им на какав је пријем наишао при посетама Савезничких Држава. Најзад Он војсци наговештава њену будућу улогу **скори полазак на бојно поље и у нову акцију.**

6. **Пребацивање Српске Војске** са Крфа за Солун, које је отпочело и поред протеста грчке штампе још концем априла 1916. год., а које су пак биле завршиле Савезничке Флоте 17. (30.) маја 1916. год.

Српска Војска полазећи са Крфа осећала је велику радост, што се приближава својој Отаџбини, којој је певала и нарочиту песму:

»Тамо далеко, далеко од мора,
Тамо је земља наша, тамо је Србија . . .
По Крфу шетамо ми
Па ипак певамо песму живела Србија . . .«

*) Лектира: 1. П. Пешић — »Солунски Фронт«, Београд 1921., 2. М. Николајевић — »О Стварању Солунског Фронта«, Ратник за јануар 1924., Београд, 3. Г. Смит — »Зашто је Солунска Војска била немоћна«, у српском преводу, Ратник октобар 1924., Београд.

**) Лектира: В. Станимировић — »Изгнаници«, Београд 1924. Издање Српске Књижевне Задруге Бр. 976.

Српска Војска осећала је и тугу и жалост, за онима, који су остали у туђини; па је и за њих певала последњи поздрав:

»На хумкама у туђини, неће српско цвеће нићи,
Поручите нашој деци нећемо им никад стићи.
Поздравите Отаџбину, пољубите српску груду,
Спомен борбе за Слободу нека наше хумке буду*».

7. Искрцавање Српске Војске извршено је недалеко од Солуна:

Микра пристаниште на северном делу Халкидика изабрата је као место за искрцавање.

Василикина долина био је предео, на коме су се имале Српске Трупe да задрже и тренирају пре него пођу на фронт.

Француска 17. Колонијална Дивизија по повратку са Дарданела организовала је: депое, магацине, пекарнице и санитетске установе.

*

Српска Војска потпуно се искрцала у Микри 19. маја (6. јуна) 1916. год., оставивши на Крфу само Министарство Војно и обласне команде, док су ефективи у Африци (Бизерти) задржати као резерва. Она се укрцала на Крфу, пристаништу Говино (I. Армија и Коњичка Дивизија) и Моратика (II. и III. Армија).

Транспортирање је извршила француска marina са 21 лађом, 5 италијанских и 3 енглеске.

*

Сарај француски генерал, кад је се искрцао у Солуну са 4 француске и 1 енглеском дивизијом, које су имале неуспех на Дарданелима против Турака, наступао је почетком новембра 1915. год. Вардарском Долином, те да би ухватио везу са Србима и њих потпомагао**).

Генерал Сарај са својим трупaма зауставио се и укопао у кључу Црне Реке пред II. Бугарском Армијом, генерала **Тодорова**, јер није смео при двосмисленом држању Грчке Војске у залеђу, да се много удаљи од свога места за искрцавање. Али, како је Бугарска Војска потисла Србе

*) Лектира: В. Станимировић — »Запис«, Домовина, календар, Крф 1918.

**) Лектира: General Sarrail — »Mon Commandement en Orient«, Paris 1918.

код Прилепа 3. (16.) новембра и заузев Битољ 19. новембра (2. децембра) 1915. год. претила да одбаци Французе ка Солуну, то се Срби повлаче преко Охрида и Арбаније ка Јадранском Мору, док Сарај се благовремено извлачи 20. новембра (3. децембра) и прелази на грчку територију.

Генерал Сарај повлачећи се, имао је да уреди **Солунско Пристаниште** и заштити га против једног евентуалног бомбардовања од стране непријатеља. Тако исто имао је да га припреми за случај офанзиве, кад Савезничка Војска буде добила мисију да се крене напред.

*

Солунски утврђен логор у почетку био је дужине око 115 Км. од Орфанског Залива ка Старосу и од Халкидика до блатишта Кара-Асмака, до доњег Вардара. Овај је подељен на 2 одсека:

1. **Десни**, који је предао Енглезима и који почиње са десним крилом на Белом Мору, па се протеже гребеном до утока Галике и Куру Дере. Енглезима је командовао генераллајтнант **Махон**, чије су трупе повећане у току новембра и децембра на 5 дивизија (10., 22., 25., 26. и 27.) и образовале: 16. Корпус под командом генераллајтнанта **Вилзона** и 12. Корпус под командом генераллајтнанта **Милнез**, који је заменио генерала Махона.

2. **Леви**, који је предао Французима и који почиње од Галике па на запад, где је: 57. дивизија под командом генерала **Леблоа** посела Галику са обе стране, 122. дивизија генерала **Рењола** посела према Вардару, док је 156. дивизија под командом генерала **Бајлуда**, која је дошла са Дарданела била у центру.

Генерал Сарај са таквим стањем био је концем 1915. год. и кад је 3. (16.) јануара 1916. год. добио **општу команду** на Солунском Фронту, добио је појачања: долазак 17. колонијалне француске дивизије фебруара месеца под командом генерала **Жероа** и долазак Српске Војске, те је на тај начин имао месеца маја 1916. год.:

6 српских дивизија, 72 батаљона,
5 енглеских дивизија, 60 батаљона,
4 француске дивизије и 1 пук Зуава, 51 батаљон.

Немачко-Бугарске трупе бројале су 201 батаљон и то на путу од:

Могленице 2 дивизије,
Вардара и Галике 5 дивизија,
Струме 3 дивизије.

8. **Излазак Српске Војске** на фронт и заузимање додељеног дела, које је извршено у другој половини месеца

јула 1916. год. . . . када је непријатељ на левом крилу код **Островског Језера** извршио напад против Дунавске Дивизије.

Генерал Сарај је на тај начин натеран, да одустане од своје припремљене офанзиве главном снагом у долини Вардара.

Генерал Сарај извршио је рокирање Српске Војске, ојачао лево крило са бригадом Тимочке Дивизије (13. и 14. пук), кад се Српска Војска сударила 11., 12. и 13. (24., 25. и 26.) јула са Бугарском Војском и у там, истина крвавим борбама и по цену страховитих жртава, показала целом свету, а нарочито непријатељима Србије, да **Срби још живе** и да њихова воља за даљом борбом не само што није ослабљена, већ на против чак је и ојачана.

Генерал Сарај добио је појачање:

1. Концем јула 1. Руску Бригаду под командом генерала **Дитриха** од 6 батаљона, али без икаквих других потребних делова.

2. При крају августа 35. Италијанску Дивизију под командом генерала **Петити ди Рорето**, која је имала 2 бригаде: Сицилијанску (61. и 62. пешад. пук од по 3 батаљона) и 2 чете митраљеза берсаглијера, 2 ескадрона коњице, 8 брд. батерија и осталих потребних делова.

*

Српска Војска уз помоћ Савезника побеђује непријатеља:

Горничево 4. (17.) августа 1916. год., где се нарочито одликовала Вардарска Дивизија, повратило је и потврдило стару славу Српске Војске . . .

Чеган 11. (24.) августа 1916. год., на коме се одликује Дунавска Дивизија и Тимочка Бригада (13. и 14. пешад. пук).

Врховни Командант Српске Војске нарочито је својом наредбом од 2. септембра 1916. год. у Солуну **истакао јуначку борбу на Горничеву**, којом је приликом Српска Војска нанела непријатељу огромне губитке и запленила му 29 топова.

*

Бугарска Војска притиснута снажним надирањем Српске Војске повукла се на главну линију одбране: **Кајмакчалан** (који је највиша тачка 2525 м. и за коју је Бугарски Престолонаследник Борис говорио, да је неосвојива и коју су Бугари звали »Борисов Град«), **Старков Гроб**, **Совићска Коса**.

Бугари су главну линију одбране држали веома чврсто. Српска Војска решена на све жртве, да би повратила изгубљену Отаџбину после непрекидне борбе од 21 дана — од 12. (25) септембра до 3. (16.) октобра 1916. год. — у пркос отпора непријатеља и земљишних тешкоћа, ипак је стопу по стопу притешњавајући непријатеља и потискујући га уз брдо успева, да 17. (30.) септембра 1916. год. на један **исполински начин у једном самртничком окршају освоји врх на Кајмакчалану**, где највећа част припада херојској Дринској Дивизији.

*

Кајмакчалан је олакшао пад осталих линија.

Старков Гроб

Совићска Коса Српска Војска је заузела потпуно 20. септембра (3. октобра), а тиме је омогућен улазак Савезника у Лерин.

*

Српска Војска ступила је први пут 18. септембра (1. октобра) 1916. год. на земљиште своје Отаџбине

Прво насељено место, које је заузела било је село »**Совић**«, које је заузео 13. пешад. пук »**Хајдук Вељко**« и то баш први у њега улази 1. батаљон тога пука, којим је тада привремено командовао као помоћник команданта тога пука, писац ове књиге и који је у једном напису предлагао, да се то село назове »**Хајдук-Вељковац**«).

*

Српска Врховна Команда 21. септембра (4. октобра) 1916. год. у својој наредби на веома дирљив начин поводом ових успеха изнела је: »**Ослобођена Србија велика је сада 230 Км². Она има 7 села и 45 Км. граничне линије**«.

*

Песници су опевали јунаке са **Кајмакчалана**:

»Разнес'те зуб'ма сплетове од жица,
Јунаци славни с толико брегова.
С грудима пуним старих ловорова,
Разбисте јата грубих, црних, тица.

*) Лектира: Ж. Ј. Р. — »Хајдук-Вељковац«. Српски Гласник, Бр. 272 за 13. октобар 1916. Солун. 2. Похвална Наредба Пов. А. Ђ. Бр. 2307 Команданта Ш. Армије за 30. март 1917. Положај.

Бугари подли, стојте, куда ћете,
Где су вам: коље, бомби пун ров, страже.
Хај, на вас иду они што крв траже,
Ово су Дринске Победничке Чете*) . . .

»Зацика у ноћи гвожђе са плугова,
Завришташе стене на освитку зоре.
То мој Орач хоће у тами векова,
Још титанску једну бразду да заоре . . .
Сад све снаге, братко, из земље покрену,
Женама и деци искрвави лице,
У циновски гроб ће, подигнут на стени,
Лећи брат убијен и — братоубица**) . . .«

*

Престолонаследник Регент **Александар** наредио је, те је на врху Кајмакчалана подигнута »**Спомен-Капела**«, још у току рата, на којој пише са **Његовим** својеручним потписом:

»Мојим Дивјунацима
Неустрашивим и верним,
Који грудима својим отворише врата **Слободи**
И осташе овде
Као вечни стражари на прагу **Отаџбине**«.

*

Српска Војска продужава надирање и ако је непријатељ предузимао све мере, да покрет заустави.

Руши све препоне на победоносном путу кроз своју Отаџбину и успева да после заузећа положаја к. 1212 освоји **Битољ** 6. (19.) новембра 1916. год., истог дана, кад је ослобођен од Турака 1912. год.

Врховни Командант Српске Војске Престолонаследник Регент **Александар** издао је војсци поводом овог сјајног успеха наредбу 6. (19.) новембра 1916. год. у Солуну»

»**Бог** је хтео, да ваши напори и витешки подвизи буду крунисани сјајним успехом.

*) Лектира: Б. Стојадиновић — »Јунацима са Кајмакчалана«, Ратни Дневник за септембар 1916. Солун.

**) Лектира: М. Ђуричић — »Кајмак-Чалан«, Српски Гласник, октобар 1916. Солун.

Наш горди **Битољ**, понос и слава наша у нашим је рукама.

Ваша верност, пожртвовање и непоколебива воља за победом, сломили су најтврђе положаје и све очајне отпоре непријатеља.

Ваше су заставе окићене новим лаворикама и ваша је слава поново одјекнула широм целог света.

Честитајући вам на свима добивеним победама, Ја вам јунаци Моји изјављујем Своје потпуно задовољство и кличем, да живи Моја мила и јуначка војска».

Командант Источне Војске генерал **Сарај** упутио је 8 (21.) новембра 1916. год. Савезничким Војскама наредбу, којом је изразио свима командантима Савезничких Снага: официрима, подофицирима и војницима своју најискренију захвалност и своја најтоплија честитања на учињеним напорима, показаној храбрости и већ постигнутим резултатима:

Србе истиче, да су први отворили пут и први видели своје непријатеље у бегству.

Русе третира као легендарне јунаке, чија храброст ни у једној прилици није демантована.

Енглеze показује, да је њихов задатак био најнеблагодарнији, јер су били приморани, да се боре у одбрани, у којој себе нису штедили.

Италијане означава, да су се свагда сећали високих подвига, у којима су већ имали удела на Алпима.

Француze хвали и поноси се, што је на челу њихових редова на истоку.

*

Српска Војска после заузећа Битоља 1916. год. зауставља се на заузетим положајима . . . Она није имала снаге нити могућности, да се крене напред и линија фронта непријатеља према Солунској Војсци при крају 1916. год. је била:

1. Ушће Струме у Јегејско Море, па идући западном обалом Тахинског Језера, левом обалом Струме на Бутковско Језеро, јужним огранцима Беласице на Дојранско Језеро, према којима су биле **Енглеске Трупe**.

2. Преко Вардара планинским гребеном српско-грчке границе, држећи и јужно истакнуте положаје све до Сокола (к. 1388) закључно, одавде на север остављајући источно села Старовину и Зович, где прелази преко Црне Реке, иде ка Дубици (к. 1050) на Добромир, према којима су биле **Српске Трупe**.

3. Преко села Карамани, Раштане, к. 1248 (северо-западно од Битоља) Црвена Стена, па између села Крани и Сливнице на Преспанско Језеро, према којима су биле **Француске Трупe** и **Руске Трупe**.

4. Линија Хотешево, Томорош, Св. Наум, па преко Бафе Глас (јужно од Берата) на ушће Војуше, према којима су биле **Италијанске Трупe**.

3.

Путник је показивао интересовање и за све остало, што се дешава на ратиштима.....

1. Руска офанзива почиње под командом Брусилова 22. маја (4. јуна) 1916. год. на фронту Луцк, Черновиц.

2. **Немци** пробијају први појас Верденских Форова и заузимају фор Во 20. маја (2. јуна) 1916. год.

3. **Руси** туку Аустроугарску Војску и освајају Луцк 26. маја (8. јуна), док Черновиц 4. (17.) јуна 1916. год.

4. **Италија** објављује рат Немачкој, а и **Румунија** Аустроугарској 14. (27.) августа 1916. год., док **Немачка** Румунији 15. (28.) августа 1916. год.

5. **Хинденбург** постаје начелник штаба Врховне Команде Немачке Војске, док његов први генерал квартир-мајстор **Лудендорф** 16. (29.) августа 1916. год.

6. **Турска** објављује рат Румунији 17. (30.) августа 1916. год.

7. **Бугарска** објављује рат Румунији 19. августа (1. септембра) 1916. год.

8. **Макензен** наступа против Румуније и заузима 27. августа (9. септембра) 1916. год. Силистрију после крвавих бораба, које је са бугарским трупама имала 1. **Српска Добровољачка Дивизија у Добруџи**.

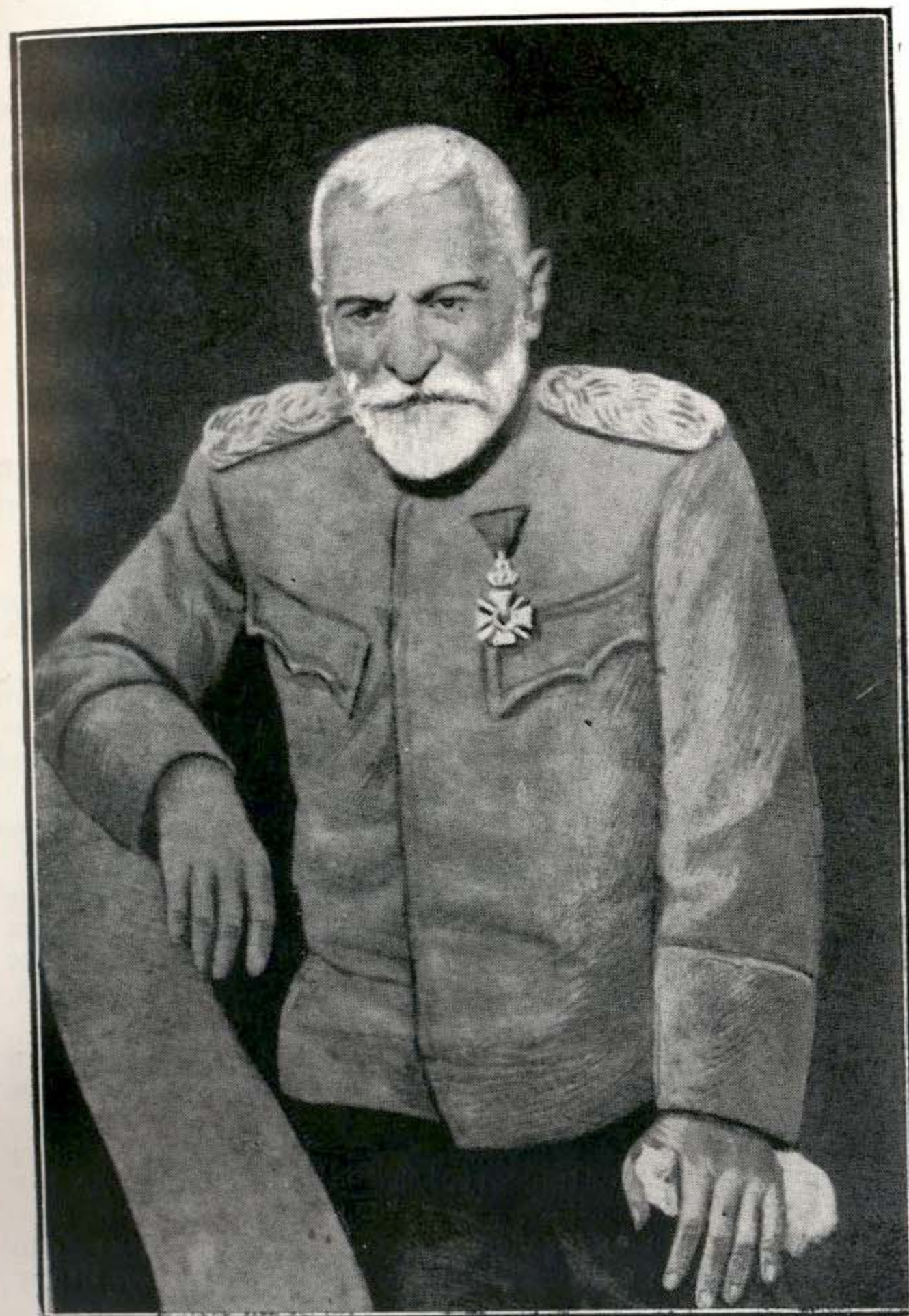
9. **Антанта** ставља ултиматум Грцима 28. септембра (11. октобра) 1916. год.

10. **Вилзон** изабран поново за Председника Републике Сједињених Северо-Америчких Држава 28. октобра (10. новембра) 1916. год.

11. Цар и Краљ **Фрања Јосиф** умире 8. (21. новембра) 1916. год., а на његово место долази **Карло**.

12. Грци убијају француске морнаре у Атини 18. новембра (1. децембра) и у Солуну се образује самостална влада **Веницелоса**.

13. Немци и Бугари улазе у Букурешт 23. новембра (6. децембра) 1916. год.

ВОЈВОДА ПУТНИК БОЛЕСТАН У НИЦИ, ФРАНЦУСКА
1916.

14. Цар **Виљем** нуди мир преко Америке 29. новембра (12. децембра) 1916. год., али га Савезници одбијају 17. (30.) децембра.

15. Председник **Вилзон** шаље ноту Централним Силама и Антанти 7. (20.) децембра 1916. год., питајући их под којим би условима закључиле мир.

Централне Силе на ово су избегле одговор, док је **Антанта** одговорила 28. децембра 1916. год. (10. јануара 1917.), да захтева: **Ослобођење свих окупираних земаља у рату уз накнаду, уништење немачког милитаризма и гаранције за будућност.**

4.

Путник већ пуну годину дана проводи ван Отаџбине, желећи и чекајући на **Ослобођење и Повратак**

Полако и нечујно пролази година дана . . . која садржи у себи више, него читаво столеће код других народа.

Кроз целу годину дана ван Отаџбине сваки дан у години гасио је најмање по једно огњиште, изливао много крви и изазивао пуно суза... Али, сваки дан је у исто време величао име и издизао оружје Српскога Народа и садио у душу његову: **Бол и Понос, а и Стрпљење и Наду.**

Година дана, која је протекла у незапамћеном крвопролићу и страховитој пустоши дала је наук:

Свима . . . који су потцењивали вредност слободе и државне самосталности и који су сматрали, да срећа породице не зависи од државе Они су осетили бес и плачку најезде туђина и суда његова и добро увидели, колико је тешко бити роб у својој Отаџбини.

Свима . . . који већ пет година носе оружје . . . дато је најбоље уверење, да је Царство Мира под поднебљем своје Отаџбине најлепше.

Свима . . . који су позвани, да воде народ, Великој Будућности и бољем животу, да најбоље осете, да су туђинци, где се год крену, кад су без своје Отаџбине.

Година дана проведена ван Отаџбине, када смо носили **Слободу** на бајонетима наших ратника и неукраљану **Част** у души. Зар није била довољна

Са таквим перспективама поробљени народ и храбра војска стегнутог срца и сузних очију баца последњи поглед на прошлу годину, која се као каква црна авегиња губи на путу за неиспитану вечност, носећи собом уздахе, сузе и тешке ране једнога народа, који је много и одвећ тешко кажњен.

5.

Путник улази у 1917. год.

Путник као и цео народ гледа у новој години, која се појављује, брод спасења, који има донети **Победу, као триумф Правде.**

Српска Војска на Солунском Фронту местимично напредује Али, услед малобројности зауставља се на прагу своје Отаџбине . . . Поседа положаје на огранцима Нице, на Битољској Равници и изнад песковите Моглене и ту се као прикована уз зид, на коме су се налазили Бугари и Немци, тучена у главу, задржава

Слуша на прагу своје Отаџбине јецање и плач својих милих и драгих у поробљеној Отаџбини, на којој вратнице за повратак изгледаху отворене Али, које услед јаког отпора непријатеља и одсуства сваке помоћи од стране Савезника ипак зауставише даље наступање

Српска Војска приморана подилази још више под положаје непријатеља, скида ранчеве с леђа, почиње да се укопава и тако прелази у **рововску војну.**

6.

Путник све то зна . . . Њега о свему обавештавају

Али, он зна и то да:

1. **Немачка** проглашује безобзирни поморски рат 19. јануара (1. фебруара) 1917. год. Америка због тога прекида дипломатске одношаје са Немачком 22. јануара (4. фебруара) 1917. год.

2. **Французи** одбијају нападе Немаца код Вердена и успевају, да поврате форове Дуомон и Во 2. (15.) фебруара 1917. год.

3. **Енглези** пак постижу такође успех на Соми и нате-рују Немце на повлачење 2. (15.) марта 1917. год., кад заробљавају 105.000 војника и заплењују 150 тешких, 200 пољских топова и 1500 митраљеза.

4. **Устанак Срба у Јужном Поморављу*)** против Бугара у фебруару и марту 1917. год., када је много Срба страдало, преко 20.000 побијено и преко 100.000 интернирано.

*) Лектира: Јб. Јовановић — »Побуна у Топлици и Јабланици«, Београд 1919.

5. **Руска Револуција** избија у Петрограду 27. фебруара (12. марта) 1917. год.: Цар Никола II. абдицира 2. (15.) марта 1917. год., Председник владе Керенски изјављује, да ће Русија наставити рат до победе; али Совјет Радника и Војника издаје у исто време декларацију Права Војника, услед које се Руска Војска почела распадати.

6. **Немци** продиру преко реке Стокхода и потискују Русе 21. марта (3. априла) 1917. год.

7. **Вилзон** објављује рат Немачкој од стране Сједињених Држава 23. марта (5. априла) 1917. год.

7.

Путник болестан . . . тешко болестан . . . Слабост срца показује већ последње дане. Па ипак, чим му болови омогуће, да може говорити стално је **назирао у светлости славе наших хероја и мученика**, који су животе своје давали, наду на повратак и у томе гледао **Ослобођење** . . . које није доживео

XLIII.

Путник и ако је био тешко болестан од хроничног бронхитиса са емфиземом плућа, чему је пред крај живота придолгла и слабост срца, ипак је изненадно умро

Пао је у занос и тако у заносу свакако је шапутао речи песника:

»Ја осећам, да је тај кобни час близу,
Час, када се журно опростити треба.
И поћи с осталим, што у дугом низу,
Лутају без дома и без свога леба*)«.

Путник је испустио своју племениту и патриотску душу у 71. години старости 4. (17.) маја 1917. год. . . . Умро је на домаку историских места, која обележавају почетак живота и рада **Наполеона I.**

*) Лектира: М. Јовановић — »Песме«, Сарајево 1925.

ВОЈВОДА ПУТНИК НА МРТВАЧКОМ ОДРУ У НИЦИ, ФРАНЦУСКА
1917.

Путник умире у Ници, ма да у савезничкој и пријатељској и гостољубивој вароши, ипак у туђини, ван своје Отаџбине.... у периоду можда најкритичнијем страховитог рата, кад је навршио пуних **56 година** своје одвећ ревносне и корисне службе Српској Војсци и Народу.

*

Путник је сахрањен са највећим почастима: **»На дан погреб**, у недељу, и поред веома хрђавог времена још од ране зоре велика маса света јурила је руској катедрали, где је лежао ковчег са мртвим телом славног Војводе **Путника**.

Срби и Французи, као и сви странци, који су се у Ници затекли, журили су, да одаду последњу пошту **Генералу и Војсковођи, коме се цео свет дивио**.

И ако је киша непрестано падала, ипак је Boulevard Tscarevitch био препун света. Огромна порта руске цркве била је мала за толики свет, јер оно што није могло да уђе у порту и цркву, висило је на огради цркве, док од капије до уласка у цркву трупе Француске Војске правиле су шпалир: шасери из 2. и 6. батаљона са заставом, која је одликована легијом части и на којој се вила црна трака.

На средини цркве постављен је катафалк раскошно окићен и увијен у српску заставу.

Десно од ковчега су: две кћери Војводе Путника Г-ђице Милица и Радојка, српски посланик у Француској Др. М. Веснић, лични лекар Војводе Путника др. А. Радосављевић, А. де Жоли префект Приморских Алпа, Гоаран председник ничанске општине, француски генерали: Шмиц, Дрид, Пјериг, Жакен, Матон, Лејде, Гонар, Равне, Рамбо и адмирал Бели са целим дипломатским кором.

ПОГРЕБ ВОЈВОДЕ ПУТНИКА, НИЦА, ФРАНЦУСКА
1917.

Лево од ковчега су: црногорски принц Данило, генерали српски: М. Рашић и Б. Јанковић и руски генерал Грустов, српски пуковници: Д. Стефановић, Ч. Марковић, Љ. Лешјанин, Ђ. Богдановић, Д. Туфегџић, М. Лешјанин, Ж. Дамјановић, Ж. Бабић, српски конзул Др. Л. Иванишевић, већи број виших и нижих официра, неколико официра савезничких војсака, српски народни посланици, делегат српске владе С. Пауновић, изасланици разних француских гарнизона, директор српске гимназије у Ници М. Банић са професорима, госпође из Црвеног Крста, Комитет Српских Жена.

У дну пак цркве били су постројени српски сирочићи из Српско-Америчког Дома.

Опело је отпочело тачно у 9. ч., када су по три српска официра стајала са обе стране ковчега са извађеним сабљама. Опело су извршили: руски епископ Љубимов, архимандрит Буфин и 10 српских свештеника*).

А. де Жоли, префект Приморских Алпа, велики пријатељ Српскога Народа, кад је опело завршено, пење се на амвон и одмереним тоном и врло изразито дужи говор:

»Ми смо се надали, да ће Војвода **Путник** по доласку у Ницу, после мука од арбанског повлачења и болести, а под нежном негом своје две кћери имати снаге, да оздрави и да се поново врати својој Отаџбини, да би јој опет користио **својим војничким знањем и својом мудрошћу**. Али судбина је другчије хтела и отргла нам га је за увек.

Влада Француске Републике ставила ми је у дужност, да изразим осећања пуна дивљења и захвалности; осећања њена и целе Француске према једном хероју из овога Великога Рата.

Тробојна француска застава поздравља овај ковчег и цео Француски Народ дели са Србијом њену тугу и жалост.

*) Лектира: »Српске Новине« Бр. 62. од 1917. год., које су штампане и стално излазиле на Крфу.

ПОГРЕБ ВОЈВОДЕ ПУТНИКА, НИЦА, ФРАНЦУСКА
1917.

Земља Француска вратиће земљи Србији аманет, који јој је поверен на чување. Она ће јој га вратити на дан славе, којој се ускоро надамо».

Гоаран, председник ничанске општине и пређашњи француски Министар Војни по том је говорио:

»Ница је била веома горда, што је за свога госта имала **Војводу Путника**.

Одајем пошту сенима **бесмртног** и **славног** Војводе **Путника** у име целе вароши и желим, да Србија ускоро постане независна и велика».

Д. Туфегџић, српски пуковник опростио је се у име Српске Војске на српском језику. Он је изнео каријеру, високе војничке способности и врлине Војводе Путника, због којих га је славила цела Европа.

Др. М. Веснић, српски посланик у Француској на француском језику опростио је се у име Његовог Величанства **Краља Петра I.**, Његовог Краљевског Височанства Престолонаследника **Александра**, Српске Краљевске **Владе**, као и целог **Српског Народа**.

Захваљујући предстваницима француских власти због присуства на погребу, замолио је префекта Приморских Алпа, да изјави Француској Влади захвалност Српске Владе на учињеним припремама за импозантан погреб Војводе Путника. За тим је се специјално захвалио црногорском принцу Данилу, који је у име свога оца, Краља Николе, положио венац бесмртном Војводи Путнику.

Напоменуо је по том у своме говору, да су сви Срби наишли на необично топао пријем у Француској, нарочито у Ници.

Завршио је свој узбудљиви говор са величањем Војводе **Путника**, чије ће име **вечито сијати** и **биће запамћено** код свих **будућих српских генерација** као **оличење свих војничких и грађанских врлина**.

Зажалио је најзад, што Војвода Путник није доживео, да види коначну победу Савезника.

Опело је завршено у 10.30 ч., кад су ковчег изнели из цркве до кола 6 српских официра, за

ПОГРЕБ ВОЈВОДЕ ПУТНИКА НИЦА, ФРАНЦУСКА
1917.

које су време трубачи 2. шасерског батаљона свирали посмртне трубне знаке.

Спровод је отпочео. Траке на посмртним колима носили су: генерал Шмиц, командант дивизијске области у Ници, генерал Гоаран, председник ничанске општине, српски генерал М. Рашић, српски пуковник Д. Туфегџић, италијански пуковник Такоби и италијански мајор Корали.

За колима при спроводу ишли су, осим породице Војводе Путника маса најотменијег света.

Спровод посмртних остатака славног Војводе **Путника** био је веома величанствен, на коме је било 33 венца, које су носили српски инвалиди.

Венци су били леви.

Међу њима падали су нарочито у очи венци: Његовог Величанства Краља **Петра I.** и Његовог Краљевског Височанства Престолонаследника **Александра**, који су били састављени из околних црвених ружа, које **представљају крв проливену за Отаџбину** и на врху имали су бокор белих ружа и кринова, који су имали да значе жељену **Слободу**.

По том су били веома леви венци: црногорског Краља **Николе**, **Француске Владе**, **Српске Краљевске Владе**, Француског Министра Војног, Главног Одбора Приморских Алпа, принцезе Јурјевске, Српског Посланства у Паризу, генерала из Нице, пуковника Д. Туфегџића, Комитета Српских Жена, вајара И. Мештровића у име Далматинаца, Српских сирочића, Српских Официра, Срба из Марсеља, Српских Новинара, српског конзула из Нице Др. Л. Иванишевића, лекара Војводе Путника Др. А. Радосављевића, српске деце, посланика Ђ. Симића, професора српске гимназије у Ници, српских гимназиста у Ници, ордонанса Војводе Путника и т. д.

Спровод је се кренуо.

САРКОФАГ ВОЈВОДЕ ПУТНИКА У КАПЕЛИ, НИЦА (CARRAS), ФРАНЦУСКА 1917.

Напред је један српски војник носио крст, за њим један други српски војник носио је жито, док српски потпуковник Д. Поповић, који се у Ници затекао на боловању носио је јастуче са највећим декорацијама Војводе Путника.

Иза њих наступали су трубачи 2. и 6. шасерског батаљона, за њима 2 шасерска батаљона, српски гимназисти и вод српских инвалида, осакаћених у Светском Рату и пуштени из аустроугарског ропства.

Пред самим колима ишао је кор српских ученика, који су певали посмртне песме.

Спровод је се кретао кроз Boulevard Gambetta и кроз rue Dante, где је најзад уз звуке марша и дефиловањем француских и српских трупа и поворке поред ковчега одата последња почаст посмртним остацима славног српског великог војника Војводе Путника.

*

Путник је сахрањен на »Carras«, 5—6 Км. од Нице, на руском гробљу, које је на благој узбрдици, обраслој мрким чемпресима и врбама.

Ковчег дрвен на дрвеном постаменту смештен је у једну малу капелицу у средини гробља.

* * *

Путник као човек својим животом и радом нарочито се истиче и заслужује нашу пошту.

Наполеон је рекао: »Врло ретко и тешко се налази човек, који би имао све врлине и особине, које су потребне, па да човек буде савршен«.

Путник као човек није свакако био савршено биће. Кажу, да је по карактеру био ситничар, пристрастан, да је изгледао као циник, као и да је радо исмејавао своје противнике.*)

*) Лектира: Д. Милутиновић — »Тимочка Дивизија II. позива у Балканском Рату 1912.—1913.«, Београд 1926. стр. 6.

Путник као човек и поред мана, које наводе да је имао, одликовао је се особинама, које су заиста вредне да се спомену, а и достојне подражавања:

I. Достојанство.

Путник је се овом врлином нарочито одликовао.

Никада и ни у једној прилици није хтео изразити и показати ма чим да пати, па ма какве да су га снашле тегобе у животу, којих је имао врло много, нарочито кад је био у пензији.

Стојички, мирно и апостолски издржавао је све, као да је то тако морало и требало бити.

Достојанство се огледало скоро у сваком његовом поступку: како у кући, тако и ван куће, како у друштву старијих, тако и у друштву млађих. Оно се огледало и на његовој спољашности: на његовом оделу, које је било увек беспрекорно, чак и кицошки, нарочито до пензије, а и у неговању спољашности до пензије.

Путник је био чврст карактер и постоји читав низ анегдота о његовој несаломљивој кичми:

Краљ Милан, говори се, желео је у своје време, када је Путник био члан комисије за испит за чин мајора, да један његов љубимац добро прође на испиту и то у згодном случају стави на знање Путнику.

Путник пак одговори, да ће дотични проћи, ако буде знао. Дотични није знао, па на испиту са свим природно није добро ни прошао. Путник је горко искусио последице овога свога поступка. Али, ипак у своме животу остао је и даље достојанствен, постојан и чврст, са којим се није могло радити шта се хтело.

Кад му је једном приликом у дворцу Обреновића добачена алузија о његовом неодликовању, он је одговорио: »Моје су декорације испод мога мундира«.

Путник није био никада охол и надувен, мада свагда достојанствен. Али је избегавао и није волео надувеност, кочоперење и неумереност.

Путник је био човек, са којим се могло све постићи; али само на леп начин. Он је слабе карактере веома мрзео и нарочито крадљивце је гањао.

Кад је у Јагодини 1885. год. формиран 15. пешад. пук, он је био привремено командант.

Резервисти, који су формирали тај пук и били распоређени у кантонману по приватним кућама вршили су врло често крађе, како ми је причао наш признати књижевник **Б. Нушић**, који је и сам тада био у томе пуку.

Путник је све покушавао, да војнике од крађе одвикне, али узалуд. Да би их за то казнио, једнога дана не казујући никоме ништа наредио је, да се пук припреми за покрет ка граници Бугарске. Цео се пук кренуо сутра дан и сваки од војника понео је собом све што је могао.

Путник је, кад је одмакао од вароши зауставио трупу, извршио преглед и нашао неколико кола покрађених ствари. Виновнике је оштро казнио и вратио пук натраг.

II. Некористољубље.

Путник се нарочито истицао тим, што никада није било користољубље његова особина.

Никад није трошио државни новац несмотрено.

Никад у животу није пружао своје руке у државну или пак у приватну касу.

Путник је често пута понављао ону чувену изреку: **»Ако хоћете да вам људи поверавају своју савест, своју част, своје предрасуде, које они увек високо цене, морате имати вазда на уму ма какав посао предузимали, ма какав рад отпочели и ма који и ма какви били људи, с којима сте у додиру: да ће вам све бити лако и све ће ићи од руке, ако сте сами исправни«.**

Путник је био толико скрупулозан у некористољубљу, да је избегавао чак и најмање награде и најништавније поклоне.

Његово имовно стање најбоља нам је гаранција и најлепша слика, да је био некористољубив.

III. Скромност.

Путник је се са овом особинном родио.

Као дете и у најранијој младости, па кроз цео живот свагда је био у свима поступцима скроман, одмерен и озбиљан.

Као млађи човек, што је он сам причао, волео је да се весели, лепо је певао и волео је и свагда је био расположен, да чује музику, чак је по некад и пио. Али, то је све било у веома одмереним границама и врло скромно.

Према женском полу био је наклоњен и увек га заштићавао и бранио као слабији пол. Али, није много волео благоглагољиве женске.

Скромност је остала код њега и кад је дошао на највеће положаје. Он не само што није волео самохвалисање, већ је чак сузбијао, па и мрзео.

Кад је пало Скопље, у које је ушао на коњу пред Српском Војском Престолонаследник **Александар** као командант I. Армије 13. (26.) октобра 1912. год. у 14. ч., одмах чим се зато дознало у Врању, где је тада била Врховна Команда, образована је поворка на подстрек **Кнеза Арсена** и иста отишла са војном музиком пред стан Врховне Команде.

Вођа поворке књижевник **Б. Нушић** одао је једним лепим говором хвалу и част војсци и генерала Путника, као начелника штаба Врховне Команде истицао и хвалио.

Путник, који је тога дана нешто био болестан, послао је свога ађутанта и замолио, да поворка иде испред болнице и да се рањеницима, који су баш тада стизали са бојног поља, ода част и хвала.

Поворка је тамо и отишла и одушевљено клицала рањеницима: **»Живели Јунаци«.**

Путник је био веома скроман, а и истицао скромност, често наводећи речи **Бајарда**, који је говорио: **»Славно се борити, а полако говорити«.** Па је такав у животу и он био.

Собјески је победио Турке и ослободио Беч, који је био опсадио велики везир **Кара Мустафа** 1683. год. и тада је написао: **»Дошао сам и видео, а Бог је победио«.**

Путник је на ово често потсећао, истичући, да је **Собјески** у овом већи од **Цезара**. Ово је говорио нарочито пред онима, за које примети, да се самохвалишу.

*

Путник није никада волео **декламаторски патриотизам**, те је и избегавао све манифестације. Он је често говорио, да њему импонује **знојаво и жуљаво родољубље** нашега народа.

Путник је до последњег даха свога живота веровао у **истрајност** нашега народа и **беспримерну храброст** наше војске. Он је поред тога имао и **наде**, да ће воља управних органа умети то искористити; али поред свега тога као човек, који је био доста побожан, **много је рачунао и на ратну срећу**.

Краљ Петар I. Велики, познат као скроман и природан човек због ових одлика, које је у Путнику одмах запазио, веома га је волео.

Велики људи можда се по томе одликују и брзо **сроде**.

*

Путник није волео, већ чак мрзео формалности и извештачености, те је се таквих прилика свагда клонио.

По некад доста драстично избегавање нових познанстава, од непосвећених, разуме се и погрешно је тумачено.

Волео је природно, простонародно понашање и простосрдачност у изражавању.

*

Путник је много волео животиње, те је увек у својој кући држао псе и мачке.

Путник је тако исто волео и башту, те је и сам у њој често неговао цвеће, калемио руже.

Сем тога, често је стругао дрва, што је чинио као гимнастику, нарочито кад је почео обољевати.

IV. Побожност.

Путник је био побожан човек.

Побожност код њега усадила је још док је био дете његова мајка.

Веровао је у Бога и држао се оне чувене мудрости **Монтескија**, који је рекао: **»Вера је за људе најјаче јемство, да људи буду увек људи и увек правични«**.

Путник је стекао уверење у веру још као млад официр, када је први пут 1876. ступио у борбу.

Тада је још запазио, да је **вера моћан морални покретач** и да **не командује генерал војском, већ човек, који има вере у људима, који су јаки у вери**.

Путник, што се вере тиче, био је вазда склон тврђењима Библије, у колико не задира у област науке.

Никако није могао да се помири са теоријом **Дарвина**, који тврди, да све светле и мрачне стране природе човека воде даље своје порекло од неких нижих животињских облика, мада признаје прогрес културе и усавршавање људи. *)

Путник је много полагао и на обичаје:

Свети Ђурђиц, своју Крсну Славу, 3. (16.) новембра он и његова супруга Љубица, која је била позната као благородна, сувише озбиљна и ретко трезвена и племенита жена, свагда су прославили на старински начин.

Божих прославио је по свима обичајима, који се у Србији изводе: уносио сламу у кућу на Бадњи Дан, певао са својом целом породицом црквене песме, које се тада певају, примао полажајнике.

*) Лектира: 1. Дарвин — »Човеково Порекло«, Београд 1922. у преводу Н. Дивца, 2. Е. Хекл — »Природна Историја Постања«, Београд 1875. у преводу А. Радовановића и 3. Ч. Дарвин — »Постанак Фела«, Београд 1875. у преводу А. Радовановића.

Путник никада није хтео пропустити, да не прослави своју Крсну Славу, Божић и Ускрс, чак и кад је био материјално хрђаво, нарочито кад је био у пензији.

Свагда је чинио и трудио се, да те обичаје, што више омили својој деци.

V. Упорност.

Путник је био упоран и чврст човек.

Упорност његова ишла је неки пут одвећ далеко, нарочито у приликама, када је био потпуно уверен у донету одлуку.*)

*

Путник је одвећ ценио вредност датој речи и отвореност. Па је често истицао и говорио ону драстичну изреку: **»Људи се везују за реч, а волови за рогае«**.

Цицерон је о вредности дате речи говорио: **»Што се у датој речи највише цени и уважава и што приморава, да се она испуњава, није бојазан од какве личне штете или казне, већ је то њена особита сила и њена светлост, која уздиже човека изнад осталих бића«**.

*) Писац ове књиге опазио је ту особину Путника и на себи, кад је 1909. год. био изабран по оценама са Више Школе Војне Академије и по осталим особинама и условима, који се траже у Главном Генералштабу, за генералштабног приправника.

Вратили смо се са маневра, који је се одиграо септембра исте године између Дунавске и Дринске Дивизије, а на изворноме делу Раље и Топчидерске Реке, у коме је писац учествовао као капетан II. класе и командир 2. чете 1. батаљона 7. пешад. пука **Краља Петра I**.

Путник је после неколико дана, као начелник Главног Генералштаба, не знам на чију интервенцију, наредио, да се над изабраним генералштабним приправницима изврши и лекарски преглед, који до тада није никад вршен при пријему генералштабних приправника.

Комисија при прегледу је нашла, поред још неколико других писца, који су мало били болесни, да је болестан и писац ове књиге у плућима.

VI. Делатност.

Путник је био у опште веома марљив, делатан човек.

Путник још као млад истакао је се као човек, који рад и усавршавање претпоставља сваком другом задовољству људи.

Кроз цео живот непрестано је радио и усавршавао се. Он је често говорио: **»Ко не ради, нема право ни да једе«**.

Путник је стално и неуморно радио на своме интелектуалном усавршавању и дубоко био уверен у дивну изреку **Виктора Ига: »Књиге су хладан, али поуздан пријатељ«**, па често понављао речи **Вордсворта: »Књига је свет, у коме се даје живети и уживати«**.

Путник је често говорио и понављао својим потчињеним ону чувену изреку **Наполеона: »Дар је само темељ зграде, али да се зграда подигне потребан је материјал, а то је знање, које се постиже само радом«**.

*

Путник, кад је стављен у пензију, занемарен у најбољим годинама и одстрањен од своје дужности и државних послова спремао се ипак много.

Кад је писцу саопштен резултат прегледа, опишао је лично генералу Путнику и тражио разлог, зашто се отпушта из генералштаба, јер не осећа никакву болест у грудима. Овом приликом писац је допустио себи једну слободу, за коју је доцније жалио, а та је, што је у брзини разговора мало узрујан навео, да је потпуно здрав, а најзад и да није, па и сам Путник кашље и има сипњу, па је ипак начелник Главног Генералштаба.

Путник је, кад је ово рекао писац, добро писца загледао и одговорио: **»Баш за то, што ја кашљем, Вас отпуштам и ако ми изгледате доста здрав и веома отресит«**. Он је дакле остао упорно доследан своме донетом решењу.

Писац је после тога издржао све ратове и то стално у борацким јединицама и увек здрав. Али, ипак то није ни најмање умањило поштовање писца према величини и вредности Путника.

Тада, говори се, на примедбе, које су му чињене од сродника и пријатеља у овом погледу, стално је одговарао: **»Поштен човек мора продрети у животу«.**

Путник је се стално усавршавао, јер је веровао у речи **Мах Müller-a:** да је најбоље, да човек у **младости учи, у зрелости да ради, кад остари да даје савете, а кад зађе у дубоку старост да премишља.**

Путник је много полагао на **општа знања,** која морају и треба да су основ при изучавању сваке специјалности, нарочито за образовање младежи за војну професију, а особито официра, који рефлектују на истакнуте положаје.

*

Путник је показивао нарочито интересовање за ексактна знања из свих области науке, нарочито природне:

Н. Коперника (1473—1543), који је открио, да је сунце центар у васиони, око кога се окреће земља и друга небеска тела, читао је радо.

Г. Галилеја (1564—1642), Кеплера (1571—1630), Њутна (1642—1727), Канта (1724—1804) и Лапласа (1749—1827) радо је такође читао.

*

Путник се врло радо забављао разгледањем илустрација.

Много је читао, али још више размишљао о ономе, што је читао.

*

Путник је имао феноменално памћење, које је сачувао до смрти. Он је често **решавао најтеже тактичке и стратегиске задатке седећи готово за празним столом,** без докумената, аката, географских и топографских карата и скица.

Путник је радо седео крај прозора, нарочито последњих дана живота, подлакћен да би лакше дисао и гледајући у даљину, размишљао читаве сате.

Некад би то чинио, док је могао шетајући по соби са забаченим рукама на леђима.

*

Путник је умео врло лепо да се нашали, кад је хтео и кад је зато био расположен, а разуме се, кад је томе било место и време.

Некад је имао обичај, кад је хтео кога да исмеје, да му прида и епитет **ешкија, зејбек.**

* * *

Путник као човек имао је интересантну судбину.

Рођен у срцу Шумадије, у Крагујевцу, од родитеља ваљаних и патриархалних, имао је све лепе особине:

Физичке — леп и средњи стас, примамљива спољашност, здрав и крепак, добар спортиста и

Душевне — музикалан, разборит, умешан, начитан те је изгледало као да би његов живот требао да буде у свему: **лак, гладак, пун задовољства и срећан.**

Живот Путника као човека, међу тим имао је много трновитих стаза Разним невољама и неправдама, које је он увек сматрао као израз судбине, почео је, од прилике у времену између 40. и 50. године, да се мути

Почетак таквог живота било је његово стављање у пензију

Није хтео никада рећи да пати али то се осећало и видело.

Тада, услед разних незгода и неприлика, и ако релативно доста млад човек, почео је обоље-

вати од хроничног бронхитиса, коме је придошао доцније емфизем плућа (сипња), па пред крај живота и слабост срца . . .

Све то чинило је, те је у последњим годинама живота тешко дисао, кад га је мучио и кашаљ, те је са великим напором ваљало избацити нагомилани секрет, што је бивало нарочито после дужег лежања, обично у јутру и по подне.

Тешко зацењивање изнуравало га је телесно, а и често душевно депримирао, те је при крају живота бивао у то доба раздражљив, пргав, нерасположен. Али и тада, чим се такав напад стиша, одмах и његово расположење на мах креће на боље.

Судбина је хтела . . . Прилике су се у Србији мењале и корисно промењене доласком Краља Петра I.

Путник, истина после доста дугог испаштања је награђен и стављен на своје и право место. . . .

Слава је долазила Свуда је истицан и тражен

Радост у породици и кући долази

Слом и Пропаст Отаџбине Најзад . . . крај је његовог живота . . .

* * *

Путник као човек, поред све славе и хвале као војник, у главном имао је врло несрећну судбину.

Проживео је пропаст своје Отаџбине, коју је он толико волео и за коју је свагда хтео и знао умрети.

Умро је ван Отаџбине, не дочекавши, да своју Отаџбину види слободну

Оставио је своју децу, без мајке, незбринуту, у туђини

*

Судбина је према Путнику, у коју је он много веровао, била врло свирепа . . .

Зар није могла бар толико да га одржи, те да види повраћену, ослобођену и уједињену своју **Отаџбину, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.**

Судбина је према Путнику као човеку била мало чудна. Али, како песник каже:

»Богови Судбе дал' су тако рекли:
Да најстрашнија Патња Оне прати,
Који би једном сјај свом добу стекли(*)».

*) Лектира: 1. Ж. Павловић — **»Војвода Радомир Путник«**, Ратник, јануар, март, Београд 1921., 2. Ђ. Ђирић — **»Војвода Радомир Путник«**, Војнички Гласник, Бр. 16, 17 и 18 за 1924., Београд, 3. Ратни Дневник — **»Војвода Радомир Путник«**, Солун Бр. 126 за 1917., 4. Р. Мишић — **»Четири Бојне Војводе«**, Београд 1924., 5. С. Станојевић — **»Путник и Мишић«**, Политика од 14. VII. 1921. г. Београд, 6. **»Велики Војсковођа«**, Кливланд Плеин Динер од 22. маја 1917. Њујорк, 7. **»Војвода Путник«** и **»Погреб Војводе Путника«**, Српске Новине Бр. 54 и 62 за 1917., Крф, 8. Д. Шијачки — **»Видов-Дан«**, Београд—Женева 1921. 9. **»Споменица седамдесетпетгодишњице Војне Академије«**, Београд 1925. 10. М. Зечевић — **»Краљевске Речи«**, Београд 1924., 11. Р. М. — **»Југославија«**, Солун 1917., 12. Ж. Живановић — **»Политичка историја Србије«** у 4 књиге, Београд 1923./25., 13. **»Зора«**, календар за 1917., Крф, 14. Ј. Хаџи-Васиљевић — **»Српска Војска у Европском Рату«**, Нови Сад 1919., 15. Ђ. Јеленић — **»Нова Србија и Југославија«**, Београд 1923., 16. Д. Васић — **»Деветсто-Трећа«**, Београд 1925., 17. М. Расински — **»Поема Великих«**, Видов-Дан, Нови Сад 1923., 18. Dr. Mitković — **»Le Vovvode Putnik«**, Geneve 1917., 19. F. Šišić — **»Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919.«**, Zagreb 1920.

II.

ПУТНИК КАО ВОЈНИК.

Војвода Путник као војник чини част и славу не само српског, већ и целокупног нашег троименог народа. Он је једна наша велика војничка тековина.

Ратна Историја наше херојске и непобедиве Војске на својим странама већ је забележила његово име златним словима.

*

Путник као војник има у главном два периода:

I. Живот и рад у миру.

II. Живот и рад у рату.

I. ЖИВОТ И РАД У МИРУ.

Војвода Путник својим животом и радом у миру првих дана још као млад официр обратио је пажњу на себе, својих предпостављених, а и својих другова.

Својим вршењем службе и особитим схватањем дужности, коју је сматрао као закон свога живота, истицан је као изврстан и најлепши пример.

*

Живот и рад Војводе Путника у миру расматран у подробности има у главном четири маркантна и јасно оцртана периода:

1. Потчињени: његов живот и рад као младог и потчињеног официра.

2. Наставник: његов живот и рад као већ старијег официра, професора Војне Академије и команданта дивизиске области.

3. Начелник Главног Генералштаба.

4. Министар Војни.

1. ПОТЧИЊЕНИ.

Војвода Путник као потчињени био је у време, кад је у Србији била Народна Војска, устројена по закону од 1864. год., у којој су биле старешине од десетара до командира, све сами народни водници.

Путник је са свим природно као интеллигентан и школски официр био пример одличног официра, како у вршењу службе, тако и у особито добром извођењу наставе, обуке и васпитању војника.

1.

Путник је схватио улогу потчињеног као оваплоћен спој три појма: Послушност, Поштовање и Пажљивост.

1. Послушност, прва и најглавнија дужност, коју изискује дисциплина. Она је основа војне хијерархије и животни принцип војске; она је најбоље средство војске, како каже Корзи*), којим се воља једног човека може пренети на велики број снага, из којих се војска састоји, те да раде у једном корисном правцу.

Послушност обухвата: патриотизам, честољубље и осећај дужности, да се одрекнемо личних интереса, па чак и живота, ради обавезе, коју смо узели на себе.

2. Поштовање мора бити спољње и унутарње. Оно се дугује чину, макар личност и не заслуживала, те мора и треба свагда и у свима приликама да се укаже.

3. Пажљивост према равним и млађим је особина доброг официра и културног човека; док према старијима је апсолутна дужност.

*) Лектира: 1. Корзи — »Морално васпитање војника«, Београд 1907. у српском издању; 2. А. Бајков — »Особине борних елемената«, Београд 1911. у српском преводу Д. Живановића, Издање Ратника.

2.

Путник при обуци својих војника као потчињени веома је много полагао на то, да се обука изводи на лако разумљив и практичан начин.

Првих година своје официрске службе он је разумео и схватио: **»Да извршење замисли и идеје у рату и борбама и најгенијалнијих војсковођа и старешина неће бити остварено и извршено, онако како треба и са најбољим и најкориснијим успехом, ако војска, борци, који имају те идеје својим наоружањем да остваре, није васпитана и обучена за извршење свих ратних потреба«.**

3.

Путник је веома добро знао ону чувену изреку Ренана: **»Победа у рату вазда ће бити на страни оних народа, који имају већи морал и већу војничку вештину«.**

Заиста, савременици Путника тврде, да је он на спрему својих војника веома много полагао и улагао огромног труда и много вештине. Премда је у то време владао **принцип дресуре**, којим се желело и тежило, да се војник само обучи, а не и васпита и, ако је тада била још у пуном јеку и снази наклоност многих погледима и схватању **Фридриха Великог**, који је прокламовао: **»Војник треба више да се плаши батине каплара, него непријатељског зрна«.**

Путник није био тога мишљења.

*

Васпитање војника истицао је на прво место и сматрао је, да за рат нису само потребни, како каже **Кениг**: **»Дресирани људи и живе машине, већ индивидуални борци, код којих се осећај патриотизма, осећај дужности и честољубље мора толико пробудити и усавршити, да они стекну веру у своју моћ, да могу и најтеже задатке у рату извршити, ако то хоће«.**

Васпитање војника: образовати њихов карактер и просветити њихову свест значи **оспособити их за рад и развити код њих осећаје отворености, лојалности, правичности и солидарности**. Он је знао, да се карактери не васпитавају у одређени час, већ да сваки акт посведневног касарнског живота може бити предмет поуке, примера, исправљања, па је ради тога непрестано и проводио са својим војницима не само дању, већ и ноћу.

Путник је своје војнике ободравао и одушевљавао читајући им често и лично разне патриотске и јуначке наше народне песме.

*

Обука војника сматрао је, што је са свим правилно, треба по значају да долази после васпитања, јер заиста: **»Шта вреди и најбоље обучен војник, ако није решен, да Отаџбини и своме Владаоцу пружи у потребном моменту своју услугу«.**

Обука војника треба да буде и да се изводи како физичка, тако и интелектуална, тако и толико добро, да **војника ништа у рату и борби не може као новина изненадити**.

Обука треба да се тако добро изведе, те да се у сваком војнику развију што више и што боље физичке и умне особине и да се у њима учврсти све оно, што у рату имају и треба да раде.

Путник је схватао, да у сваком војнику треба развити и учвршћавати: **здравље, издржљивост; снагу и покретљивост; раширити му ум и научити га, да најбоље рукује целокупним својим наоружањем, коњем и свима предметима материјалне спреме**.

4.

Путник се много залагао, да што боље изведе **васпитање и обуку својих војника**.

Као млад официр, одмах по свршетку Артилериске Школе сарађивао је и на војно-научном часопису **»Војин«**, који је уређивао познати војни књижевник и песник **»Јеке од Гусала«** Ј. Драгашевић, официр из III. класе Артилериске Школе и доцније почасни генерал.

*

Путник као млад официр, веле, да је написао повећи број упута за обуку и васпитање војника.

Написао је још и веома практичну књигу: **»Ручна књига за артилериске официре«**, која је у своје време значила веома много.

Књига је као, не само одвећ корисна новина и реткост у оно време у нашој војсци, поред општег дела износила и опште погледе на значај васпитања и обуку старешина, нарочито официра и војника у опште. Посебице, још је износила и веома практичне савете за артилериске официре.

2. НАСТАВНИК.

Војвода Путник као наставник почео је се формирати још као млад официр у улози наставника рекрута.

Доцније пак као професор Војне Академије испољио је такве наставничке особине, да ће се Бојна Академија увек са **поносом** и **поштовањем** његова имена сећати.

1.

Путник је сматрао, да је улога наставника веома деликатна.

Личност наставника треба да је особа: **мирна, сталожена, одмерена, стрпљива, хладнокрвна** и веома **енергична**.

Способан наставник значи **знати**, али у исто доба и **хтети**, што удружено чини **моћи**.

2.

Путник је **спрему официра** истицао свагда на прво место.

Значај и улога официра у војсци не само да је одвећ деликатна, већ и од судбоносног значаја

за Државу и Народ, те спрема треба да је на **достојној висини** и тако потпуна, да не само **војска, већ и цео народ у њима има поверење**.

Вера у официре и поштовање истих најбоља је гаранција, да су Држава и Народ сигурни.

Спрема официра мора и треба да буде тако савршена: да су официри у стању, свагда и у свима приликама својим **знањем, умешношћу и личним примером**, нарочито у критичним моментима, утицати на своју војску.

Спрема официра треба да је таква и толика, да они могу у свакој прилици, кад је потребно да: **одушеве, фанатизирају и повуку за собом своје људе**. Јер, карактеристична црта масе у опште је, као што је познато **подражавање**. Према томе, кад су на челу војске официри и у опште старешине спремне и у сваком погледу ваљане, војска ће за њима ићи као опчињена и издржавати све оно, што они хоће и желе.

Чувена римска пословица: **»Боље је стадо овнова, кад га предводи лав, него стадо лавова, кад га предводи ован«**, увек ће бити од важности и задржати свој значај.

*

Путник је заиста све то схватио тако озбиљно и у таквој потпуности, да ће остати вазда као најбољи узор.

Служба Генералштаба, његово чувено дело, које је радио као професор Војне Академије, то нам најбоље потврђује. Оно је у два дела:

I. Део **»Служба у мирно доба«**, које је наградио Министар Војни генерал К. Протић са 60 дин. од штампаног табака 12. јула 1888. год. и књига одштампана о државном трошку у 500 комада 1890. год., кад је Путник био као генералштабни пуковник помоћник начелника Главног Генералштаба и професор на Вишем Курсу Војне Академије. Овај је део **нарочито препоручен** од стране Министра Војног, да послужи као званичан упут при вршењу генералштабне службе код свих штабова, а и као основа за студирање генералштабне службе у Војној Академији и код приправника официра у Главном Генералштабу.

II. Део **»Служба у ратно доба«**, који је наградио Министар Војни генералштабни пуковник Д. Вучковић са 100 дин. од штампаног табака од текста, који није штампан у Ратнику, док онај, који је већ штампан са 80 дин.

25. фебруара 1898. год. и књига одштампана о државном трошку у 500 комада тек 1899. год., кад је Путник био као пуковник у пензији. Овај је део такође најлепше препоручен од стране Министарства Војног.

3.

Путник је сматрао, да треба најпре **васпитати и спремити офицере и старешински кадар у опште, па тек онда војску обучавати.**

Чувена изрека Рихела: **»Какви су офицери и старешине, таква је и војска«**, њега је у томе стално подгуркивала. Он је свагда истицао: значај и задатак генералштаба, који има да команданта помогне и ослободи од свих ситних и детаљних послова.

Тако исто он је изнео, да је веома незгодно, ако потчињени офицери нису способни и дорасли своје позиву.

Сем тога он је веома јасно истакао значај и вредност спреме **највишег командног елемента, а и начин, како се та спрема постиже, како код њих тако и код осталих старешина.**

Путник је у нашој војсци створио темељ, како се изводе **тактичка вежбања у војсци** и та вежбања поставио је на научну основу.

Тактичке задатке, састављење и решавање, сматрао је као најделикатнији део научне спреме, којима се све старешине од најмањих па до највећих најбоље упознају са свима принципима и начелима Ратне Вештине.

4.

Путник је тражио и истицао вредност и потребу, да највише старешине треба да буду најбољих способности.

Тако исто он је захтевао, да и њихов генералштаб треба да је на достојној висини.

5.

Путник никада није истицао, нити веровао у превелику моћ Врховне Команде и Генералштаба у рату.

Сматрао је да: величанствене победе у рату, што се најзад у историји наше војске и дешавало, махом постижу потчињени команданти и да скуп свих тих делимичних успеха вешта управа Врховне Команде треба да споји и искористи ради општег успеха.

6.

Путник је много захтевао од официра.

Путник је сматрао да спрема официра, да би могли одговорити своје позиву, треба да обухвати: **»Здравље; сигуран основ васпитања, који се тражи у опште од сваког војника; најбоље особине карактера, које су неопходно потребне у опште, а и за васпитање потчињених; сигурно знање нарочито свега онога, што се од потчињених тражи; давање најбољег примера у свему; јачина воље; ум; опште и војничко образовање; војничка обдареност; искрена оданост војничком позиву; некористољубље и способност, да се може управљати осећајима масе«.**

3. НАЧЕЛНИК ГЛАВНОГ ГЕНЕРАЛШТАБА.

Војвода Путник је стављен у чину генерала одмах после преврата у Србији 15. јула 1903. год. на деликатан положај начелника Главног Генералштаба.

Дошао је из пензије на тај положај.

1.

Путник као личност веома јаке интелигенције брзо је освојио поверење Краља **Петра I.**, а и саме **Краљевске Владе**, с којом је био у добрим везама, нарочито са Министром Иностранних Дела (Н. Пашић и М. Миловановић).

Чим је примио дужност, предузео је да комплетује Главни Генералштаб како треба, те је

нешто доцније довео такође из пензије славног Војводу **Живојина Мишића** и поставио га, тада у чину генералштабног пуковника, себи за помоћника.

Путник је с њим, као и са осталим особљем предузео и латио се једнога веома тешког, врло деликатног и пуног одговорности посла: **Спрема земље и војске за рат.**

2.

Путник је осећао, знао и предвиђао, да ће **Србија, њена Војска**, имати у скорој будућности врло важну улогу. Желео је ради тога, да Српска Војска буде што боље спремна **морално, интелектуално и материјално.**

Путник је предузимао све мере и чинио све, што је потребно, да се војсци издаду модерна и савремена правила и упуту за васпитање и обуку; да се отворе разне школе и курсеви, при чему искористе сва искуства из Енглеско-Бурског 1899./1900. и Руско-Јапанског Рата 1904./05., у циљу што боље спреме старешинског кадра—официра и подофицира и да се војсци набави и изда најбоље наоружање и остала потребна материјална спрема.

3.

Путник је положио солидне и чврсте основе за правилно и брзо напредовање и јачање наше војске.

Израдио је и привео у дело формацију целокупне наше војске према тадањим нашим приликама и потребама.

Извршио је организацију војске.

Израдио је ратне планове према свима суседним државама, са свима вероватним комбинацијама и настојавао је, те су ти планови технички до ситница и веома брижљиво били разрађени.

4.

Путник је припремио цео механизам у војсци за **брзо, тачно и на време извршење мобилизације и концентрације** наше војске за све фронтове.

Мобилизација Српске Војске пред Први Балкански Рат 1912./13. год., која је постала **углед и пример:** брзе, ваљане, тачне и потпуне мобилизације, јасно потврђује и поред јединственог одушевљења за рат, како су сви послови припремљени брижљиво и како треба.

5.

Путник је предвиђао, да ће ускоро имати да се реши и **источно питање.**

Аустроугарска је 22. септембра (5. октобра) 1908. год. анектирала на варварски и по све недостојан начин једне културне земље наше лепе крајеве **Босну и Херцеговину** са знањем и у договору са **Бугарском**, чији је Кнез **Фердинанд** збацио турски суверенитет и у Трнову 26. септембра (9. октобра) прогласио се за Краља.

То је била клица доцнијег спора и рата са Бугарима.

Путник је нарочито почео обраћати озбиљну пажњу на утврђивање нашег граничног фронта: према Европској Турској, особито од Преполца до Врање, који је имао да представља јаку одбранбену баријеру евентуалној навали Турака.

За случај нашега рата и офанзиве за у Европску Турску, ради ослобођења наше браће под Турцима, имао је да послужи као јак и поуздан ослонац за операције. А и за сигурније и боље пребацивање наших националних хероја, који су као комите прелазили у Европску Турску.

6.

Путник је био пуних 9 година начелник Главног Генералштаба и за све ово време својим неуморним радом најактивније учествовао у свима

питањима, која су имала судбоносну важност по нашу Државу и наш Народ и по свима тим питањима вазда је имао пресудну реч. Он је израдио и војну конвенцију*) са Бугарима и споразум оружане акције са Црном Гором и Грчком, на основу **Балканскога Савеза**, који је био склопљен између Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске.

*

1. **Војна Конвенција са Бугарима** израђена је и потписана на основу чл. 13. Уговора о Савезу од стране начелника генералштаба генерала **Р. Путника** и генерала **Фичева** 22. априла 1912. год. у манастиру Букову код Неготина на Дунаву у Србији. Она је одређивала заједничку акцију оружаном силом.

Претпостављало је се, да ће **Вардарско Војиште** при оружаној акцији са Турцима бити главно и да ће Турска на њему груписати главну снагу у циљу разједињења Српске и Бугарске Војске, а по том да упадне у Бугарску. Па је предвиђено, да на главном војишту буде ангажовано под Српском Командом 150.000 Српске и 100.000 Бугарске Војске.

Србија је била дужна да ангажује још 50.000 бораца у другим крајевима Старе Србије, док Бугарска 100.000 бораца на Маричком Војишту.

Бугарска пак, одмах после закључења војне конвенције, а пред сам почетак рата 2. (15.) септембра послала је у Београд свога начелника Главног Генералштаба генерала **Фичева**, који је известио генерала **Путника**, да ће Бугари моћи дати само једну дивизију од 20.000 људи за дејство са Србима. Кад су пак отпочеле операције 10. октобра 1912. год. Бугари су узели и те своје трупе и захтевали, да им се пружи оружана помоћ у борцима и топовима, што је учињено слањем армије генерала **С. Степановића** на Једрене.

2. **Војни Споразум са Црном Гором** извршен је на тај начин, што је **Путник** као начелник Главног Генералштаба са потребним инструкцијама послао у **Луцерн**, Швајцарску, генералштабног потпуковника **П. Пешића**, који је тамо учинио споразум у погледу заједничког деј-

*) Лектира: 1. I. E. Gueschoff — «L' alliance balkanique», Paris 1915., 2. Босанска Вила — «Ратна Споменаца», Сарајево 1913.

ства војске Српске и Црногорске са црногорским мајором **Ј. Бећиром**, почетком септембра 1912. год.

3. **Војни Споразум са Грчком** извршен је у марту 1912. год. између **Путника** и генерала грчке војске **Данглиса**.

4. **Војни Споразум са Румунијом** покушан је 6. (19.) априла 1912. год., али у почетку без успеха. Румунија је тек 23. маја (5. јуна) 1913. год. по изјави свога Министра Иностраних Дела **М. Т. Мајореско** изашла из резерве и пристала на споразуман рад, те је 10. јула објавила рат Бугарској.

4. МИНИСТАР ВОЈНИ.

Војвода Путник као Министар Војни долази први пут 26. јануара 1904. год. Ма да није желео, нити волео овај положај, учинио је на њему ипак врло много.

1.

Путник је снабдевање Српске Војске материјалном спремом у опште, а нарочито у погледу наоружања артилерије и пешадије тако извршио, да је она могла послужити и највећим и најбољим модерним војскама за углед.

Спомињу се још и данас и нису заборављене дебате и полемике, које су вођене по питању о наоружању Српске Војске у Српској Народној Скупштини.

Неки из опозиције назвали су **Путника** тада чак и **пилетом**.

Колико су пак били у праву, брзо су показали ратови, које је Српска Војска водила и у којима се најбоље манифестовао **значај** и **потреба** добре и потпуне **материјалне спреме војске**, нарочито **наоружања**, о коме су се баш највише дебате и водиле, које је **Путник** онако хладнокрвно слушао и одбијао.

2.

Путник је увео у праксу једну лепу и корисну новину за нашу војску, што је желео и омогућавао, да што већи број официра научи страни језик — француски или немачки.

Сваком добром официру, који је желео, да научи, а и да се усаврши у знању страних језика, давао је за стране земље годишње одсуство.

3.

Путник је као Министар Војни потписао онај **Судбоносни Указ** од 17. септембра 1912. год., којим се Српска Војска на предлог Министра Војног, а по саслушању Министарског Савета, на основу чл. 5 Закона о Устројству Војске ставља у **мобилно стање**.

II. ЖИВОТ И РАД У РАТУ.

Војвода Путник какав је био у рату најбоље га илуструју речи **Краља Петра I. Великог**, који је за њега рекао, исто онако, како је то некада казао **Наполеон** о своме **Клеберу**, пред трупама, које је и кад их је упућивао на непријатеља: **»Генерал, под чије вас окриље стављам има и Моје и Војскино поверење«**.

1.

Путник је још као питомац Артилериске Школе добио **прво ватрено крштење** 5. јуна 1862. год. за време бомбардовања Београда*).

Бомбардовање Београда дошло је, као последица Преображенске Скупштине 3. августа 1861. год. одржане у Крагујевцу, на којој је Кнез **Михаило** отварајући је поред осталог рекао у Престоној Беседи: **»Да ће чврсто стајати на бранику свих дотле стечених права, па ма шта Турска учинила«**. Ово је појачала још и завада два турска војника

*) Лектира: 1. Ј. Ристић — »Спољашњи одношаји Србије«, књ. II, Београд 1887., 2. Ј. Ђорђевић и В. Радојевић — »Историја Срба, Хрвата и Словенаца«, Београд 1922.

3. јуна 1862. год. са једним Србином на **Чукур Чесми** у Београду, кад је Србин убијен.

Тај догађај изазове, те су турски војници са страже код полиције припуцали на Србе и том приликом убију једног жандарма, а тумача ране. Због овога се рашири пушкарање са обе стране и отвори се читава борба.

Турци су гађали са џамија и минарета у саму варош Београд и изгледало је, да ће се због тога изродити читав покољ, јер је огорчење код Срба било врло велико.

Конзули Великих Сила принуђени су били да се умешају и донели су одлуку, да командант београдске тврђаве **Ашир Паша** повуче своје страже с капија, а и стражу из турске полиције, док се Срби обавезују, да нико неће нападати на Турке.

Турци су се сви повукли из вароши у град и на тај начин престала је пуцњава и завладало примирје. Али, није дуго трајало, јер су избегли Турци у град били кивни на Србе, па су утицали на **Ашир Пашу**, те је баш у моменту, кад су се конзули Великих Сила спремали, да му дођу у град ради договора, наредио, те је отпочело бомбардовање Београда. Гађало се гранатама и крупним ђуладима, кад су многе куће порушене и неке запаљене.

Бомбардовање Београда заустављено је још истога дана по подне на заузимање конзула Великих Сила и тада питомци VI. класе Артилериске Школе, у којој је био и **Путник** добију наређење, да под командом свога дисциплинског наредника и наставника Пешад. Егзерцира Ј. Поповића, заузму место према ондашњој **Стамбол Капији**, између данашњег споменика Кнеза Михаила и пивнице Коларац, где су се убарикадирали и где су вршили стражарску службу све до краја августа 1862. год.

2.

Путник је као официр учествовао први пут у рату Србије са Турском 1876. год.

По том у рату са Турском 1877./78. год. у улози начелника штаба и команданта бригаде.

За тим у рату Србије са Бугарском 1885./86. год. у улози начелника штаба дивизије.

Најзад у најновијим ратовима Србије као начелник Штаба Врховне Команде.

*

Живот и рад Војводе Путника у рату има три периода.

1. Командант Бригаде.
2. Начелник Штаба Дивизије.
3. Начелник Штаба Врховне Команде.

1. КОМАНДАНТ БРИГАДЕ.

Путник на положај команданта бригаде дошао је врло млад у чину капетана II. класе.

Путник је претходно био кратко време ађутанат и начелник штаба исте бригаде, кад се трудио да буде најбоља спона између потчињених и команданата, а и да буде веран, искрен, трудољубив и тачан помагач свога команданта, као и да уђе у суштину доброг командовања бригадом.

Командант Бригаде постао је у рату, што је довољан доказ и поред све оскудице у вишим официрима, колико је тада цењена његова спрема и способност и колико се полагало поверење у њега.

Путник је се добро упознао са бригадом, највећом тактичком јединицом у пешадији и на томе положају провео ратове*):

а. Први Српско-Турски Рат 1876.**)

Србија је објавила рат Турцима 18. јуна 1876. год. прокламацијом са Делиграда.

*) Ратови се износе у концизној целини, како ови, тако и сви остали, у којима је учествовао нешто ради своје интересантности за ширу публику, а нешто и ради тога, да би се јасније истакао рад Путника.

**) Лектира: 1. Ј. Ристић — »Дипломатска историја Србије«, прва књига, Београд 1896., 2. И. Павловић — »Грађа за историју Српског-Турског Рата 1876. год.«, Ратник новембар, децембар 1910. Београд. и 3. П. Пешић — »Наш Рат са Турцима 1876./77.«, Београд 1925.

Рат је био одјек јавног мишљења у Србији, где се толико и у таквој мери загрејало целокупно становништво за браћу у Херцеговини, у којој се био појавио народни устанак: »Невесињска Буна 1874.« и »Устанак у Херцеговини 1875.«, да је то јавно мишљење повукло и саму Кнежевску Владу у рат*).

*

Кнез Милан пред улазак у рат налазио се у Бечу, где је са профом Андрашијем водио преговоре о одржању мира у својој земљи.

Кад се повратио са пута, на Сави га је већ дочекала једна оружана добровољачка чета са заставама и он је услед тога био принуђен, да одмах предузме саветовање са Народним Представништвом, шта да се ради.

На тајном састанку био је општи пристанак, да се потпомаже Босанско-Херцеговачки Устанак.

*

Кад је плануо устанак у Херцеговини, постојао је **Тројецарски Савез** између Русије, Аустроугарске и Немачке, који је основан још 1872. год. и савезници су одмах почели размишљати о мерама, да се спречи даљи развој догађаја на Балканском Полуострву:

Русија је искрено желела одржање мира.

Немачка после рата са Француском 1870./71. год. имала је интереса, да се Русија заплете у источне догађаје, који би јој смањили утицај на Европски Запад, док је притворно била за мир.

Аустроугарска није била мање заузета за мир, него и сама Русија, нити јој је пак годило, да Русија задобије маха у побуњеним крајевима, који леже у њеном суседству, нити је хтела желети успеха српском племену, које је устало на оружје.

*) Лектира: 1. Р. Пророковић — »Невесињска Буна 1874.« и »Почетак Устанка у Херцеговини 1875.«, Београд 1905., Издање Задужбине И. М. Коларца, 2. Мемоари Г. Вуковића — »Херцеговачки и Васојевићки Устанак 1875. и 1876.«, Сарајево 1925.

*

Србија и Црна Гора објавиле су рат Турској, баш онда, када је Турска била у добром пријатељству са Енглеском, која ју је и снабдевала оружјем, новцем и официрима.

Кнез Милан издаје прокламацију Српском Народу, а тако исто и **Кнез Црне Горе**, којом јављају своме Народу, да се ступа у рат против Турске: **У рат најсветији, најправеднији, за Слободу и Уједињење нашега Народа**, који је нечовечно гажен од необуздане силе Турске.

*

Српска Војска пред рат добила је ново **»Устројство целокупне Војске«**, по коме је имала: **Стајаћа Војска**: 2 батаљона пешадије по 800 војника, 2 ескадрона коњице по 80 војника, 8 пољских и 4 брдске батерије, 1 лабораториска чета, 1 возарско одељење, по 1 батаљон пионира и понтира од по 300 људи и болничара 96 војника; док је остало била **Народна Војска**.

Српска Војска по извршеној концентрацији на дан 19. јуна 1876. год. била је подељена на **4 Самосталне Војске**; чији је стратешки развој био по засебним групама:

Врховни Командант Кнез Милан.

Начелник штаба потпуковник **Љ. Ивановић.**

1. **Моравска Војска**, стављена је под команду генерала **М. Г. Черњајева**, који је дошао из Русије као пензионисани генерал, који се одликовао у ратовима у Средњој Азији (Ташкенту) и који је 12. маја 1876. год., кад је ступио у Српску Војску примио и српско држављанство. Састављена из делова разних дивизија бројала је 10 бригада I и II класе, свега 85 батаљона, 10 тешких пољских и 10 лаких брдских батерија, 18 ескадрона коњице и 10 пионирских чета. Подељена у више одреда: код Кади Богаза, на Пандиралу, Грамади, Катуну, Суповцу, Вукањи и

Јанковој Клисури, док резервни одреди: код Св. Стевана, Алексинца, Делиграда и Трстеника.

Моравска Војска имала је задатак: **да церира Ниш, по том да продужи надирање у правцу Пирота.**

2. **Ибарска Војска** под командом генерала **Ф. Заха** састављена из 4 бригаде I. и 3 бригаде II. класе, свега 31 батаљон, 1 пук тешке пољске артилерије, 4 лаке батерије и 1 пук коњице. У њеном саставу под командом архимандрита **Н. Дучића** и професора **М. Милојевића** било је и неколико батаљона добровољаца. Концентрисана: код Рашке, на Јавору и на Мокрој Гори.

Ибарска Војска имала је задатак: **да се креће у правцу Новог Пазара и Сјенице** и да се споји са северном Црногорском Војском.

3. **Тимочка Војска** под командом пуковника **М. Лешјанина**, састављена из 3 бригаде I. и 4 бригаде II класе, свега 33 батаљона, 1 пук коњице, 3 тешке и 3 лаке батерије. Искуплена око Зајечара, док први њен одред код Неготина.

Тимочка Војска имала је задатак: **да води операције у Бугарској.**

4. **Дринска Војска** под командом генерала **Р. Алимпића**, имала је у своме саставу само 1 бригаду I и 2 бригаде II класе и 1 бригаду добровољаца од 5 батаљона, свега 18 батаљона са неколико батерија и ескадрона. Размештена дуж Дрине.

Дринска Војска имала је задатак: **да продире у Босну, подиже устанке и наоружа и заузме Босну.**

Српска Војска чим је обнародована ратна прокламација била је већ размештена дуж целе границе према Турској.

Мобилизација је извршена почетком јуна 1876. год. Наоружана: пешадија I класе већи део

Пиבודовом пушком позадипунећом, а један део **Гриновачом**, која је такође прерађена за пуњење позади; док II класа са пушкама старог система, које су се спреда пуниле. Топови су били обични спредпунећи, осим једне батерије Крупове.

Српска Војска је имала да предузме офанзиву, коју је Моравска Војска заиста и отпочела 20. јуна, а кроз 2—3 дана отпочеле су и друге три војске.*)

*

Турска Војска била је распоређена:

1. **Осман Паша** код Видина и Куле са 20.000 људи.
2. **Абдул Керим Паша**, командант Моравске Војске, имао је под командом **Ахмед Ејуб Пашу** код Ниша са три дивизије од 35.000 људи и **Сајиб Пашу** са три дивизије од 25.000 људи, који су доцније стигли.
3. **Ахмед Али Паша** код Новог Пазара са 18.000 људи.
4. **Муктар Паша** код Сјенице, Нове Вароши и у Херцеговини са 15.000 људи.
5. **Сулејман Паша** у Босни са 25.000 војника.

*

Рудничка Бригада I класе)**, којој је био командант пешад. потпуковник М. Катанић, а капетан **Р. Путник** начелник штаба, кренула се из Г. Милановца 16. јуна 1876. год. у 5.30 ч. за Чачак, преноћила: на падини Јелице пред Паковраћом, 17. јуна у Пожези, 18. јуна у Ариљу, где се одмарала 19. и 20. јуна. Бригада је пошла за Прилике 21. јуна по киши и преноћила на Приличком Пољу, 22. јуна продужила марш преко Ивањице и стигла пред вече на Ку-

*) Лектира: 1. С. Грујић — »Операције Тимочко-Моравске Војске«, Београд 1901. и 2. А. Тума — »Serbien«, Wien 1894.

**) Лектира: 1. Др. М. Марковић — »Моје Успомене«, Београд 1906., 2. М. Спасић — »Српско-Турски Рат«, Нови Сад 1877. и 3. П. Борисављевић — »Са Јавора«, Отаџбина св. 93—108 за 1890. и 1891. Београд.

шиће и ту преноћила, 23. јуна кренула за Јавор и заноћила на Опарнику, где се већ приближила непријатељу.

Књажевска Прокламација за рат саопштена је једновремено 24. јуна: Рудничкој, Ужичкој (командант капетан П. Борисављевић) и Шабачкој Бригади (командант капетан Д. Пешика), које су једноремено требале да пређу границу и кад су прешли наступала је на челу Ужичка Бригада ка положају **Калипоље**, који су већ Турци држали и са њега тукли српску пешадију.

Рудничка Бригада I класе са своја три батаљона и са Ужичанима напала је на Турке уз косу Калипоља око подне, покушавајући два мута јуриш. Али, како је се око 17 ч. 1 српски ескадрон повукао ка Јавору, па учинио, те се и батерија повукла, која је иначе доста штете наносила Турцима, то се и пешадија усклебала и почела повлачити Јавору.

Ужичка Бригада у овој крвавој борби највише је имала губитака, док је командант Рудничке Бригаде I класе потпуковник М. Катанић рањен.

За време ове борбе не ангажована су била два батаљона Рудничке Бригаде II класе на Доловима.

*

Путник је примио команду над Рудничком Бригадом, где је спојена II класа и остатак I класе још 24. јуна, чим је дотадањи командант рањен, па је извесно време држао и Чемерницу.

Турци су почели да се утврђују на **Калипољу**, висовима изнад с. Кладнице, на Лесковцу и Огоријевцу; док су се српске трупе утврђивале на Доловима, Бусаку, Доловима, Ограђенику и свакога момента надале се, да ће их Турци напасти, у чијим су рукама били у главном положају на Јавору.

Срби су требали да спрече надирање Турака у долину Мораве, те је одржање положаја за српске трупе било од велике важности.

Рудничка Бригада налазила се у близини Василиног Врха, док је капетан М. Илић са Ужичком Бригадом вршио испаде против Турака, али су ови обновљеним нападима успели да заузму Јавор и крену се у правцу Кушића.

Турска Војска давала је велики отпор на свима деловима фронта, а и придолажење појачања око Ниша стално су имали.

Турци су 11. августа 1876. год. после неуспеха у битци на **Шуматовцу** код Алексинца, пренели тежиште својих операција на леву обалу Мораве, па је било потребно да се и поједини делови Српске Војске боље групишу, те су се Ибарска и Дринска Војска сјединиле под командом генерала **Р. Алимпића**, док Моравска и Тимочка Војска под командом генерала **М. Г. Черњајева**.

*

Путник је при повратку са Јавора 13. августа 1876. год. организовао своју бригаду и већ 19. августа 1876. год. уочи битке на Г. Адровцу са бригадом стајао као резерва на Адровачком Вису.

Путник*) као командант Рудничке Бригаде I класе подноси рапорт 23. августа 1876. год. са Делиграда команданту Моравско-Тимочке Војске:

»Бригада постављена на крајњем десном крилу, испред села Г. Адровца, имала је задатак, да буде потпора батаљонима: Београдске, Крушевачке и Јагодинске Бригаде, које су се пред овом на положају испред истог села налазиле.

Пред борбу бројала је ова бригада бораца 1687., у помоћ њој био је придат још и 1. батаљон Рудничке Бригаде II класе јак 515 бораца.

Одмах у почетку боја у 11½ ч. одаслат је био 3., а затим 2. батаљон напред, да поткрепе трупе, које су се са Турцима бориле.

*) Лектира: С. Грујић — »Операције Тимочко-Моравске Војске«, Београд 1902. свеска III стр. 46.

1. батаљон ове и 2. батаљон Рудничке Бригаде II класе задржао сам у резерви, при чему се одмах показала нова потреба, да се и 1. батаљон распореди за бој, услед чега је у резерви остао само 2. батаљон II класе и овај је био постројен у смакнутом поретку у шуми, која се одмах с десне стране Адровца налази.

Кад је био одаслат у борбу 3. батаљон ове бригаде, војници ових трупа, што су се напред бориле нагло су почели одступати у различитим правцима; а мало за тим то су учинили и војници оба батаљона ове бригаде, који су у помоћ напред изаслани били, којима се придружи и знатан број 1. батаљона.

Успео сам у оном часу, да батаљон Рудничке Бригаде II класе, који је у резерви заостао поведем напред у бој, коме се придруже и заостали од сва три батаљона I класе и са овим заузмем врзину, која се протеже десно и лево од пута, што од крајњег десног крила води к Адровцу и даље к Трњанима. Ово је било у 2 ч. по подне. Међутим од свих ових војника заостало је у даљем течају борбе само до 200 војника, помешаних из ова три батаљона I класе и једног батаљона II класе и ови су се против све навале борили 4 часа до 6 ч. по подне, када су најпосле морали да одступе.

Узрок, што је десно крило морало најпосле да одступи и Турцима да уступи положај, није била оскудица храбрости војника, већ у томе, што су за та 4 часа борбе **мунисију утрошили** у толикој мери, да је на сваку пушку падало преко 200 метака, услед чега су се **цеви тако јако загрејале**, да већ нису биле за руковање. Па и поред тога можда би се још и даље држало, да су ма од које стране имали ма колико толико помоћи и да их несразмерно већи број Турака није с левог бока опколио и почео селом Адровац да пали.

Лично сам се уверио, да су ови људи одступали тек, кад су овакве прилике наступиле, као што сад наведох и да су своју војничку дужност тачно вршили; јер су се у тим околностима борили 4 часа против несразмерно јаче снаге турске, пред којим су много брже стукнули цели батаљони: Београдске, Крушевачке и Пожаревачке Бригаде, те стога сматрам за своју дужност, да их команданту најтоплије препоручим.

По учињеном прегледу после битке нађено је на лицу у сва три батаљона ове бригаде 1137 војника, рањено је 306, погинуло 21, нестало 223. У рудничком батаљону II класе нашло се на лицу после боја 462, рањених 80, а нестало 66.

*

Путник је са Рудничком Бригадом I класе учествовао после тога у битци на **Кревету** 16. септембра 1876. год. и 7., 8. и 9. октобра у битци на В. и М. **Шиљевоцу**; 18. октобра код **Каоника** и за време битке на **Ђунису** последњих дана октобра.

Путник је са својом бригадом вазда имао успех и увек се истицао као способан и храбар командант.

*

Руска Влада после Ђуниса објавила је ултиматум Турској, којим је тражила, да Турска закључи са Србијом примирје и да се ратне операције одмах обуставе.

Турска је примила захтев и закључила са Србијом примирје на пола године.

Србија је издржала овај рат са својом милицијом против Турске регуларне војске.

*

Путник је добро у овом рату запазио, шта значи имати **регуларну војску**, као и недостатке милиције, па је доцније, а нарочито кад је доживео, да се попење на највећи положај, умео да организује војску онако, каква она треба да буде.

Путник се лично уверио, да војска као и свака грађевина мора бити солидно и добро организована и да су тачне речи **Полибија**: **»Сваки део у организацији војске мора бити израђен у потребној сразмери, удешен и стављен на своје место и најзад чврсто и нераздвојно везан са другим деловима«**.

6. Други Српско-Турски Рат 1877./78. *)

Србија је објавила рат Турцима 1. децембра 1877. год., после Русије а због тога, што Турска

*) Лектира: 1. Ј. Ристић — »Дипломатска историја Србије«, друга књига, Београд 1896. и 2. »Рат Србије са Турском 1877./78.«, Званично Издање, Београд 1879.

није хтела да пристане ни на какво попуштање према хришћанима у својој држави, нити је хтела да испуни захтеве Цариградске Конференције од децембра 1876. год., на којој су били представници свих европских држава.

Србија ступајући у рат, за **Ослобођење и Независност**, имала је задатак, да све делове Турске Војске, који су се налазили на западној половини Балканског Полуострва привуче дејству своје војске и да коперишући Руској Војсци у југоисточном правцу према Пироту и Софији **олакша Русима прелаз преко Балкана и продирање на Цариграду**. С друге пак стране имала је концентрисањом снагом да пробије гвоздени обруч турских трупа, које су Србију биле опсадиле.

*

Српска Војска била је подељена органски у очи самог рата на **Активну** и **Резервну**, док у погледу употребе за рат на:

Врховни Командант Кнез Милан.

Начелник штаба генерал К. Протић.

1. Нападна или офанзивна, око 44.000 бораца и 128 топова, састављена из: **Шумадиског и Тимочког Корпуса**, концентрисани на Пандиралу и околини, на Тиовачком Пољу и код Грушевца, док са бригадом на Грамади и Курилову према Нишу и **Моравског Корпуса** концентрисан са моравском дивизијом према Нишу, која је имала да га цернира и ибарском дивизијом код Грабаца према Прокупљу и код Јанкове Клисуре, са задатком, да заузме долину Топлице и да пресече сваку везу Ниша са западом:

1. Шумадишки Корпус: I и II дивизија, свака по 2 комбиноване бригаде, 6 батерија, 4 ескадрона коњице и пола батаљона пионира; свега 17 батаљона, 2 пука коњице, 12 батерија и батаљон пионира, што је чинило 16.000 бораца и 42 топа.

2. Моравски Корпус: моравска и ибарска дивизија и један засебан одред од 1 бригаде, 1

лаке батерије и 1 резервног ескадрона коњице; свега 6 бригада од 28 батаљона, 9 батерија, 5 ескадрона и 1 батаљон пионира; што је чинило 18.000 бораца и 46 топова.

3. Тимочки Корпус: дунавска дивизија и књажевачка војска, које су у почетку операција имале да буду нападни део корпуса и тимочка и зајечарска војска, које су биле одбранбена војска. Корпус је бројао 8 пешад. бригада са 36 батаљона, 13 батерија заједно са позициским, 5 ескадрона коњице и 1 батаљон од 6 чета пионира; што је чинило свега нападни део са 800 добровољаца 13.000 људи и 40 топова.

II. Одбранбена или дефанзивна, око 43.000 бораца и 98 топова, састављена из:

1. Дрински Корпус: 5 бригада са 21 батаљон, 5 батерија, 2 ескадрона коњице и 1 полубатаљон пионира; што је чинило 19.000 бораца и 20 топова.

2. Јаворски Корпус: 4 бригаде са 21 батаљон, 4 батерије, 2 ескадрона коњице и 1 полубатаљон пионира; што је чинило заједно са 2.000 добровољаца 15.000 бораца и 20 топова.

3. Тимочко-Зајечарска Војска, која је предвиђена од 3 резервне дивизије од 8 бригада народне војске II класе и 1 артилер. резервне бригаде од 4 лаке батерије. Али, како није дошло до мобилизације ових дивизија, то је имала свега 8.800 људи и 58 топова, заједно са позициским на утврђеним положајима око Неготина и Зајечара.

Мобилизација отпочела је 10. новембра 1877. год. и трајала 10 дана.

Концентрација извршена је према задатку Србије и трајала са стратешким развојем од 20. новембра до 3. децембра 1877. год., када су и отпочеле операције.

*

Турска Војска прикупљена према границама Србије у јачини око 46.000 људи. Базирала на јаким утврђењима: Видин, Белограцик, Ниш и на утврђеним положајима: Нишор и Будим Дел код Пирота, Мрамора, Куршумлије, Преполца, око Сјенице и око Н. Пазара, чији је распоред био:

1. У Видину, Кули и Белограцику око 8.530 људи.
2. Око Пирота, Ак-Паланке и Св. Николе око 11.810 људи.

3. У Нишу, на Мрамору и Куршумлији око 8.000 људи.

4. Према Јаворском Корпусу: у Новом Пазару, Дугој Пољани, Сјеници, Вишеграду и Плевљу око 12.000 људи и 5.000 Арнаута.

5. На Дрини код Сребрнице, М. Зворлика, Бјељине, Тузле и Сарајева око 9.000 људи.

*

Српска Војска ступила је у рат после пада Плевне и за **месец и по дана** по најјачој зими, са свим оскудна у оружју, оделу и храни успела је против бројно јаче војске да заузме **Ниш, Лесковац, Врање, Прокупље, Куршумлију, Пирот.**

*

Путник је био у чину **мајора** као командант централне колоне у саставу Шумадиског Корпуса 13. децембра 1877. год. у борби на **Нишору** код Пирота, који је положај, као и у његовој близини положај **Сопот** био утврђен у типу пољске фортификације и на десној обали Нишаве затварао софиски друм.

Шумадиски Корпус под командом пуковника **Љ. Ивановића** имао је да тога дана заузме Нишор:

1. **Лева колона:** 4 батаљона Крагујевачке Бригаде, 1 ескадрон коњице, брдска батерија и VI тешка 4 фунтовна шумадишка батерија, напада десно турско крило под командом потпуковника С. Хаџића.

2. **Централна колона:** 3 рудничка и 1 крагујевачки батаљон, III. тешка тимочка батерија напада једновременно са левом колоном, нарочито на Нишор под командом мајора **Р. Путника**.

3. **Десна колона:** 2 батаљона Београдске Бригаде, дејствује на леви турски бок под командом потпуковника Ј. Поповића. Позади на Равњу 12 фунтовна тимочка батерија имала је да туче Будим Дел, утврђен положај пред Пиротом на левој обали поред саме Нишаве.

4. На Кумановом Вису, крајње десно крило нападних трупа: 1 батаљон Крагујевачке Бригаде са 1 тешком 4 фунтовном батеријом II. шумадиског пука, имали су задатак да више демонстративно дејствују против трупа и артилерије на Будим Делу.

5. Резерва: 1 батаљон Београдске Бригаде код Темске.

Напад је отпочео у подне левим крилом припремљен јаком артилериском ватром са Игришта и са висока изнад с. Сопота.

Турски стрељачки ровови на десном крилу нишорског положаја били су уздуж и попречно тучени читав сат јаком артилер. ватром, због чега је се турска посада нешто повукла и поставила у с. Нишору, на коју је тимочка батерија одмах пренела ватру.

Београдска 2 батаљона спуштаху се од с. Сопота ка Нишорском Потоку и у 14.30 ч. капетан М. Карановић са својим грочанским батаљоном пређе поток, дохвати се шумарица и поче дејствовати у леви турски бок.

Турци су појачали лево крило једном колоном.

Централна колона **Путника** стално је наступала ка Нишору, док је десна колона надирала у бок и позадину непријатеља.

Турске трупе, које су браниле Пирот, око 12 табора под командом **Јаја Паше**, имале су при том нападу критичан моменат. И они би још тога дана подлегли, да им у том опасном часу није стигла у помоћ једна колона из Пирота, која им је ојачала лево крило и зауставила српску десну колону, те је и централна колона **Путника** застала услед тога, а и услед мрака, који је наступио.

Шумадиски Корпус сутра дан, 14. децембра увидевши, да ове положаје ваља обићи, обновио је напад у вези са Тимочким Корпусом, с тим што је он демонстрирао против Нишора, док је Тимочки Корпус вршио обилажење левог турског крила.

Кад су турске трупе, пошто је Јаја Паша рањен и побегао са бојног поља, напустиле своје положаје око Пирота оставивши 24 топа, **Путник је први ушао у Пирот са својом колоном 16. децембра 1877. год. око 11 ч.**

»Бој Срба са Турцима*) 16. децембра 1877. год. код Пирота, пише руски генерал **Газенкамф**, био је жесток и крвав. Турски одред од 12 табора одступио је Софији, изгубив од 12.—16. децембра око 900 војника и оставив 24 топа, чији је командант рањен и побегао.

Срби су изгубили 700 војника; њима је Руски Цар послао 150 крстова Св. Ђорђе и наредио им, да иду на Софију на здружење са Гурком«.

*

Кнез Милан решио је био, да Ниш напада и освоји, чим се са Пиротом расчисти и трупе око њега буду слободне, те је наредио:

1. **Пуковник Ђ. Хорватовић** са својим трупама да остане у Пироту, исти утврди и осигура.

2. **Шумадиски Корпус** да се крене Нишу преко Ак-Паланке и заузме постепено положај

*) Лектира: М. Газенкамф — „Мой Дневникъ 1877-78“. Петербургъ 1908.

Брзи Брод, Дењска, Барбатово и Кнежице и преко Нишаве веже са дунавском дивизијом, која долази под команду Моравског Корпуса.

3. **Командант Моравског Корпуса** са Крушевачком Бригадом да наступа од Мрамора и створи везу шумад. дивизији са Моравским Корпусом.

4. **Смедеревска Бригада** под командом пуковника К. Бучовића да заузме положај Чапљинац—Кнежица и дође у везу са Шумадиским Корпусом, од кога да прими Београдску Бригаду.

Шумадиски Корпус при овоме имао је главну улогу, да нападне на Ниш са југоисточне стране преко Горице, док Моравски Корпус више да врши демонстрацију против Виника.

Борбе су отпочеле 20. децембра 1877. год.

*

Путник као командант Рудничке Бригаде II класе већ је стигао 24. децембра код Мрамора и стављен под команду **Моравског Корпуса** и учествовао у борбама око **Ниша** 24., 25., 26., 27. и 28. децембра, кад се Ниш, који је бранио **Халил Паша** предао са целокупним својим убојним материјалом.

Путник је, кад су операције Српске Војске упућене после пада Ниша, да очисте Грделички Теснац и заузму Врање, као **командант Ветерничког Одред** учествовао све од 8. јануара 1878. год. и 16. јануара, кад је потребно било, да се концентришу трупе Шумадског, Тимочког и Моравског Корпуса ради заузимања Врање.

Шумадиски Корпус при заузимању Врање имао је распоред:

1. Претходница са главнином у Прибоју, док предњим одељењима у Масураћу са осигуравајућим деловима од моста код Моштанице на Морави па испод Моштаничке Косе ка с. Буновцу. На

десној обали Мораве, сем добровољаца био је 1½ батаљон Смедеревске Бригаде, коме су придошли усташа из Трна и Власотинаца.

2. Главна снага: Смедеревска, Рудничка и Београдска Бригада прикупљене су биле између Прибоја и Стубља, док иза њих I и II артилер. пук и коњица I дивизије.

3. **Ветернички Одред** после мучних маршева преко незгодног земљишта и снега крчећи себи пут помоћу пионира надирао је у правцу Дреновца и ка Пољани.

Путник је заузео Пљачкавицу и цео турски фронт испред положаја Два Брата и Кумарева на десној обали Мораве, те је створио могућност, да Моравски Корпус 19. јануара 1878. узме Врање, које је бранио **Асаф Паша** са **Ибрахим** и **Есад Пашом**.

Командант Шумадског Корпуса знајући, да је Асаф Паша растројен одступио Куманову, а и да у Приштини нема јаке турске снаге, наредио је без налога Врховне Команде: да 22. јануара 1878. год. II шумадиска дивизија форсираним маршем наступа преко Гиљана и заузме Приштину, пре него наступи примирје.

Командант претходнице мајор **Р. Путник** добио је налог, да своје трупе прикупи, чим их Београдска Бригада буде сменила и да се крене ка Гиљану, док истог вечера Крагујевачка Бригада, да се са остатком артилерије II пука крене у Бујановац.

Путник се кренуо 23. јануара 1878. год. по подне са распоредом: предња трупа претходнице коњица и 2 батаљона, док 2 батаљона и 3 батерије главна трупа претходнице и стигао у подне у Гиљане са 3 батаљона и 1 ескадроном. Одмах је разоружао Турке и упутио један свој батаљон са ескадроном ка Приштини на Лаблан и Мрамор,

а добровољце на Бресаловце, Жеговац и Добротињ, с тим да сутра избију на Косово и покваре железницу.

Руси су закључили примирје 23. јануара 1878. год. у **Сан Стефану** и даљи покрет Српске Војске заустављен.

Путник је остао дуже време на граничном фронту до закључка мира и опредељивања границе.

Закључен је претходни уговор о миру у **Сан Стефану** (близу Цариграда) 19. фебруара 1878. год. између царско-руских пуномоћника грофа **Н. Игњатијева** и Недилова, који су заступали поред Русије, Србију и Румунију и царскотоманских пуномоћника Неџиб Паше и Осман Паше, којим је:

1. **Србија** добила независност и незнатно повећање према Новом Пазару и Косову.

2. **Бугарска** много повећана, постала је аутономна кнежевина, зависна од султана.

Кнез Милан као и цео Српски Народ нису били задовољни неправедним одлукама Сан Стефанског Уговора, а нису биле задовољне ни друге силе европске.

Конгрес састао се 1. јуна 1878. године у Берлину, на коме је Кнез **Бисмарк** био председник, **Немачку** представљали Барон Вертер и Кнез Хохенлое; **Аустроугарску** Гроф Андраши, Гроф Карољи и Барон Хајмерле; **Француску** Вадингтон, Гроф Сен Валије и Депре; **Енглеску** Гроф Биконсфилд, Маркиз Сализбери и Лорд Одо Руселд; **Италију** Гроф Корти, Гроф де Лоне; **Русију** Кнез Горчаков, Гроф Шувалов и Барон ДУбрил; **Турску** Каратеодори Паша, Садула Беј и Мехмед Али Паша.

Србија је послала **Ј. Ристића** и генералштабног потпуковника **Ј. Драгашевића** као представнике, који су радили преко Русије.

Берлински Конгрес закључен 1878. год. је донео:

1. **Србија** добила независност, поред тога још и **Нишки, Врањски, Топлички и Пиротски Округ** и обавезу, у

преговорима 26. јуна 1878. год. са Аустроугарском, да подигне железницу од Београда до Цариброда и до Врање и потписала је конвенцију за прокопавање Бердапа.

2. **Црна Гора** по Сан Стефанском Уговору имала је да добије на 2.000 квадрат. миља земљишта, док на Берлинском Конгресу није добила ни половину од тога.

3. **Босна и Херцеговина**, наше лепе земље дате су на основу чл. 52. **Аустроугарској**, коју је подражавала Енглеска, те да у њој уведе ред, за који Турска није била способна.

Српска Војска демобилисала се Прокламацијом Кнеза Милана од 10. августа 1878. год.

Српска Војска 8. октобра 1878. год. добила је нову **»Формацију Целокупне Војске«**, на којој је и **Путник** у чину мајора радио, по којој се:

Стајаћа Војска — 1 дивизија састојала из: 1 пешад. бригаде од 2 пука, од по 5 батаљона, 1 артилер. бригаде од 4 пука (7 пољских и 1 брд. батерије), 1 понтонир. батаљон и радионица у Ђуприји и 1 коњич. пука од 4 ескадрона, са извесним бројем болничара, лаборатораца, возара и поткивача.

Народна Војска и даље се делила на I и II класу и формирана била у 4 корпуса од по 2 дивизије — I. Шумадишки Корпус из I и II шумадишке дивизије, II. Тимочки из дунавске и пожаревачке, III. Моравски из моравске и нишавске и IV. Дрински из дринске и ибарске дивизије. Сваки корпус имао је још по 1 артил. пук стајаће војске, који је у рату образовао артилериску бригаду; инжинерија свакога корпуса образовала је по 1 батаљон за сваку класу; док је коњица сваке дивизије I класе образовала пук, а корпуси коњич. бригаду.

*

Путник је по демобилизацији војске одмах још у почетку 1879. год. послат у Русију званичним послом.

2. НАЧЕЛНИК ШТАБА ДИВИЗИЈЕ.

Путник на положај начелника штаба Дунавске Дивизије дошао је пред Српско-Бугарски Рат 1885. год. и на томе положају у овом рату учествовао.

Командовање је један врло сложен посао и у већим се командама стичу врло разноврсни послови, који, ако би их лично сам командант отправљао, далеко би надмашивали физичку, па чак и умну моћ једнога човека.

Командант је стога позван и има дужност да управља целином, па је и обвезан да вазда буде свестан целокупног стања своје команде. Он не сме и не треба да се упушта у детаљну обраду споредних послова, јер би се у њима изгубио и удаљио од своје главне дужности.

Командант због тога треба да има нарочити орган, који има дужност, да га ослободи од споредних послова, те да би могао, да се свом својом снагом посвети управи и командовању. Тај орган јесте **Штаб Команданта**, који је у толико већи и разностручнији, у колико је команда већа.

Командант Дивизије због многобројности и разноврсности послова има **Штаб**, у коме су оделења: ђенералштабно, артилериско, коњичко, инжињерско, санитарско, судско, верско, интендантура и командантура стана.

1.

Начелник Штаба је помоћник и најглавнији орган команданта дивизије, како за командовање у миру, тако и нарочито за вођење дивизије у рату.

Начелник Штаба врши послове, који се односе на: **командовање, наставу и васпитање трупа; формацију, регрутовање; израду планова за мобилизацију и концентрацију и све припреме; студија своје области и оближње суседних држава, као и њихових војска.**

2.

Путник је високо ценио улогу начелника штаба у опште. Јер заиста начелник штаба треба да је веран израз идеје команданта, који има да посвршава унапред све детаљне послове, који ће припремити остварење идеје команданта.

Путник је то и теорно изнео доцније као наставник Војне Академије у своме чувеном делу **»Служба Ђенералштаба«**.

3.

Српско-Бугарски Рат 1885.*)

Србија је по жељи Краља Милана ступила у рат с Бугарима.

Пловдивски Преврат, који су извршили 6. септембра 1885. год. Бугари (мајор Николајев) изазвао је поремећење равнотеже на Балканском Полуострву, што је и био главни повод рата.

Српска Војска пред рат према **»Закону о Устројству Војске«** од 3. јануара 1883. год. добила је потпуно уређење модерних војска и била подељена на 3 позива:

I. позив образован из кадра и његове резерве, **активна војска.**

II. позив образован из изслуженика од 30—38 године, ојачава активну војску и

III. позив образован из изслуженика од 38—45. године. Србија се делила на 5 обласних дивизија: дунавска, дринска, шумадиска, моравска и тимочка и са оваквом организацијом и формацијом 12. септембра отпочела је мобилизацију и 30. септембра концентрисала своју војску: **Нишавска Војска** код Ниша и **Тимочка Војска** око Књажевца и Зајечара, које су у погледу стратегиског развоја биле много растурене.

Српска Војска распоређена је била на: **Врховни Командант Краљ Милан**, који је био у исто време и командант Главне Војске.

Начелник штаба пуковник Ј. Петровић, а од 10. XI. пуковник П. Топаловић.**)

I. Главна, Активна Војска састављена:

1. **Моравска Дивизија:** I. од 4 батаљона и II. и XIV. активни пешад. пук од по 3 батаљона и

*) Лектира: 1. С. Јовановић — »Српско-Бугарски Рат«, Београд 1901., 2. В. Ђорђевић — »Историја Српско-Бугарског Рата 1885.«, Београд 1908. и 3. С. Грујић — »Војно историске белешке о Српско-Бугарском Рату 1885.«, Београд 1891.

**) Лектира: »Из Српско-Бугарског Рата 1885.« Војни Весник за јануар 1926. Крагујевац.

I. пешад. пук II. позива од 4 батаљона, свега 14 батаљона; 1 ескадрон коњице; 2 пољске и 2 брдске батерије; 1 чета пионира; 1 болнич. чета са 4 болнице и потребни возови, под командом пуковника **П. Топаловића**, распоређена на Дашчаном Кладенцу и околини.

2. **Шумадиска Дивизија**: X., XI. и XII. активни пешад. пук од по 3 батаљона, 9 батаљона; 1 ескадрон коњице; 4 пољске батерије морав. арт. пука; 1 чета пионира; 1 болнич. чета са 4 болнице и потребни возови под командом пуковника **С. Биничког**, распоређена око Пирота.

3. **Дунавска Дивизија**: XIX. гард. батаљон, придат коњичкој бригади и VII., IX. и XV. активни пешад. пук од по 3 батаљона, свега 10 батаљона; 1 ескадрон коњице; 4 пољске батерије; 1 чета пионира; 1 болнич. чета са 4 болнице и потребни возови под командом генерала **М. Јовановића**, чији је начелник штаба био генерал-штабни потпуковник **Р. Путник**, распоређена по селима северно од Пирота.

4. **Дринска Дивизија**: IV., V. и VIII. активни пешад. пук од по 3 батаљона; свега 9 батаљона; 1 ескадрон коњице; 4 пољске батерије; 1 чета пионира; 1 болнич. чета са 4 болнице и потребни возови под командом пуковника **Ј. Мишковића**, распоређена по селима западно од Пирота.

5. **Коњичка Бригада** од 8 ескадрона под командом потпуковника **Ј. Прапорчетовића** у очигледности послата у проматрање границе јужно од Пирота.

Главна Активна Војска бројала је око 42.000 људи, где је било 36.000 бораца, 96 топова и 520 коњичких коња.

II. **Помоћна Војска**: **Тимочка Дивизија**: III. и XIII. активни пешадиски пук од по 3 батаљона и 1 батаљон VIII. пука, свега 7 батаљона; 1 еска-

дрон дивиз. коњице и 2 ескадрона II. позива; 2 пољске и 1 брдска батерија; 1 чета пионира; 4 болнице и потребни возови под командом пуковника **И. Букнића**, распоређена око Зајечара.

Помоћна Војска имала је укупно 18.000 бораца, 2.800 резервиста са 18 топова и 375 коњичких коња.

Српска Војска, мобилисана укупно бројала 54.200 бораца и 8.000 небораца и 114 топова, била је наоружана новим **пушкама** систем **Маузер-Кока** М. 80, док артилерија, поред малог дела Крупових, већим делом са топовима старим Лахитовим; слабо одевена, многи чак у белом летном оделу и без обуће. Она је мобилисана провела све до 2. новембра, чекајући и на тај начин са свим пренебрегла начело стратегије **добитак у времену**.

*

Бугарска Војска отпочела је 7. септембра мобилизацију и била састављена из 8 пешад. пукова сталног кадра од по 4 активна и 1 резервног батаљона; 15 ескадрона коњице; 17 батерија поред видинске артилерије, 4 чете пионира и 1 телеграфске; свега по броју 44 батаљона, 162 топа, 15 ескадрона и 5 пионир. чета, све око 51.000 и из трупа, које су доцније образоване: 3 коњич. жандармер. пук, 2 брдске батерије од 10 топова, 1 од 6 см, батерија од 4 топа, 2 батерије 4 фунтовне од 8 топова, 1 жандармер. ескадрон у Русеју, 1 резервни коњич. ескадрон у Шумену, што је све по броју износило 126.000 људи са 166 топова.

Бугарска Војска наоружана **Берданкама** и топовима **Круповим** имала је импровизован карактер, слабо способна за нападну војну и била после 20 дана мобилизације распоређена:

1. **Источно-Румелиска Војска** под командом потпуковника **Николајева** груписана: 4 батаљона и 3 батерије од 24 топа у Јамболу; 4 батаљона, 2 батерије од 24 топа и 4 ескадрона у Трнову, Сејмену и 3 активна и 1 допунски батаљон у Пловдиву.

2. **Јужно-Бугарски Одред** под командом мајора **Грујева** распоређен дуж македонске границе: 2 батаљона у Самокову; 4 батаљона, 1 брд. батерија од 6 и 1 тешка од

8 топова у Дубници; 5 батаљона, 1 батерија, 2 ескадрона коњице и 1 чета пионира у Ћустендилу.

3. **Западни Одред** под командом мајора **Гуджева** распоређен дуж српске границе: 7 батаљона, 1 батерија и 1 чета пионира у Сливници; 2 батаљона и 2 ополченске чете у Цариброду и Драгоману; 2 добровољачка батаљона и 2 чете у Трну и 2 батаљона и 1 допунски са 2 батерије у Софији.

4. **Северни Одред** под командом капетана **Узунова** на Видинском војишту: 4 резервна и 4 добровољачка батаљона.

*

Србија је објавила рат Бугарској 2. новембра 1885. год. прокламацијом: **не може бити равнодушна према поремећеној равнотежи сила**, коју је изазвала Бугарска, а и насилно и бесправно отимање Брегова, као и што неоправдане царинске мере ремете достојанство Србије.

Српска Војска подељена на 2 групе, далеко раздвојене на зесекним војиштима имала је стратегиске објекте:

1. **Главна Војска** Софију, те је требало прво бити господар сливничких положаја. Највећи део груписала око Пирота у долини Нишаве:

а. Дунавска Дивизија на левом крилу, има да наступа у правцу Цариброда.

б. Шумадска Дивизија у средини, има да наступа од Суковог Моста у правцу Врапче.

в. Моравска Дивизија на десном крилу, има да наступа ка Сливници.

г. Дринска Дивизија као стратегиска резерва иза левог крила оперативног фронта.

д. Коњичка Бригада, да наступа Тепошу, Одровцима и Смиљевцу и да осматра Власину.

2. **Помоћна Војска** Видин и чим заузме тврђаву, да у њој остави један део, са остатком да продужи наступање ка Белоградику, па и ако је потребно Трнову или Софији.

Српска Главна Снага одмах после објаве рата прешла је границу и наступала:

а. Шумадска Дивизија 2. новембра око 11 ч. у правцу Брезника.

б. Дунавска Дивизија, у којој је био **Р. Путник** начелник штаба у правцу Цариброда.

в. Дринска Дивизија иза Дунавске Дивизије као резерва.

Кад су трупе прешле границу, одмах су имале почасне борбе са одредима Бугарске Војске, који су били раније посели главне пограничне тачке и којих је био задатак, да задрже наступање Српске Војске, те да Бугарска добије времена за концентрацију своје војске на Сливници.

Дунавска Дивизија кретала се у 3 колоне: друмом и лево и десно од њега преко висова.

Претходница дивизије састављена из 6 батаљона, 2 ескадрона и 2 батерије у 14 ч. била је пред положајем код Цариброда, где је коњица, која је била на челу скупо платила своју необазливост. Артилерија је око 14.30 ч. већ изашла на положај и тукла посаду Бугарске Војске, која је пред Царибродом посела лево крило положаја са 1 батаљоном IV. пука и десно крило са 2 добровољачке чете и 200 људи милиције.

Дунавска Дивизија обухватила је непријатеља са оба крила и тукла га бочном ватром, што је натерало Бугаре после доста упорне одбране, да се повуку Цариброду, а по том Драгоману. Она је продужила наступање 3. новембра: 1 пук пешадије и 1 батерија главним путем ка уласку Драгоманског Теснаца, који су Бугари већ напустили; 2 пука пешадије и 3 батерије преко висова десно од пута у правцу Јараловца, иза којих је ишао и 1 ескадрон.

Дринска Дивизија у то време: 1 пешад. пук наступао је долином Лукавице; док је остала снага Дунавске и Дринске Дивизије задржана у Цариброду.

*

Бугарска Војска, бојећи се обиласка, повукла се са драгоманских положаја ка Сливници.

*

Дунавска Дивизија продужава наступање 4. новембра долином између с. Драгомана и могила Три Уши и већ тога дана њени предстражни делови били су по висовима на Три Уши.

Дринска Дивизија развила је се десно по висовима Балаинским.

Шумадиска Дивизија прешла је границу 2. новембра у 14 ч. код Планинице и упутила се брезничким путем за Врапче, потискујући пред собом Бугарски Доњо-Невљански Одред, који је дао отпор на положају Бањски До, а по том се око 16 ч. повукао иза с. Доње Невље.

Шумадиска Дивизија прешла је овога дана само 15 Км. и при даљем наступању имала пред собом и Бугарски Трнски Одред, који је држао положаје око Врапче, док је на самој Врапчи образован Врапчански Одред. Она се развила према овим трупама и са успехом наступала, те је и успела, да 3. новембра у вече заузме и преноћи на Врапчи, где није предузела никакве мере предострожности.

Моравска Дивизија отпочела наступање 4. новембра: главном колоном долином Власине преко Дашчаног Кладенца за Трн и Брезник, споредном колоном од 1 пука правцем: Нови Хан, Власина, Коломница за Брезник десно од главне колоне. Она је наступала ка положајима око Трна—Мали Руј и с. Турјаковац, потискујући бугарске трупе, које су се почеле повлачити, чим је Шумадиска Дивизија заузела Врапче.

Шумадиска Дивизија имала је тактичког успеха, али у место да се одмах крене и 4. но-

вембра појави на десно крило Дринске Дивизије према Сливници, **она се одмарала** и тек 5. новембра у вече стиже изнурена.

Моравска Дивизија 4. новембра заузима Трн и пошто остави 1 пук II. позива као посаду продужава за Филиповце и Брезник.

Дунавска Дивизија 4. новембра у вече имала је своје предстражне делове пред Сливницом.

Коњичка Бригада, чији је био задатак, да штити лево крило Дунавске Дивизије после малих сукоба са бугарским деловима 4. новембра у вече стигла је до Малова, где је добила везу са Дунавском Дивизијом.

*

Српска Главна Снага према Сливници имала је: **Дунавску** и **Дринску** Дивизију, док су Шумадиска и Моравска биле на крилима и постепено ступале у бој око Сливнице, који се одиграо 5., 6. и 7. новембра.

На тај начин пренебрегнуто је чувено начело **Наполеона**: »Кад хоћете да бијете битку, скупите све снаге и не оставите ниједан део, па ни најмањи, јер се дешава некада, да само 1 батаљон може да реши битку«.

Дунавска Дивизија заузела је још 4. новембра у вече положаје Три Уши. Она је у току 5. новембра примила на себе сву тежину боја и служила као ослонац осталим трупама, на које су појачане бугарске трупе врло снажно нападале и натерале делове српских трупа са М. Малова на одступање.

Дунавска Дивизија, кад су 5. новембра пред Сливницом биле концентрисане само 3 српске дивизије, 6. новембра више пута нападана поновљеним бајонетским нападима на положаје Три Уши, морала је да се повуче са врха положаја и тога дана њене трупе задржале су се на осталим

висовима, док је Дринска држала висораван Ба-
лаински, Шумадиска положаје између Радуловца
и Раките. За чување Драгоманског Теснаца био
је послат из Коњичке Бригаде 1 пук и XIX. гард.
батаљон, а остатак појачао Дунавску Дивизију.

*

Бугарска Војска стално је појачавана.

Непрестано је надирала и у току 7. новембра успела
и поред противнапада Српске Војске, да је и ако мало-
бројна потисне.

*

Дунавска Дивизија 8. новембра одступила
је на Калотину.

Дринска заузела Драгомански Теснац.

Шумадиска њој продужила фронт у десно
ка Габру.

Моравска Дивизија и Коњичка Бригада про-
дужиле одступање.

Краљ Милан тек је тада потписао **Указ**,
којим се позива и II. позив под заставу.

Дунавска Дивизија после повлачења са Ка-
толине 10. новембра била је око Липинца, а 11.
на висовима северозападно иза Цариброда, док
доцније после повлачења у средини распореда
српских трупа око Пирота, где је на десном крилу
била Дринска Дивизија на положају између
Држине и Бари Чифлика, а на левом крилу
Шумадиска Дивизија по висовима над Берило-
вицом и у резерви Моравска Дивизија у Блату.

Предњи делови Дунавске Дивизије повукли
су се иза Пирота, кад је Бугарска Војска 14.
новембра продужила напад на Пирот и ту су се
врло храбро држали.

Путник је, каква случајност и овога рата
учествовао око **Нишора**, сада у улози начелника
штаба Дунавске Дивизије, која је, пошто је
одбила нападе Бугара 15. новембра отпочела на-

ступање и натерала Бугаре на повлачење у Пи-
рот.

*

Српска Помоћна Снага подељена на колоне
у време операција Главне Снаге прешла је грани-
цу у 3 колоне 4. новембра:

1. **Десна Колона** преко Кади-Богазу у правцу
Салаша и Белоградица.

2. **Лева Колона** у правцу Гнзова.

3. **Главна Колона** сасређена у Зајечару.

Све 3 колоне 8. новембра концентрично су
се кретале ка Видину и водиле су бој код: **Куле**,
Белоградица и опсадиле **Видин** 10. новембра.

*

Србија и Бугарска закључиле су примирје
21. децембра 1885. год., које је трајало до 1. марта
1886. год. За то време отпочети су 23. јануара и
преговори за мир у Букурешту, на коме је Србију
заступао **Ч. Мијатовић**, Бугарску **И. Гешов**, а
Турску **Маджид Паша**.

Букурешки Мир између Краљевине Србије и Кнеже-
вине Бугарске закључен је 18. фебруара 1886. год.; те је
рат трајао **један месец и 17 дана**.

Србија је из овог рата изашла **понижена**, а
Краљ Милан од Аустрије **изигран**.

*

Путник је као начелник Штаба Дунавске
Дивизије за време рата имао прилике да се увери,
шта значи добро командовање војском. Он је за-
пазио, да је овај **рат вођен са везаним рукама и**
мутним наочарима.

Путник је увидео и њему су се дубоко уре-
зале погрешке, које су учињене на страни Срба:
Улазак у рат са сразмерно незнатном снагом, пот-
цењивање свога непријатеља и доста слаба обука
трупе у руковању оружјем, нарочито пешадија.

Путник је имао често пута обичај у доцнијем своме животу после овога рата, да каже за овај рат: **»То је срамота Српске Војске, која се мора опрати!«**

3. НАЧЕЛНИК ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ.

Путник још као наставник Војне Академије предавао је, а и писао у своме делу **»Служба Ђенералштаба«** о значају и важности положаја начелника Штаба Врховне Команде.

Начелник Штаба Врховне Команде, нарочито у државама, у којима је Владац Врховни Командант, има веома тешку и деликатну дужност.

Избор личности за овај положај чини питање, које заслужује особиту пажњу.*)

Начелник Штаба је најбољи повереник **Врховног Команданта**.

Позван је и дужан, да га у свему потпомаже и да сам, често пута по својој иницијативи, предузме све потребне мере за припрему и извршење намера Врховног Команданта. Он предлаже и остале корисне мере за војску у опште и представља најглавнијег сарадника Врховног Команданта при вођењу и управљању војском.

Начелник Штаба је у главном диригент операција, па и целокупног рада војске и тако рећи **друго лице Врховног Команданта**.

Начелник Штаба мора имати **много памети, умешности, енергије и такта**, те да разноврсне и многобројне појединачне снаге, из којих је састављена борбена моћ, зна управити на ратни циљ тако, да **сваки од њих дејствује у време, кад треба и на место, где треба и онако, како треба**.

Начелник Штаба поред високе војничке спреме и способности у опште, мора бити и јаког **карактера**, а и **уживати** нарочито и особито **поверење** Врховног Команданта, па и представника државне политике, које потиче не само из службенога положаја, него и из међусобнога поштовања и симпатија.

*) Лектира: Р. Путник, пуковник у пензији **»Служба Ђенералштаба«**, П. Део, Београд 1899. Издање Министарства Војног.

Штабови су у опште, а нарочито Врховне Команде, **глава војсци, која за њу мисли и ради**.

Према току операција и начину, како се управља, војска брзо долази до уверења, у каквим се рукама налази судбина њена.

Велика пажња мора да се обрати при комплетирању Штаба Врховне Команде: да он буде попуњен елементима, који су најодабранији и најбољи по својој способности и извежбаности у пословима, које имају да раде, као и по карактеру, уредности и поузданости у раду.

Штабови морају и треба да буду комплетирани са довољним бројем особља, те да се могу сви послови свршавати брзо и уредно.

Сувише велики штаб има својих незгода, нарочито ако у њему није сваки довољно запослен.

Сувише слаб штаб биће преоптерећен послом, па се може десити, да се важнији послови не сврше добро и на време.

1.

Путник пред Први Балкански Рат постављен је 17. септембра 1912. год. за начелника Штаба Врховне Команде.

Био је на томе деликатноме положају за све време наших ратова све до 18. децембра 1915.

2.

Путник је уживао особито поверење Врховног Команданта и доживео ретку срећу, да руководи у судбоносним и веома значајним догађајима целокупном војском нашега Народа.

За време наших ратова као начелник Штаба Врховне Команде представљао је онај **значајни беоцуг ланца**, којим су били везани с једне стране **Врховни Командант**, у почетку **Краљ Петар I. Велики**, а доцније **Краљ Александар I.**, као **Регент**, као носиоци идеја Државе и Народа и с друге стране она многобројна поједина бића, из којих је била састављена целокупна наша Војска.

3.

Путник је као начелник Штаба Врховне Команде руководио:

1. Првим Балканским 1912./13. са Турцима.
2. Другим Балканским 1913. са Бугарима.
3. Одбраном 1913. против Арнаута.
4. Ратом 1914. са Аустроугарском.
5. Ратом 1915. са здруженом Аустроугарском, Немачком и Бугарском.

4.

а. Први Балкански Рат 1912./13.*)

Србија је на основу Балканског Савеза, са Црном Гором и Бугарском водила рат против Турске за **заштиту својих сународника у Турској**.

Поред овога имала је циљ: **Ослобођење не-сносног економског опкољавања од стране Аустро-**

*) Лектира: 1. Mars — »Српско-Турски Рат 1912./13.« Београд 1913., 2. А. Барби — »Српске Победе«, Београд 1913., 3. П. Пешић — »Кумановска Битка«, Ратник, октобар 1922. Београд, 4. Јб. Марић — »Поводом дванаесте годишњице Кумановске Битке«, Ратник, октобар 1924. Београд, 5. Д. Милутиновић — »Наш ратни оператиски план 1912. год.«, Нови Живот од 6. новембра 1920., Београд, 6. М. Миленовић — »Рат 1912.« у две књиге, Београд 1913., 7. В. Максимовић — »Рат Србије са Турском 1912./13.«, Предавања, Београд 1925. 8. Д. Шијачки — »Балкански Рат«, Београд 1912./13. и »Видов-Дан«, Београд-Женева 1921., 9. М. Димитријевић — »Кумановс—Брегалница«, Београд 1923., 10. Јаша Томић — »Рат на Косову и Старој Србији« и »Рат у Албанији и око Скадра 1912./13.«, Нови Сад 1913., 11. Д. Славић — »Илустрована историја Балканског Рата«, 3 књиге, Београд 1914., 12. Д. Милутиновић — »Тимочка Дивизија II позива у рату 1912./13.«, Београд 1926., 13. Јб. Марић — »Моравска Дивизија II. позива у рату 1912./13.«, Ратник, април и даље 1924. Београд, 14. Immanuel — »Der Balkankrieg 1912./13.« у 4 књиге, Berlin 1913./14., 15. А. Mayer — »Der Balkankrieg 1912./13.« у 4 дела, Berlin 1913.

угарске, које је претило, да се претвори и у политичко, у које је стављена после Берлинског Конгреса.

*

Савезнички Ратни План био је **офанзивног карактера**, са циљем: **Ослобођење и Присаједињење једнокрвне браће**.

Балканско Ратиште подељено је на војишта:

1. **Тракиско** или источно, на коме су у главном вођене операције Бугарске Војске.

2. **Македонско** или западно, на коме су вођене операције Српске, Црногорске, Грчке Војске и један део Бугарске, а које се обзиром на конфигурацију земљишта и пространство дели на зоне:

1. Вардарска, на којој је дејствовала главна снага Српске Војске са једним делом Бугарске.

2. Јужномакедонска, где је дејствовала Грчка Војска.

3. Арбанска, где је дејствовала Црногорска и један део Српске Војске.

Савезнички Ратни План је предвиђао:

1. Груписање главне снаге Бугарске Војске у правцу Цариграда, која је по доцнијем споразуму од 15. септембра имала код Тустендила, Дупнице да одвоји једну ојачану дивизију и прида Српској Војсци.

2. Груписање снага: Српске, Црногорске, Грчке и једног дела Бугарске Војске према границама Старе Србије, Македоније, Арбаније и Епира за упад у Турску и даље концентрично наступање.

Савезничке Снаге груписане за упад у Турску:

1. Тракиско Војиште:

Бугарска Војска.

Врховни Командант **Краљ Фердинанд**, управљао операцијама генерал **Савов**.

Начелник Штаба генерал **Фичев**.

I. Армија, командант генерал **Кутинчев** са 65.000 војника, од којих 50.000 бораца. Прикупљена између Јамбола и Нове Загоре имала да нападне главну снагу Турске Војске, за коју се претпостављало, да ће се развити између Једрена и Лозенграда.

II. Армија, командант генерал **Иванов** са 100.000 људи, од којих 77.500 бораца. Прикупљена на простору Трново, Херманли, Хасково имала да освоји Једрене.

III. Армија, командант генерал **Р. Димитријев** са 74.500 људи, од којих 58.000 бораца. Прикупљена између Бургаса и Јамбола имала да дејствујући ка Лозенграду обухватно нападне источно турско крило.

II. Пешад. Дивизија без треће бригаде као засебна група код Станимаке са 22.500 људи, од којих 17.000 бораца имала у долини Арде штитити десни бок своје главне војске.

2. Македонско Војиште:

а. Српска Војска:

Врховни Командант **Краљ Петар I.**

Начелник Штаба генерал **Р. Путник.**

Помоћник Начелника пуковник **Ж. Мишић.**

I. Армија, командант Престолонаследник **Александар** са 126.000 људи, од којих 90.000 бораца. Прикупљена у Врањском Поморављу имала да дејствује правцем Врање, Куманово, Скопље.

II. Армија, командант генерал **С. Степановић** са 61.000 људи, од којих 45.000 бораца састављена из Тимочке Дивизије **I.** позива од 28.650 људи, од којих 20.000 бораца. Прикупљена на простору Ђустендил, Дупница, имала да дејствује у десни бок непријатеља, а једним делом долином Струме.

III. Армија, командант генерал **Б. Јанковић** са 67.000 људи, од којих 50.000 бораца. Концентрисана у 2 групе: код Куршумлије 45.000 људи и око Медвеђе 22.000 људи имала да овлада арнаутским насељима око Приштине, а затим да наступа са **I.** Армијом на Скопље, где се замишљала главна турска снага.

Ибарска Војска, командант генерал **М. Живковић** са 22.000 људи, од којих 17.500 бораца. Груписана у уској долини Ибра између Рашке и Бољевца имала да овлада Новим Пазаром, а по том садејствује Црногорцима при освајању Северне Арбаније.

Јаворска Бригада, командант потпуковник **М. Анђелковић** са 12.000 људи, од којих 8.500 бораца. Прикупљена око Јавора, имала да дејствује по Новопазарском Санџаку.

Врховна Команда држала је на свом расположењу **VI** прекобројни пук, једно телегр. одељење, железничку команду, велики мостовни трен и резервни инжинерски батаљон **II** позива, у јачини око 7.000 људи, од којих 4.000 бораца, распоређене у Нишу и Ђуприји.

б. Црногорска Војска:

Врховни Командант **Краљ Никола I.**

Северна Војска, командант генерал **Ј. Вукотић** са 22.000 људи, од којих 18.000 бораца. Груписана на граници Санџака имала да садејствује српским трупама, које тамо буду.

Источна Војска, командант Престолонаследник **Данило** са 23.000 људи, од којих 18.500 бораца. Груписана код Подгорице имала да наступа северно од Скадарског Језера за напад на Скадар.

Јужна Војска, командант генерал **И. Ђуровић** са 15.000 људи, од којих 12.500 бораца. Прикупљена код Вирпазара имала да наступа јужно од Скадарског Језера за напад на Скадар.

в. Грчка Војска:

Врховни Командант Престолонаследник **Константин.**

Начелник Штаба генерал **Данглис.**

Главна Група командант Престолонаследник **Константин** са 93.000 људи, од којих 75.000 бораца. Прикупљена у Северној Тесалији на простору Лариса, Трикала, Калабака, имала да заузме Солун.

Епирска Војска, командант генерал **Сапунџакис** са 15.000 људи, од којих 11.000 бораца. Прикупљена око Арте имала да заузме Јањину.

Грци су сем тога имали морску флоту у Заливу Арте и на Јеџејском Мору, која је учинила велике користи **Савезницима.**

г. Турска Војска:

Врховни командант, министар војни Назим Паша.

Начелник Штаба Пертеф Паша.

Источна Армија, командант Абдулах Паша: I. арм. корпус (Јавер Паша) од 3 дивизије са 20.000 људи и 72 топа; II. арм. корпус (Шефкет Торгут Паша) од 2 дивизије са 12.000 људи и 72 топа; III. арм. корпус (Махмуд Муктар Паша) од 3 дивизије од 20.000 људи и 72 топа; IV. арм. корпус (Абдул Паша) од 1 пешадиске и 2 редиф. дивизије од 20.000 људи и 72 топа и коњичке дивизије (Салих Паша) од 8 пукова. Армији је била потчињена и посада Једрена (**Шукри Паша**) од 2 пешадиске и 3 редиф. дивизије.

Источна Армија: 110 батаљона, 32 ескадрона и 288 топова, око 74.000 бораца, без посаде Једрена од 40.000 бораца. Прикупљена на простору Лозенград, Једрене, Баба Ески са коњичком дивизијом код Сејмени имала је да се држи у почетку одбране против бугарских трупа.

Западна Војска, командант Али Риза Паша:

1. Вардарска Армија, командант **Зеки Паша:** V. арм. корпус (Кара Саид Паша) од 2 дивизије са 16.000 људи и 48 топова; VI. арм. корпус (Џавид Паша) од 3 дивизије са 30.000 људи и 72 топа; VII. арм. корпус (Фети Паша) од 3 дивизије са 28.000 људи и 72 топа и 2 дивизије редифа I класе (Скопље, Битољ) и 4 дивизије II класе (Приштина, Штип, Призрен и К. Митровица).

Вардарска Армија око 104.000 људи имала је да дејствује на Вардарском Војишту према Србији.

2. Струмска Група, командант **Али Надир Паша** са 15. пешад. дивизијом и сереском и драмском редиф. дивизијом II. класе и солунском редиф. дивизијом I. класе са 28.000 људи и 72 топа. Прикупљена око Струмице, ради затварања правца ка Солуну и Кавали.

3. Североарбанска Група, командант **Хасан Риза Паша:** 1 пешадиска, 1 елбасанска и 1 скадарска дивизија и арнаутски добровољачки одред са 24.000 људи и 36 топова. Груписана у Северној Арбанији имала је да брани **Скадар**.

4. Јужномакедонска Група, командант **Хасан Таксим Паша** око 27.000 људи и 72 топа; 1 пешадиска и 1 дивизија редифа II класе, око 14.000 људи имала је да брани надиграње Грка ка Солуну и 1 пешадиска и јањинска редиф. дивизија око 13.000 људи под командом Есад Паше имала је да брани **Епир**.

5. Краљевска Дивизија, око 10.000 људи и 24 топа имала је да штити железничку пругу Димотика, Серез.

Турска Ратна Флота била је незнатне јачине.

*

Србија је објавила мобилизацију војске Указом 17. септембра 1912. год. и за 7 дана (18.—24.) била је сва војска мобилисана.

Најбољи доказ одушевљења Народа за Рат, у који су по аманету Косовском **»Сви позвани и дошли су сви«**.

Мобилизација извршена у примерном реду и са највећом брзином.

Концентрација извршена према предвиђеном плану за 20 дана.

Прокламација Краља издата је 5. октобра 1912. год. у Нишу, којом **објављен рат** Турској и на основу ње саопштена је Српској Војсци:

НАРЕДБА

Врховног Команданта Војске 6. октобра 1912. год. у Нишу.

»Војници!

Грозна нечовечства, која Турци чине над нашом браћом, превршила су сваку меру. Нема дана а да се неколико домова српских у црно не завију. Многа су српска села од зулума Турака опустошена. Многа се само по имену познају, да су некад српска била.

Србија и њена узданица Српска Војска не смеју допустити, да се њихова браћа у Турској и даље сатиру и турче. Они морају напред, у помоћ својој браћи. Последњи час је ту.

Војници!

Полазећи у рат на душманина нашега рода и племена ви не идете сами. Са нама су све балканске државе, чији сународници исто тако страдају.

Са нама су наша рођена браћа из **Црне Горе**.

Са нама су и браћа Бугари.

Са нама су и једноверна браћа Грци.

Сви смо сложни кренути напред, да вратимо и обезбедимо нашој сужној браћи **Слободу**, коју ми сами уживамо, да их отмемо из шака непријатељских и да отерамо туђина освајача са њиховога и нашега прадедовског огњишта.

Војници!

У име Бога и наше праведне ствари — **напред!**

Развите српску тробојку и пронесите је, победоносно и поноситу, кроз наше тужно и осветничко **Косово** Оно нас зове, да на Косову изгубљену нашу драгу Стару Србију на Косову и вратимо.

Тамо нас, војници, чекају наша рођена браћа.

Тамо нас чекају и сви они, који су жељни слободе, мира и реда.

Тамо ћете наћи не само Срба, него и Арбанаца разне вере. Који се од њих не буду придружили Турској, а нас пријатељски прихвате, њих не дирајте, ни њихову чељад, ни њихове домове, ни имање.

Нека вам, војници, буде вођа ова велика и света реч народна:

**»Душманину рат, пријатељу брат,
Брат је мио, које вере био«.**

ПЕТАР, с. р.

Да се ова Наредба саопшти свима трупам.

Начелник Штаба Врховне Команде

Почасни Ађутант Њ. В. Краља

Генерал Р. Путник.

Српска Војска извршила је стратегиски развој:

1. **Главна Снага:** I., II. и III. Армија око 250.000 људи, рачунајући и VII Бугарску Рилску Дивизију, на фронту: Куршумлија, Врање, Ђу-стендил, простор преко 200 Км. Претпостављало се да ће се фронт постепено скратити надирањем ка Овчем Пољу.

2. **Споредна Снага:** Ибарска Војска, Јаворска Бригада на фронту: Јавор, Рашка, која је брзом окупацијом Санцака и мотрења према Босни имала да осигура десни бок и позадину главне снаге.

*

Српска Војска отпочела покрет 5. октобра 1912. год. са граничног фронта и победоносно силазећи: ка Вардару, низ Косово, долином Рашке ка Новом Пазару и кроз Санџак побеђујући

свуда, нарочито са главном снагом, сломила је Турску Војску код: Куманова.

Кумановска Битка, отпочета 10. октобра из јутра иницијативом Турака, коју је сјајно извела и завршила I. Армија Престолонаследника **Александра**, завршена је 11. октобра сломом Турака.

Кумановска Битка решила је први Балкански Рат и створила Бугарима могућност, да **продуже офанзиву ка Цариграду.*)**

*

Српска Војска продужава надирање гонећи Турке, који поплашени и збуњени прелазе у дивље бегство ка: Велесу, Штипу и преко Скопља Тетову, остављајући много топова, кола, муниције, коња, па бацајући чак и одело.

Српска Војска, на челу Престолонаследник **Александар**, улази победоносно 13. (26.) октобра у 14 ч. уз најодушевљеније поздраве хришћанског становништва у **Скопље** у коме се 16. априла 1346. год. крунисао **Душан** за Цара и Краљица **Јелена** за Царицу некадашња престоница Краља Милутина.

Скопље је пало или не

Скопље се дигло, како певаше песник

На крилима Орла Двоглавог и Белог.

Скопље се дигло, лешеве су пали

А крв је текла народа нам целог.

*) Лектира: 1. П. Пешић — »Кумановска Битка«, Ратник, октобар 1922. Београд. 2. В. Максимовић — »Како је дошло до битке код Куманова«, Ратник, октобар 1922. Београд. 3. Ђ. Ђирић — »О Кумановској Битци«, Ратник, октобар 1922. Београд. 4. Ј. Марић — »Поводом дванаесте годишњице Кумановске Битке«, Ратник, октобар 1924. Београд. 5. М. Лазаревић — »Поводом прославе Кумановске Битке«, Књижевни Гласник Бр. 5 за 1922. Београд. 6. М. Завађил — »Неколико напомена о Кумановској Битци«, Књижевни Гласник Бр. 6 за 1921. Београд. 7. Зеки — »Моје Успомене из Балканског Рата 1912. год.«, Ратник, август—септембар 1925. Београд. 8. Ж. Станисављевић — »Више Командовање у Кумановској Битци«, Ратник, април, мај 1924., Београд.

Краљ Петар I. Велики улази у Скопље 19. октобра..... тачно после 518 година, кад су Скопље Турци одузели од Краљевића Марка 1394. год.

*

Путник са Врховном Командом остаје у Врањи, доцније прелази у Скопље, одакле диригује радом српских трупа, које су дејствовале:

1. **Јаворска Бригада** још 6. октобра заузела изненадним нападом Калипоље и с. Кладницу и ту се задржала по наређењу Врховне Команде; 8. октобра продужила наступање ка Сјеници и исту после јачег отпора на Лупоглаву заузела 9. октобра, где се задржала 2 дана.

Продужила надирање и 15. октобра ушла у Плевље, чиме су њене операције и завршене.

2. **Ибарска Војска** отпочела надирање за освајање Новог Пазара као првог циља дејства 6. октобра у 3 колоне, који је и заузела после бораба око њега 10. октобра.

Задржала се по наређењу Врховне Команде до 14. октобра, кад се кренула за К. Митровицу. По том се 17. октобра спојила у Пећи са Црногорским Источним Одредом генерала Ј. Вукотића.

3. **III. Армија**, пошто је снажно одбила упад Арнаута 3. октобра и успешно водила борбе на граничном фронту: Преполац, Мрдаре 4. и 5. октобра, отпочела да надире 6. октобра према Приштини, коју и заузела 10. октобра са Шумадијском Дивизијом I. позива.

Продужила покрет и заузела 12. октобра К. Митровицу и Урошевац; док 14. октобра продужила Призрену, који је заузела 17. октобра.

4. **II. Армија**, задржала се привремено око Бустендила, док I. Армија не изађе на њену висину.

Отпочела наступање ка граничном фронту 7. и 8. октобра и заузела гранични фронт, 9. октобра заузела Криву Паланку.

Бугарска Рилска Дивизија по инструкцијама Бугарске Врховне Команде отишла долином Струме, те тако противно споразуму испала из састава II. Армије.

Заузела 16. октобра Штип и ту оставила 14. пешад. пук. Остатак са II хаубич. батеријом и Дунавском Дивизијом II позива ојачан са II дивизионом дринског артилер. пука кренуо се по наређењу Врховне Команде као помоћ Бугарској Војсци пред Једреном, 15. октобра преко Кратова и Криве Паланке и 16. октобра стигао на железничку станицу у Ђујешево.*)

*

I. Армија продужава победоносно гонење, заузима 16. октобра Велес и надире ка Прилепу.

Моравска Дивизија II позива 17. октобра заузима Тетово и Гостивар, а 24. октобра Кичево.

Моравска и Дринска I позива после овлађивања превоја **Присата** 25. октобра заузимају **Прилеп** место, у коме се родио јунак нашег народа **Краљевић Марко**.

Продужавају Битољу, кад пред **Бакарним Гувном** изненадно нападнуте 24. X. (6. XI.) али после јаче борбе натерују у бегство још истога дана непријатеља у шпавцу Битоља.

*

Турска Војска, разбијена код Куманова бегала је ка Тетову и преко Гостивара и Кичева ка Битољу.

Остаци разбијене Турске Војске почели су да се прикупљају.

Џавид Паша, пошто је јужно од Битоља задао крвав пораз Грцима код Балисе и отео им 12 брзометних топова Шнајдер, утврдио је Битољ и решио се на **упорну одбрану**.

Фети Паша био је лево од њега према Ресну.

*) Лектира: Н. Аранђеловић — »Опсада Једрена 1912./13.«, Београд 1925.

*

Српска Војска пошто се груписала пред Битољем отпочела је напад са 70.000 људи, 156 топова и 100 митраљеза на турске положаје око Битоља, које су Турци бранили са 90.000 људи.

Битољска Битка, слична Седану из рата Француско-Немачког 1870./71. год. трајала је **5 дана и 4 ноћи**.

Српска Војска заузела је Битољ **6. новембра 1912. год.** и ту запленила огроман ратни материјал.

Српска Војска, по наређењу Врховне Команде 23. октобра издатом команданту III. Армије, упућује Јадранском Мору*) 2 колоне:

1. Дринска Дивизија II. позива, десна колона, командант пуковник П. Пауновић, полази са 8.700 људи од Таковице, 23. октобра, преко Пуки и Михајне и избија на Св. Јован Медуански 5. новембра 1912. год.

2. Шумадски Арбански Одред, лева колона, командант потпуковник Д. Булић пошла 27. октобра са 7.000 људи од Призрена преко Везировог Моста, Ороши и Леша, где стиже 5. новембра. Заузима Кроју и Тирану и 16. новембра улази у Драч.

Српска Војска после освајања Битоља и изласка на Јадранско Море заузела је и остатак Западне Македоније: **Ресан, Охрид, Стругу; Елбасан и Тирану** у Арбанији гонила и растерала остатке војске Цавид Паше.

Српска Војска за **40 дана** својих сјајних операција сломила је Турску силу у Старој Србији и Македонији.

Стигла је на Јадранско Море.

Дошла до Солуна, помогла Грцима да растерају остатке Турске Војске.

*) Лектира: 1. Ж. Павловић — »Пробијање наших трупа кроз Северну Арбанију 1912.«, Књижевни Гласник 1924. Београд. 2. Д. Динић — »Први пут кроз Арбанију 1912.«, Крагујевац 1922. 3. Ј. Цвијић — »Излазак Србије на Јадранско Море«, у књ. II. Говори и Чланци, Београд 1921.

Послала помоћ својим савезницима Бугарима за освајање Једрена

Турска натерана победама Савезничких Војска обратила се 22. октобра 1912. год. кабинетима Француске, Енглеске и Немачке молећи их, да посредују за примирје, које је дошло тек 10. новембра.

*

Србија, уништавањем живе снаге непријатеља и заузимањем области, на које је имала аспирације, а и што је стала чврсто ногом на Јадранско Море **постигла је свој ратни и политички циљ**. Само из обзира савезничке солидарности пристала је на примирје.

Црна Гора, осећајући недовољност својих снага за одлучно дејство против утврђеног **Скадра** примирје је могла добити.

Грчка није се хтела прикључити примирју, јер је на сваки начин желела да заузме **Јањину**, а и да одржи блокаду турске обале.

Бугарска, једина је имала највише рачуна, да се примирје закључи, јер је била у стварном контакту са Турцима и под утисцима неуспешних напада нарочито на линији код **Чаталџе** и ако је била надмоћнија. Бојећи се опасности од колере, изгубила је сваку вољу за даљу борбу.

*

Примирје закључено после дугих преговора у **Хадем Кеју** 20. новембра у 20 ч. с тим да ступи у важност 21. новембра из јутра. Услови су били:

1. Војске ратујућих држава да остану на својим положајима.

2. Опсађене тврђаве: **Једрене, Скадар, Јањина** не могу се снабдевати храном.

3. Бугари могу користити пругу Мустафа Паша, Једрене, Чаталџа и слободну пловидбу на Црном Мору.

4. Преговори за мир у Лондону да отпочну 1. децембра 1912. год.

Србија је на ове преговоре, који су отпочели 3. децембра 1912. год. у Лондону послала као своје делегате **Ст. Новаковића** и генералштабног потпуковника **Ж. Павловића**.

Преговори за мир остали су без резултата, јер су Балканске Државе захтевале за рачун Бу-

гара уступање Једрена, које још није тада ни било заузето.

Аустроугарска непрестано је наваљивала, да се призна независност Арбаније.

Италија је то помагала на основу споразума утврђеног између ове две државе 8. (21.) октобра 1912. год. у **San Rossore**.

*

Српска Војска и поред решења Амбасадорске Конференције, која је отпочела свој рад у исто време, кад и седнице Балканске Конференције, задржала је своје трупе на Јадранском Мору и у северној и средњој Арбанији.

Краљ Никола се решио да прими помоћ Србије, те је 25. јануара 1913. год. убрзана опсада Скадра, како од стране Црногораца, тако и Срба.

Организован је напад под командом пуковника **Д. Поповића**, али који се свршио са много жртава и неуспехом.

Нови експедициони кор послат је преко Солуна за Скадар, под командом генерала **П. Бојовића**, који је примио команду и над свим црногорским трупама, што дотле није било.

*

Турци су за време последње фазе од поновног почетка непријатељстава 21. јануара претрпели велике губитке.

Грци су 2. (15.) фебруара анектирали **Крит**, а 21. фебруара заузели **Јањину**.

Бугари су 13. марта **благодарећи помоћи Срба** од 48.000 војника и 98 топова, који су силном ватром артилерије натерали Турке на предају, заузели **Једрене**, које је бранио храбри **Шукри Паша**.

Скадар се предао **Црној Гори** 10. априла 1913. год.

*

Србија је према ултиматуму Аустроугарске морала да напусти Арбанију.

Црна Гора 1. маја напустила Скадар, у који су ушле маринске међународне трупе.

5.

Први Балкански Рат 1912./13. год. спором око Скадра био је завршен и преговори за закључење мира поново су отпочети у Лондону 7. маја 1913. год. под председништвом **Е. Греја**, енглеског министра иностраних дела.

Све одредбе уговора о миру, који је потписан 17. маја од стране балканских пуномоћника, носиле су у себи један компликован комплекс разних балканских питања, где скоро ниједна држава није била задовољна.

*

Срби су победили Турке мачем, као што су Турци мачем и освојили и држали ове лепе наше крајеве.

Збачен је борбом за слободу и част тешки турски јарам, који је столећима притискивао нашу браћу у Старој Србији и Македонији.

Косово је освећено Кумановом и Битољем.

6.

6. Други Балкански Рат 1913.*)

Србија је предложила ревизију уговора, да би надокнадила губитак изласка на Јадранско Море, а и била награђена за напоре, што је против војне конвенције помогла Бугарима, да зауз-

*) Лектира: 1. М. Лазаревић — »Брегалничка Битка«, Књижевни Гласник, књ. XIV. Бр. 3, 4 и 5 за 1925. Београд., 2. А. Барби — »Брегалница«, Београд 1914. у српском преводу., 3. Р. Кан — »Српско-Бугарски Рат 1913. год.«, у преводу Ж. Ј. Ранковића, Ратник за април 1924. Београд., 4. В. Максимовић — »Битка на Брегалници«, Војни Весник за 1925. Крагујевац, 5. Јб. Марић — »Моравска Дивизија II позива у рату 1912. и 1913.«, Ратник, април и даље 1924. Београд, 6. Д. Милутиновић — »Тимочка Дивизија II позива у рату 1912 и 1913.«, Београд, 1926., 7. Ж. Дачић — »С Брегалнице и Вардара«, Београд 1914., 8. Immanuel — »Der Balkankrieg 1912./13.« у 4 дела Berlin 1913. i 1914., 9. »Des Linges de Tchataldja au Canal de l'Yser«, Paris 1915.

му Једрене и није примила од Бугарске 100.000 људи на Вардарском Војишту.

Бугарска није пристала на ревизију и са нечувеним цинизмом избегавала чак и арбитражу Руског Цара. Тако се дошло до рата.

*

Србија добро мотрећи рад Бугара ступила је у споразум и закључила **Одбранбени Савез са Грцима** 19. маја 1913. год.

Позвали су и Румунију на заједничку акцију, 6. априла, на коју она није у почетку пристала.

*

Бугарска Војска пред почетак мучког напада ноћу 16./17. јуна 1913. год. била је распоређена:

I. Армија, командант генерал **Кутничев**: IX. дивизија и по 1 бригада V., XIII. и XIV. дивизије; свега 48 батаљона и 120 топова. Распоређена на простору од Видина до Берковице.

V. Армија, командант **Р. Петров**: I. дивизија, коњичка дивизија, 2 бригаде V. дивизије и по 1 бригада X., XIII. и XIV. дивизије; свега 56 батаљона и 120 топова. Распоређена према Пироту и Власини.

III. Армија, командант генерал **Тошев**: XII. и XV. дивизија и 2 бригаде IV. дивизије; свега 48 батаљона и 78 топова. Распоређена у Ђустендилу према Кривој Паланци.

IV. Армија, командант генерал **Ковачев**: добровољци генерала **Генова**, II. и VII. дивизија и по 1 бригада III. и IV. дивизије; свега 111 батаљона и 230 топова. Распоређена од Рујна до Ђевђелије.

Бугарска Војска у главном распоређена према **Србима**. Сем ове војске имала је 1 дивизију ополченца у **Видину** и нешто трупа према Чаталци и Булаиру и према румунској граници.

II. Армија, командант генерал **Иванов**: 2 бригаде III. дивизије и по 1 бригада VI., X. и XI. дивизије и сереске и драмске бригаде добровољаца: свега 56 батаљона и 120 топова. Распоређена на простору од Ђевђелије до Кавале и намењена за операције према **Грчкој**.*)

*) Лектира: 1. М. Кампанакі — »La guerre gréco-bulgare«, Paris 1914. у преводу Жив. Ј. Ранковића, 2. Immanuel — »Der Zweite Balkankrieg im Juli 1913.«, Berlin 1914.

Бугарска Војска у намери да на више места пробије српске положаје и да се дочепи долине Вардара и тако пресече сваку везу Срба и Грка извршила је ноћу 16./17. јуна (29./30. јуна) 1913. год. **препад**.

Као бројно јача достигла је у почетку доста велике резултате.

*

Путник је добро познавао Бугаре, па је за сваки случај имао погодан **распоред** према њима, а и благовремено издао је наредбу, 26. маја из Скопља, свима трупама у пределу око Вардара и препоручио им, како се имају владати у случају напада Бугара.

1. **Зајечарски Одред**, командант генералштабни пуковник **В. Арачић**: 7, 8 и 13 пешад. пукови III позива, 2 позициске батерије Дебанжове, 3 пољске батерије Дебанжове и одред градске артилерије. Свега око 10.000 људи рђаво наоружаних.

2. **Пиротски Одред**, командант генерал **С. Степановић**: Тимочка Дивизија I позива и 3., 4., 6., 14. пешад. пукови III позива, градска и хаубичка артилерија. Чувао је границу од Св. Николе, где је било **лево крило** — 14. пук III позива са 1 батеријом Дебанжовом преко Старе Планине и села Росомаче, Ржане, Чилиглаваца, Срећковца до Дашчаног Кладенца, где је био 3. пук III позива, као **десно крило**. Код утврђеног Пирота: цела Тимочка Дивизија I позива, 4. и 6. пук III позива и градска хаубичка артилерија. Цела II. Армија бројала је 37.000 пушака, 106 топова и 19 митраљеза.

На Власини је био 1. пук III позива са 2 позициске батерије.

3. **I. Армија**, командант Престолонаследник **Александар**: Дунавска Дивизија I и II позива, Шумадиска I, Моравска II, Коњичка Дивизија и стизала је Црногорска Дивизија под командом сердара Ј. Вукотића. Армија је бројала 105.000

људи, била 16. јуна: на Осогову, од Цар Врха до Ретки Буки Дунавска I, на десној обали Злетовске Реке Моравска II, на Црни Врх код Кратова Шумадиска I, на Страцину Дунавска II, док Црногорска стизала од Куманова на Црни Врх. Штаб Армије на Градишту.

4. **III. Армија**, командант генерал **Б. Јанковић**: Дринска Дивизија I, Моравска Дивизија I и Тимочка Дивизија II позива, која је држала са Дринском и Дунавском дугачак фронт од к. 650 изнад села Трогераца, па десном обалом Брегалнице до утока у њу Криве Лакавице (Дринска) и даље планинским гребеном по левој обали Брегалнице до села Пепелишта (Тимочка). Крајње десно крило било је код села Валандова, где је био 14. пук и 1 батаљон 15. пука II позива.

На Овчем Пољу као резерва, иза Дунавске I позива била је Моравска I позива око села Сарихамзали.

Варош Бевђелију су држала 2 батаљона 5. пука III позива, са 1.700 људи.

Штаб III. Армије у Велесу; бројала око 65.000 људи са 92 топа и 48 митраљеза. Преко крајњег крила армија држала везу са савезничком Грчком Војском.

5. За заштиту границе према Арбанији остављени: Дринска II позива, испред Призрена и Баковице; Моравска Бригада око Дебра, Струге и Охридског Језера — свега према Арбанији око 20.000 људи. Према граници Босне код Сјенице остао 1 батаљон 3. прекобројног пука.

6. За осигурање железничке пруге били су пукови III позива: 2, 9, 10, 11, 12, 15, свега око 20.000 људи.

7. **Главна резерва** под Врховном Командом код Скопља: Шумадиска Дивизија II позива са 6. прекобројним пуком — око 22.000 људи, 12

топова и 20 митраљеза. Сем тога образована је још и 1 бригада добровољаца у Скопљу.

Прокламација Краља саопштена је Војсци сутра дан, чим је извршен мучки напад Бугара на Брегалници:

НАРЕДБА

Врховног Команданта Војске 18. јуна 1913. год. у Скопљу.

»Војници!

Наредбом Мојом од 6. октобра прошле године позвао сам вас у рат против Турске, ради ослобођења наше потлачене браће; ради освећења тужног Косова.

За непун месец дана ви сте вашим јунаштвом, беспримерном храброшћу и пожртвовањем непријатеља победили, своју браћу ослободили и **Косово осветили**.

Војници!

Рат је на Балкану свршен. Наша су браћа ослобођена. Мир је са Турском закључен. Сад би требало да се вратите својим пословима и домовима, својим породицама, својим драгим и милим, који вас жељно очекују.

На Моју велику жалост, драги Моји војници, ви се не можете вратити својим кућама; ви још не можете да се видите са својим драгим и милим и да се одморите од ваших тешких напора.

Бугари, дојучерашњи наши савезници, са којима смо се заједно до скоро раме уз раме борили, којима смо, као права браћа, од свега срца помагали и њихово драгоцене **Једрене** својом крвљу нештедимце заузели, оспоравају нам оне крајеве у Македонији, које смо ми сами толиким својим жртвама задобили.

Бугарска, два пута увећана у овоме заједничком рату, не да два пута мањој Србији ни **Прилеп** Краљевића Марка, ни **Битољ**, где сте се јунаци, толико прославили и сатрли последњу турску војску према нама.

Бугарска, непосредно на два мора, не да Србији везу ни са једним.

Србија и њена узданица **Српска Војска** то не могу и не смеју допустити. Они морају своје тековине, крвљу задобивене, бранити и одбранити од свакога, па и од дојучерашњег савезника свога — **Бугара**.

С нама заједно против Бугара у рат иду и наши савезници **Грци**, од којих Бугари такође хоће да отму њихове тековине и наша браћа **Црногорци**, јер и они хоће да бране српску тековину.

Војници!

У име Бога и наше праведне ствари — **напред!**
Пазите опет српску поносну тробојку и пронесите је, победоносну кроз редове нашег новог непријатеља, као што сте је победоносно пронели Вардаром до Солуна, преко Прилепа и Битоља, преко Косова и Призрена.

Напред Војници!

Прегатоцу и праведнику и Бог помаже.

ПЕТАР, с. р.

Да се ова Наредба саопшти свима трупам.

Начелник Штаба Врховне Команде
Почасни Ађутант Њ. В. Краља

Војвода Р. Путник.

Српска Војска изненадно је нападнута на једном широком фронту.

Бугарска пешадија, пошто је мучки поклала стражаре и побила српске прихватнице према Брегалници, упутила се против предњих српских положаја. Српске предстраже дуж целог фронта повукле су се на главну отпорну линију.

Српска Војска налазила се у критичној и тешкој ситуацији.

Судбина Отаџбине зависила је од одлуке, коју је имао да донесе Војвода Р. Путник и његов помоћник генерал Ж. Мишић.

Донета је срећна одлука: да се сваки по сваку цену задржи на положају, где се налази, а по том да трупе I. и III. Армије отпочну одмах противофанзиву.

Српска Војска заиста се упорно и одржала на својим положајима, сем десног крила III Армије око **Криволака**, које је било приморано, да се повуче*).

Противофанзива, коју су српске трупе предузеле долази свакако међу најкрвавије дане у целој нашој Ратној Историји: к. 550 и Ретке Букве повраћене су 18. јуна; Рајчански Рид 21. јуна;

*) Лектира: Д. Милутиновић — »Тимочка Дивизија II. позива у рату 1912./13.«, Београд 1926.

Кочане 22. јуна; Криволак 24. јуна; Штип 25. јуна.

Велика и крвава битка на Брегалници завршена је 26. јуна, када су и последњи остаци Бугарске Војске око Штипа успели, да се извуку према Радовишту.

Српска Војска наставила је борбе на осталом делу фронта увек побеђујући: Власина, Крива Паланка, Говедарник, Књажевац, Пирот, Кула, Белограцик, Видин.

На свим странама протерала је Бугаре и баш онда, кад је завршавала гоњење непријатеља **Румуни** су 27. јуна (10. јула) објавили рат Бугарској и отпочели операције у правцу Софије, истина без икаквог отпора од стране Бугара.

Српска Војска још је била на положајима, по негде и водила борбу, кад су отпочети дејством Аустроугарске преговори за мир.

Турци су користили повољну прилику и 9. (22.) јула поново заузели **Једрене**.

Србија после конференције у **Букурешту**, која се састала 17. (30.) јула, 28. јула закључује мир са Бугарском.

Грчка је постигла споразум још 22. јула.

На конференцији били су представници за: Српску Војску пуковник **К. Смиљанић** и потпуковник **Д. Калафатовић**, Црну Гору сердар **Ј. Вукотић**, Грчку капетан **А. Егзо** и **Пали**, Бугарску потпуковник **Станчов** и Румунију генерал **Коанда** и пуковник **К. Кристеско**.

Конференција је тачно обележила нове границе свих држава, које су на њој учествовале.

Аустроугарска је још за време конференције радила на ревизији **Букурешког Уговора**, до које није дошло због утицаја Немачке.

Сукоб између Бугарске и Турске свршен је 16. (29.) септембра 1913. год. миром у Цариграду.

Турска је закључила мир са Грчком у Атини 1. (14.) новембра, док са Србијом 24. фебруара (9. марта) 1914. год. у Цариграду.

7.

Други Балкански Рат 1913. год. завршен је срећном победом Срба на Брегалници.

8.

Путник је имао ретку војничку срећу, да своје прорицање после рата Србије с Бугарском 1885. год. лично и оствари у овом рату.

Срамна љага са Сливнице заиста је сјајно спрана Брегалницом.

9.

в. Арнаутски Напад 1913.*)

Србија после првих дана националне радости после Букурешког Мира предузела је један велики рад по свима гранама државног и друштвеног живота.

Аустроугарска видевши пропаст Бугарске и нагло развијање Србије покушала је све, да Србију омете.

Арнаути, банде организоване, снабдевене и командоване од стране официра Аустроугарске извршиле су октобра 1913. год. препад на нове српске територије у околини Призрена и Дебра.

Српска Војска тек што се демобилисала септембра 1913. год. морала је извршити делимичну мобилизацију двеју својих дивизија (дунавске и моравске), којима је командовао командант трупа Нове Области генерал **Д. Поповић**.

Путник је био нешто болестан, па је пред демобилизацију предао команду помоћнику ге-

*) Лектира: 1. Ђ. Јеленић «Нова Србија и Југославија», Београд 1923.; 2. «Српски школски Дан у Француској», Ниш 1915. и 3. Е. Denis — «La grande Serbie», Paris 1916.

нералу **Ж. Мишићу**, који је за време демобилизације прешао у Београд са Врховном Командом.

Српска Војска за 10 дана растерала је арнаутске банде, претерала их преко границе и васпоставила свуда ред.

Путник је одмах после тога примио и дужност Начелника Главног Генералштаба.

10.

г. Рат 1914.*)

Србија после Балканских Ратова желела је мир и одмор, да би могла да се посвети уређењу и консолидовању своје државе.

Србија, смањена стварањем арбанске државе и веома заморена, ипак је остала страшило за феудалну, полициску и инквизиторску Аустроугарску.

*

Аустроугарска због Сарајевског Атентата, који је извршен над Престолонаследником Фрањом Фердинандом и женом му Софијом Котек војвоткињом од Хоенберга 28. јуна 1914. год., а који је извршио **Гаврило Принцип**, Србин по крви, али аустроугарски поданик, рођен у Грахову, срез Ливно, Босна, стар 19 година, гимназиста, истиче као кривца Србију.

Аустроугарска због тога 23. јула 1914. год. шаље ултиматум Српској Влади, у коме износи историјат окупације Босне и Херцеговине и изјаву Србије од 31. марта 1909. год., којом Србија признаје, да створеним стањем у Босни нису повређена њена права.

Аустроугарска поводом тога тражи да Српска Влада учини извесне изјаве, које су много понижавале Србију као самосталну државу. Она то све чини с намером, јер је желела и раније већ припремала рат.

*) Лектира: 1. Главни Генералштаб — «Велики Рат Србије», I—VII књига Београд 1924., 1925. и 1926.; 2. Ж. Павловић — «Битка на Јадру», Београд 1924.; 3. Ђ. Јеленић — «Нова Србија и Југославија», Београд 1923.; 4. Immanuel — «Der Weltkrieg», Berlin 1920.; 5. «Cours d'histoire» tome III Paris 1921. Званично Издање. 6. А. Kraus — «Die Ursache unserer Niederlage», München 1921.

Србија разматра аустроугарски ултиматум и после депеше, коју је Престолонаследник, Регент **Александар** послао **Николи II**. Цару Русије, одговара 25. јуна у 17.45 ч. аустроугарском посланику у Београду барону Гизлу од Гислингена: **вољна је да одклони сваки неспоразум**, који прети, да поквари добре односе између монархије и при овоме износи читав низ мера, које је предузела за стварање добрих односа.

Аустроугарска није са одговором била задовољна... Она је по сваку цену хтела рат.

Србија је под потписом Престолонаследника **Александра** као **Регента** према таквој ситуацији била принуђена, да 25. (12.) јула изда прокламацију и **Указ о мобилизацији целокупне Српске Војске**.

Тако је дошло до рата између Србије и Аустроугарске, који се претворио у **Европски**, па по том у **Светски***), у коме су се борили:

*) Лектира: 1. Д. Поповић — «Одговорност за рат», Књижевни Гласник 1. и 16. априла, 1925., Београд; 2. С. Станојевић — «Убиство Аустроугарског Престолонаследника **Фердинанда**», Београд 1923.; 3. Ј. Јовановић — «После Видов Дана 1914.», у књизи «Крв Словенства», Београд 1924.; 4. Х. Асквит — «Прави кривац за Светски Рат», у српском преводу, Мисао за 16. мај 1925., Београд; 5. Ј. Јовановић — «Одговорност за Светски Рат», Књижевни Гласник за 1. јули и даље 1925., Београд; 6. Ед. — «Цар **Франца Јосиф** и његов двор», Нови Живот за 12. и 19. фебруар и 5. март 1921. Београд; 7. Б. Јевтић — «Сарајевски Атентат», Сарајево 1923.; 8. Ј. Јовановић — «Одговорност за Рат и Сарајевски Атентат» за 2. и 9. август 1924. и књ. XXII, св. 1—6 за 1925., Нови Живот Београд; 9. Барон Маргути — «Из недавне прошлости», Нови Живот књ. XXI св. 5—11 за 1925.; 10. «Питање Одговорности за Рат», Нова Европа за 1. јуни 1925.; 11. П. Слијепчевић — «Омладина и Сарајевски Атентат», Нова Европа за 21. јуни 1925. Загреб; 12. «Поенкаре о Узроцима рата», Нови Живот за 1., 8., 15. и 22. октобар 1921., Београд; 13. «Одговорност за Рат», Нови Живот за 17. октобар 1925., Београд; 14. Е. Dirkheim et Denis — «Qui a voulu la guerre», Paris 1915.;

1. **Тројни Савез**: Аустроугарска, Немачка и доцније пришле Бугарска и Турска, док је се Италија 12. маја 1915. год. одвојила и пришла супротној страни*).

2. **Тројни Споразум**: Русија Француска, Енглеска, са којом су биле Белгија, **Србија** и Црна Гора, а којима су доцније пришли Италија, Португалија, Румунија (15. августа 1915.), Грчка, Јапан, Китај и Сједињене Северне Америчке Државе (5. априла 1917.) **).

Мобилизација је извршена са највећом брзином, ма да је била велика оскудица у материјалним потребама, нарочито у наоружању.

Концентрација извршена према предвиђеном плану.

Путник, кога је привремено заступао генерал С. Степановић, у времену објаве рата био је на лечењу у **Глајхенбергу**, Аустрија и који је шиканиран и малтретиран једва успео, да се преко Румуније, Турн Северина, врати у Србију, кад су већ отпочеле припреме за рат.

Путник је издао 6. августа **операциски план**, у коме је изнео политичку и војничку ситуацију Србије и Црне Горе, по коме, обзиром на општу ситуацију треба **привући и привезати што јачу снагу Аустроугарске према себи, како би она била што више ослабљена према Русији**.

15. R. Reiss — «Comment les Austro-Hongrois on fait la guerre en Serbie», Paris 1915.; 16. G. Arnould — «Les Origines Historiques de la guerre», Paris 1915.; 17. L. T. — «Sarajevski Atentat», Wien 1922.

*) Лектира: 1. «Cours d'histoire», tome III, Paris 1921.; 2. Corda — «La guerre mondiale 1914—1918.», Paris 1922.; 3. Kuhne — «Les Bulgares», Lauzanne 1917.

**) Лектира: 1. Graf Reventlov — «Politische Vorgeschichte des Grossen Krieges», Berlin 1921.; 2. Falkenhayn — «Die Oberste Heeresleitung 1914.—1916.», Berlin 1921.; 3. Eggert — «Ludendorf als Mensch und Politiker», Berlin 1921.; 4. Ludendorf — «Meine Kriegserinnerungen», Berlin 1922.; 5. Steed — «L'Angleterre et la guerre», Paris 1915.; 6. Alexinsky — «La Russie et la guerre», Paris 1915.; 7. Salandra — «L'Italie et la guerre», Paris 1916.

Прокламација Регента издата је 16. (29.) јула у Крагујевцу, којом је **објављен рат** Аустроугарској и на основу ње саопштена је Српској Војсци:

НАРЕДБА

Врховног Команданта Војске 22. јула 1914. у Крагујевцу.

»Јунаци!

Највећи и заклето непријатељ наше државе и нашега народа изненада и без икаквог разлога насрнуо је бесомучно на нашу част и на наш живот.

Аустрија, тај незајажљиви наш северни сусед, већ је нагомила војску и учинила више покушаја, да пређе нашу северну границу и да пороби нашу дивну Отаџбину. Њој као да је било мало, што смо ми могли годинама мирно да слушамо јауке милиона наше браће, који су до нас допирали из **Босне и Херцеговине**, из **Баната и Бачке**, из **Хрватске, Словеније, Срема** и са нашега мора, кршне **Далмације**.

Сада је затражила највише, тражи нашу главу, нашу независност, живот и част Србије.

Јунаци!

После сјајних успеха нашега оружја 1912. и 1913. године и државних тековина, које нам је признала цела Европа закљученим миром у Букурешту, Ја сам најискреније желео, да се Србија и Моји драги ратници у миру одморе и окрепе од силних ратних напора, уживајући у тековинама својих победа.

Србија је била готова, због тога, да се на миран начин објасни и споразуме с Аустроугарском о свима спорним питањима. Али се, на жалост, одмах увидело, да **Аустрија** не иде на то, да с нама преговара. Чак и да смо испунили све њене захтеве, она је била решила, да нас нападне, да нас понизи и да нас убије. Зато су ти **срамни захтеви** **Аустрије морали добити достојан одговор**. Ја сам их са презрењем одбио, уверен да ћете сви ви ту срамоту, која је имала пасти на нас, бацити у лице ономе, који је покушао, да њом умрља сјај и славу нашега оружја.

Стога сам вас и позвао у ово ратно доба, да под вашим победоносним заставама, и ако још уморени од скорашњих наших победа, станете опет на браник Отаџбине.

Саопштење, које вам сада чиним, јесте **Објава Рата Аустрији**.

На оружје, Моји дични соколови!

Јунаци!

Ви ћете имати да се борите са једним непријатељем, који никад није имао ни ратне среће, нити војничких победа!

У овоме Светом Рату Ја ћу вам бити **Врховни Командант**.

Ми смо се прошле две године великим делом упознали у бојној ватри. И ја сам се на **Куманову, Битољу** и на **Брегалници** са поносом дивио вашој **свесној храбрости** и вашем **беспримерном самопрегоревању**. Зато сам и уверен, да ћете ви и овога пута, на бранику Отаџбине и у великом делу Ослобођења српскога робља умети само да увећате славу и лепи глас српскога оружја и нашега јунаштва.

Јунаци!

Поред братске **Цоне Горе** и свих осталих Срба, који ће се против **Аустрије** борити, где се ко затекао и чиме буде могао, ви ћете у овој великој борби као своје ратне другове имати са севера нашу моћну и силну браћу **Русе**, чији је узвишени цар **Никола II.**, на први глас о аустријском нападу на Србију, одлучио и витешки са целом оружаном Русијом стао на одбрану **Српства и Словенства**.

С друге стране уз **Русе** су стали раме уз раме њихови храбри савезници, а наши осведочени пријатељи **Французи**, који су већ отпочели огорчену борбу с аустријским савезником Немачком.

Јунаци!

На свету нема светије дужности, него што је одбрана своје државе, своје нације и вере, одбрана свога огњишта, својих старих и нејаких.

Стога, **с вером у Бога**, у његову правду и милост, пођимо напред уверени у победу и украсимо наше заставе новим ловорикама, јер је на тим заставама Провиђење исписало данас јасније него икад наш ратни поклич:

У бој за Слободу и Независност Српскога Народа!
Живела Србија!

Живела Моја дична Војска!»

АЛЕКСАНДАР, с. р.

Да се ова Наредба саопшти свима трупам.

Заступа начелника Штаба Врховне Команде

Почасни Ађутант Њ. В. Краља

Генерал **С. Степановић**.

Српска и Црногорска Војска извршиле су стратегски развој:

1. Српска Војска:

Врховни Командант Регент Александар.

Начелник Штаба Војвода **Р. Путник.**

Помоћник Начелника Штаба генерал **Ж. Мишић**, а доцније пуковник **Ж. Павловић.**

1. I. Армија, командант генерал **П. Бојовић** на простору: Гроцка, Голубац, **Рача** (штаб Армије), Топола:

а. Тимочка Дивизија I. позива северно и код Паланке, док 15. пешад. пук код Смедерева, у јачини 16 батаљона, 3 ескадрона и 9 пољских батерија.

б. Тимочка Дивизија II. позива северно и код Раче у јачини 12 батаљона, 3 ескадрона и 6 пољских брзометних батерија.

в. Моравска Дивизија II позива код Тополе у јачини 12 батаљона, 3 ескадрона и 6 пољских батерија.

г. Браничевски Одред: већи део Дунавске Дивизије II. позива и трупе III. позива Дунавске Дивиз. Области на простору: Дубравица, Рам, Голубац, Пожаревац у јачини 20 батаљона, 6 пољских брзометних и 3½ позициске батерије Дебанжове.

д. Коњичка Дивизија ојачана са 15. пешад. пуком I. позива на простору: Гроцка, Смедерево, Липе, Осипаоница у јачини 16 ескадрона, 4 пољске брзометне батерије, од којих 2 коњичке.

ђ. Армиска Артиљерија: 6 цеви дугачких топова М. 97 и 3 пољске хаубичке брзометне батерије, калибра 12 см.

2. II. Армија, командант генерал **С. Степановић** на простору: Гроцка, Београд, Обреновац, Лазаревац, **Аранђеловац** (штаб Армије):

а. Моравска Дивизија I. позива код Аранђеловца у јачини 16 батаљона, 3 ескадрона и 6 пољских брзометних батерија.

б. Комбинована Дивизија I. позива код с. Даросаве у јачини 16 батаљона, 1 ескадрон, 3 пољске хаубичке брзометне батерије.

в. Шумадиска Дивизија I. позива код Лазареваца у јачини 16 батаљона, 3 пољске и 1 пољска хаубичка брзометна батерија.

г. Дунавска Дивизија I. позива ојачана, јужно од Београда на положајима: Баново Брдо, Гроцка у јачини 20 батаљона, 12 пољских и 1 пољска хаубичка — све брзометне и 2 пољске позициске батерије.

д. Армиска Коњица образована из дивизијских коњица у јачини 8 ескадрона, 2 пољска брзометна топа код Сремчице стављена под команду Дунавске Дивизије I. позива.

ђ. Армиска Артиљерија: 6 цеви дугачких топова М. 97 и 6 хаубица и 6 мерзера М. 97, све калибра 12 см.

3. III. Армија, командант генерал **П. Јуришић** на простору: Обреновац, Сकेпа, Шабац, Митровица, Лешница, Лозница, Љубовија и **Ваљево** (штаб Армије):

а. Дринска Дивизија I. позива северно на положајима од Ваљева, у јачини 16 батаљона, 3 ескадрона и 9 пољских брзометних батерија.

б. Дринска Дивизија II. позива код Завлаке:

1. Шабачки Одред: VI. пук II. и III. позива на простору: ушће Вукодраже, Шабац, III. Митровица, Бадовинци, у јачини 8 батаљона, 1 ескадрон, 1 пољска брзометна и 1 пољска позициска батерија.

2. Лознички Одред: V. пук II. и III. позива на простору: Лешница, Лозница, Зворник, у ја-

чини 8 батаљона, 1 ескадрон, 1 пољска брзометна и 2 пољске позициске батерије.

3. Обреновачки Одред: VII. пук II. и III. позива на простору: Обреновац, Скепа у јачини 6 батаљона, 1 ескадрон и 1 пољска брзометна и 1 пољска позициска батерија.

4. Љубовиски Одред: делови III. позива Дринске и Шумадишке Дивиз. Области на простору Љубовија, Узовци у јачини 2 батаљона и 1 пољска позициска батерија.

в. Јадарски Четнички Одред, командант Војвода Вук (потпуковник Војин Поповић) код Прњавора у јачини 500 људи.

г. Батаљон V. пука III. позива на Дебелом Брду.

д. Армиска Артиљерија: 3 пољске хаубичке и 3 брдске брзометне батерије и 4 цеви дугачких топова М. 97 калибра 12 см.

4. **Ужичка Војска**, командант генерал **М. Божановић**, доцније од септембра генерал **В. Арачић** на простору: Рогачица, Бајина Башта, Мокра Гора, Прибој, Чајетина, **Ужице** (штаб):

а. Шумадишка Дивизија II. позива западно од Ужица према Мокрој Гори, ојачана са 4. пешад. пуком I. позива, који је 7. августа заузео Вардиште и неке висове према Вишеграду, у јачини 16 батаљона, 2 ескадрона, 3 брдске брзометне и 3 брдске Дебанжове батерије.

б. Ужичка Бригада: IV. пук II. и III. позива на простору: Бајина Башта, Рогачица, р. Трешњица, у јачини 8 батаљона и 2 пољске позициске батерије.

в. Лимски Одред: 4. и 5. кадровски пешадиски пукови и 1 батаљон III. позива код Прибоја, у јачини 6½ слабих батаљона и 1 брдска брзометна батерија, који је 7. августа прешао границу и заузео неке тачке према Међеђи.

2. Црногорска Војска:

Врховни Командант **Краљ Никола I.**
Начелник штаба генерал **Б. Јанковић.**

1. Ловћенски Одред, командант Књаз **Петар** на простору: Ловћен, Суторман у јачини 8.000 бораца и 26 топова.

2. Херцеговачки Одред, командант Војвода **Ђ. Петровић** на простору Грахово, Крстац у јачини 15.000 бораца и 20 топова.

3. Санџачки Одред, командант бригадир **Л. Гојнић** код Плевља у јачини 6.000 бораца.

Претворен 23. августа у Санџачку Војску под командом сердара **Ј. Вукотића** у јачини 12.333 бораца и 30 топова.

4. Старосрбијански Одред, командант бригадир **Р. Вешовић**, у јачини 6568 бораца и 16 топова, према Арбанији.

5. Дрински Одред, командант дивизијар **М. Мартиновић**, у јачини 5.500 бораца и 8 топова, према Дрини*).

Аустроугарска Војска као први дан мобилизације војске, звана **»Балканска Војска«** намењене против Србије имала је 28. јули 1914. год.

Командант те војске, фелдцајгмајстор **О. Поћорек**, остао и командант VI. Армије (штаб Сарајево):

1. **V. Армија**, командант генерал пешадије Либориус Ритер фон **Франк**, на простору: Љубовија, Зворник, Рача. Имала да пређе Дрину главном снагом на фронту Лешница, Лозница и оперише ка Ваљеву, у јачини око 80.000 људи, коме су придати 2 монитора, 1 патролни чамац на Сави и 20 мостовних тренова. Састав:

8. Корпус, командант коњички генерал **А. Фрајхер фон Гизл**: 9 пешад. дивизија око Бјељине и 21. ландверска пешад. дивизија са обе стране Саве на простору: Жупања, Брчко, Јамена.

13. Корпус, командант коњички генерал **А. Фрајхер фон Ремен**: 36 пешад. дивизија северно и код Бањице, 42

*) Лектира: П. Пешић — **»Црна Гора у Светском Рату«**, Ратник, децембар 1924. и јануар 1925. Београд.

хонведска пешад. дивизија западно од Бјељине до Челића и 13. пешад. бригада и 11 брдска бригада из VI Армије на простору Прибој, Зворник.

2. VI. Армија, командант фелдцајгмајстор **О. Поћорек**, у јачини око 60.000 људи, где су урачунати и 1220 граничара. Састав:

15. Корпус, командант генерал Михел фон **Апел**: 1. пешад. дивизија (7. и 9. брдска бригада) на Дрини са обе стране Вишеграда и 48. пешад. дивизија (10. и 12. брдска бригада) југозападно од Власенице.

16. Корпус, командант фелдцајгмајстор Венцел **Вурм**: 2 брдска бригада код Горажде и 8. код Фоче на Дрини; 1. и 13. брд. бригада на маршу из Сарајева ка Горажди; 18. пешад. дивизија (4, 5 и 6 брд. бригада) на маршу од Сарајева ка Фочи и 40. хонведска дивизија у Сарајеву.

3. II. Армија, командант генерал коњице фон **Бем Ермоли**. Имала да пређе Саву код Шабца и угрози бок и позадину Српске Војске на правцу Коцељево, Ваљево. Састав:

4. Корпус, командант генерал фон **Тршћански**: 29, 31. и 32. пешад. дивизија и 23. хонведска пешад. дивизија, на простору око Земуна.

7. Корпус, командант генерал пешадије Ото фон **Мајк-снер** на простору: Панчево, Ковин, Базјаш.

29. Пешад. Дивизија из 9. корпуса, командант фелд-маршаллајтнант гроф **Цедвиц** код Руме.

1/2 7. Пешад. Дивизије из 13. Корпуса код Земуна.

10. Коњичка Дивизија на западном крилу Армије.

Аустроугарска је сем овога имала: за одбрану Херцеговине од упада Црногораца 3. брдску бригаду и 14. брдску бригаду поред Јадранске Флоте у Боки Которској.

Аустроугарска Војска била је према Србији јака: 272 1/2 батаљона, 42 1/2 ескадрона 148 1/2 батерија и 50.000 војника допунских трупа*).

*

Српска Војска 8. августа добила је директиву, у којој је изнето груписање непријатељске

*) Лектира: E. Seelinger — »Conrad und Potiorek«, Neues Wiener Journal од 7. II. 1926. Wien наводи, да је Конрад саопштио Цару Јосифу: да је јачина трупа под командом **Поћорек**а према Србији одвећ велика у односу према јачини Српске Војске, а и у односу према јачини према Русији, где су имали само 256 батаљона, заједно са 120 немачких батаљона.

војске а и да ће се наша војска држати **одбране**, а по том да ће радити према приликама.

Рат Србије 1914. год. обухвата:

Први период операција*).

Први период операција, у коме се одиграла чувена **Битка на Јадру (Церска Битка)** трајао је од почетка ратних операција до закључно (11.) 24. августа 1914. год.

*

Аустроугарска према своме ратном плану, **максимални случај**, ангажовала је према Србији **»Балканску Војску«** — 3 армије и **Поћорек је предузео офанзиву:**

V. Армија извршила је прелаз 12. августа на фронту **Зворник, Бјељина** и то:

Делови 7. дивизије 13. Корпуса преко Дрине код Јеренића Аде, код Лознице.

Делови 36. дивизије 13. Корпуса код Курјачице Аде.

Делови 8. Корпуса преко Дрине према Љешници и Бјељини.

42. хонведска пешад. дивизија преко Зворника обема обалама Дрине, ка Љубовији, те да на случај потребе узме учешће у операцијама VI Армије.

II. Армија вршила демонстративан прелаз преко Саве:

Деловима 4 Корпуса (31 пешад. дивизија) код Шабца, заузевши и саму варош.

Деловима 1 бригаде 7 Корпуса код Аде Циганлије.

Деловима 9 Корпуса (29 пешад. дивизија) код Ш. Митровице.

Српска Војска према оваквој ситуацији је поступила:

1. **III. Армија:** Дринска Дивизија I позива, код Ваљева потпомогла нападнуте делове на Дрини Дринске Дивизије II позива.

*) Лектира: 1. Главни Генералштаб — »Велики Рат Србије«, књига I, Београд 1924., 2. Ж. Павловић — »Битка на Јадру«, Београд 1924. и 3. »L'effort militaire des Serbes, Croites et Slovenes dans la guerre 1914—1918«, Paris 1919.

2. **II. Армија:** Моравска Дивизија I позива и Комбинована Дивизија код Аранђеловца, кренуле ка Убу за одбрану фронта: Шабац; Шумадиска Дивизија I позива код Лазаревца упутила се ка Шапцу.

3. **I. Армија:** Тимочка Дивизија I и II позива и Моравска Дивизија II позива, на простору: Рача, Топола, Паланка извршила груписање ка Лазаревцу, Коњичка Дивизија упућена правцем: Гроцка, Сопот, Лазаревац, Уб, Коцељево, Шабац, да извиђа непријатеља и расветљава ситуацију.

Аустроугарска Војска дефинитивно, истина врло скупо, овладавши прелазима на Дрини, предузела је 2. (15.) августа продирање у унутрашњост Србије.

8. корпус: 9 и 21 пешад. дивизија долином Љешнице, друмом Љешница—Текериш и правцем ка Церу.

13. Корпус: 7 дивизија од Лознице левом обалом Јадра; 36 дивизија од с. Липнице и Добрића десном обалом Јадра и 42 дивизија Зворник—Крупањ.

16. Корпус: 2. бригада правцем Љубовија—Пецка.

*

Српска Војска, чији су се делови III. Армије, Дринске Дивизије I. и II. позива, постепено повлачили у правцу Завлаке, према оваквој ситуацији створила је идеју маневра:

1. Снагом III. Армије спречавати надирање непријатеља у долину Јадра, док са трупима II. Армије: Моравска Дивизија I. позива и Комбинована Дивизија, напасти непријатеља преко Цера у леви бок.

2. Шумадиска Дивизија I. позива за то време да задржава непријатеља код Шапца.

3. Коњичка Дивизија упућена на простор: Шабац—Љешница, да расветли ситуацију у Мачви, дејствује у бок и позадину непријатеља и осигура десни бок II. Армије.

4. I. Армија: Моравска Дивизија II. позива и Армиски Штаб остају на Убу, док Тимочке Дивизије I. и II. позива код Лазаревца.

Српска Војска за време овога марш-маневра непријатеља од 30. јула (12. августа) до 3. (16.) августа имала је чисто **дефанзивни оператиски план**.

Маневром овим, у коме је дејствовала по унутрашњим оператиским правцима, имала је да отпочне **офанзиву**, полажући нарочиту важност овлађивању гребена **Цера**, који је имао да постане наслон овом маневру и да не допусти непријатељу, да заузећем њега пробије центар стратегиског фронта Срба и разједини II. и III. Армију.

Церска Битка* тако је дошла. Трајала је 4 дана:

1. **Први дан битке**, 3. (16.) августа:

III. Армија води борбу на целом фронту због притиска 42. аустроугарске хонвед. дивизије на леви бок.

Повлачи се у правцу Крупањ—Завлака и ноћу 3./4. (16./17.) августа зауставља код Завлаке.

II. Армија, 1 батаљон Комбиноване Дивизије ноћу 2./3. (15./16.) августа судара се са предњим деловима непријатеља код Текериша, у 3 ч. 3. (16.) августа улази у борбу са 3 пешад. пука на линији: Борно Поље, Парлог, Лисина против 3 непријатељска пука.

Комбинована Дивизија напада делимично, те се пешадија морала повући на линију: Кривајска Коса, Радонића Брдо, Кик, к. 325 источно од Текериша.

*) Лектира: 1. М. Раденковић — **»Стратегија«**, Београд 1922., 2. — **»Хисторијат Церске Битке«**, Мисао за 16. јануар и 1. фебруар 1922. Београд.

Непријатељ их није гонио, те је борба престала, али имало је много жртава на обе стране.

Моравска Дивизија I. позива прикупља се на линији: Цер, Беглук и припрема се за напад на Иверак.

Коњичка Дивизија на правцу: Бела Река, Цуљковац отпочела је борбу са непријатељем јачине 2 пешад. пука, 3 пољске и 1 хаубичке батерије и 2 ескадрона и зауставила му споредну снагу на коси Цуљковић, Добрић и главну код Липолиста и Богосаваца.

Шумадиска Дивизија I. позива при нападу Коњичке Дивизије садејствовала је и помогла, те су 3 пука непријатеља била потпуно разбијена.

I. Армија упутила је Моравску Дивизију II. позива са Уба преко Ваљева на фронт: Јолина Брежа, Ставе, Словачки Кик у састав III. Армије, а Тимочку Дивизију I. позива на Уб.

2. Други дан битке, 4. (17.) августа:

III. Армија, десно крило северно од Осечине потребно је било одржати у току овога дана до доласка Моравске Дивизије II. позива.

Непријатељ је нападао 4. августа по подне на линији: Шуме, Солдатовића Гајеви и к. 372, али био је одбијен.

II. Армија водила је борбу: Коњичка Дивизија са колонама непријатеља у одступању, пресекла непријатељу везу: Шабац, Љешница код Богосаваца и зановила са главнином на линији: Цуљковић, Главице, док њен 3. коњички пук упућен ка Прњавору водио борбу код с. Липолиста, где нападнут са више страна после дуже борбе једва се извукао.

Коњичка Дивизија је осигурала простор између Шумадиске и Комбиноване Дивизије и штитила бокове тих дивизија.

Шумадиска Дивизија I. позива дошла у току дана пред Шабац.

Комбинована Дивизија са 1 батаљоном вршила пре подне насилно рекогносцирање на Цер, а по подне упутила 2 пука са линије: Скакалиште, Кик ка Церу, да га заузму, док остале јединице на: Кик, Радоњића Брдо, те су у току борбе заузети **Тројан** и **Парлог** на Церу и са тих тачака дејствовало се у бок и позадину непријатеља, који је био према Моравској Дивизији I. позива.

Непријатељ се повукао у неред.

Моравска Дивизија I. позива око 17 ч. нападнута на свом левом крилу, које се морало повући на Беглук, Југовићи, Илино Брдо, а доцније на Прибој, док десно крило на Калем.

I. Армија упутила је Тимочку Дивизију I. позива у В. Бошњак у састав II. Армије.

Ужичка Војска отпочела је офанзиву према Вишеграду.

3. Трећи дан битке, 5. (18.) августа:

III. Армија, ма да је непријатељ енергично нападао и заузео Марјановића Вис, ипак се одржала на положајима.

II. Армија, чије су јединице преноћиле 4./5. (17./18.) августа: Шумадиска Дивизија I. позива пред Шапцем; Коњичка на линији: Богосавац, Цуљковић; Комбинована на Тројану са предњим деловима на Косанином Граду и Моравска Дивизија I. позива повила је лево крило.

Шумадиска Дивизија I. позива у току дана, пошто је била нападнута са 6 пукова непријатељских, повукла се на линију: Слатина, Варна, Лескића Механа.

Коњичка Дивизија повукла се због Шумадиске.

Комбинована и Моравска Дивизија I. позива вршиле су заједнички напад, који није успео због раскаљаног земљишта.

Тимочка Дивизија I. позива код В. Бошњака.

4. Четврти дан битке, 6. (19.) августа:

III. Армија одбила напад непријатеља.

II. Армија: Шумадијска Дивизија I. позива нападнута са 7 пукова и 60 топова непријатељска, повукла се на десну обалу Добраве.

Коњичка Дивизија задржала се на фронту: Белеге, Синошевић.

Комбинована Дивизија у 5.30 ч. заузела **Косанин Град** и предузела гонење: десна колона потпуковник Dr. Т. Павловић правцем: Цер, Ви-дојевица и лева главна колона, долином Јадранске Љешнице. Дивизија занећила на линији: Ви-дојевица, Јадранска Љешница.

Моравска Дивизија I. позива предузела је напад у 2 колоне на В. Главици и заузела на Иверку Рајин Гроб и пред вече чело дивизије било је на Поповом Парлогу.

Церска битка овога дана завршена је и 7., 8. и 9. (20., 21. и 22.) августа настављено је **гонење непријатеља** преко Дрине, који се у највећем нреду повлачио.

*

Аустроугарска Војска протерана је из Мачве и из Шабца потпуно 11. (24.) августа.

Тиме се завршава **први период операција**.

*

Путник као начелник Штаба Врховне Команде подноси извештај Председнику Министарског Савета и Господину Министру Војске:

»Непријатељ је још 27. и 28. јула (9. и 10. августа) покушао с мањим оделењима да пређе Дрину, али наши осигуравајући делови успешно су одбили све његове покушаје.

Непријатељ је 29. јула (11. августа) почев од 17 ч. тукао артилериском и пешадиском ватром и поједине тачке на нашој обали, на фронту Дрине од Раче до Лознице, а на Сави тукао је Шабац. У исто време примећени су непријатељски аероплани, који су извиђали на простору:

Шабац—Лозница и долином Јадра. По свима овим знацима могло се претпоставити, да ће непријатељ ускоро предузети прелаз преко Саве и Дрине.

Непријатељ је 30. јула (12. августа) у 3 ч. доиста отпочео прелаз код Курјачице на Дрини и у исто време код Шабца. У брзо затим непријатељ је успео, да код Курјачице и код Амајлије подигне мост и да пребаци јака оделења своје војске на десну обалу Дрине, а на Сави да заузме Шабац. Овог дана, као што се из свега види, непријатељ је предузео упад у нашу земљу.

Непријатељ је 31. јула (13. августа) продужио пребацивање својих трупа на десну обалу Дрине и Саве.

На Дрини поред ранијих поменутих прелаза, где је био подигао мостове, непријатељ је пребацивао своје трупе и код Брасинске Аде, Зворника и Љубовије. На тај начин, непријатељ је овог дана проширио свој фронт све до Љубовије. Продирање у нашу земљу извршио је са оваквим распоредом: код Шабца 4. и 5. Корпус; на фронту Рача—Љешница 8. Корпус; на фронту Љешница—Љубовија 13. Корпус са два брдским бригаама из 16. Корпуса.

Прве прелазе непријатеља наши предњи делови упорно су заустављали на положајима код Лознице, Љешнице и код Шапца. Али, нападнути знатно јачом снагом, они су били принуђени, да се повлаче, бранећи стопу по стопу.

Наши заштитни одреди 1. (14.) августа водили су борбу с непријатељем и то према Дрини, на љешничким положајима и на линији Лозница—Горњи Добрић. У току целог овог дана, наши слаби делови застављали су непријатеља, и тек пред мрак одступали су и заузели Јаребичке Положаје. Код Шапца непријатељ овог дана није био у стању, да изађе из вароши и да даље напредује.

Пошто су наши одреди одступали на Јаребичке Положаје, непријатељ је продужио своје продирање, и то на овај начин: 8. Корпус упутио је, у главном, две дивизије правцем Цера; 13. Корпус упутио је једну своју дивизију долином Јадра и преко Иверка, а две брдске бригаде 16. Корпуса од Зворника и Љубовије преко Крупња и Пецке у долини Јадра.

Наше су трупе 2. и 3. (15. и 16.) августа још једнако држале Јаребичке Положаје и тек ноћу 3./4. (16./17.) августа, пошто је непријатељ заузео Крупањ, биле су приморане, да се повуку на положаје код Завлаке. Још раније, кад се осетило да је непријатељ предузео са озбиљном

снагом офанзиву, од наше су стране предузете све мере, да се та офанзива одбије, и већ 2. (15.) августа била су упућена појачања, која ће непријатеља напасти у његов леви бок.

Маневар наше војске према овоме био је овај: са снагама у Јадру задржавати непријатеља у наступању, а са придоласећим напасти га преко Цера у леви бок. За време овога маневра део наших снага имао је да задржи непријатеља од Шапца и на тај начин да обезбеди извршење овог маневра.

Наше су трупе 4., 5., 6. (17., 18. и 19.) августа пристигле и предузеле снажну **офанзиву** јачом снагом преко Цера. Већ 5. (18.) августа пред вече, према великим губитцима непријатељевим и према сјајним успесима појединих наших јединица, осетило се да непријатељ малаксава и да се његови изгледи на успех све више смањују.

Победа је била наша 6. (19.) августа. Непријатељ је био разбијен и повлачио се на целом фронту. Ово повлачење било се код појединих колона претворило у **право бегство**.

Наше су трупе 7. и 8. (20. и 21.) августа **гониле непријатеља**, који се непрестано повлачио у неред у остављајући за собом топове, муницију, пољске болнице, слагишта хране и т. д.

Непријатељ је 9. (22.) августа пребачен преко Дрине натраг. Лозница, Љешница, Љубовија биле су опет у нашим рукама.

За све то време непријатељ, који је био узео Шабац, тако је био притешњен нашим трупама, да није имао могућности, да се даље развија и напредује.

Најзначајнији дани сукоба били су с непријатељем: 4., 5. и 6. (17., 18. и 19.) августа. Ових дана битка је била на фронту око 60 Км: Крупањ—Завлака-планина Иверак-планина Цер—Шабац. Најодсуднији успеси постигнути су на делу овог фронта: **Јадар—Иверак—Цер**.

Снага непријатеља у овој битци ни у ком случају није била мања од 120—140 хиљада бораца.

Непријатељ је имао огромне губитке, читави су му пукови уништени. Број његових мртвих и рањених војника може се рачунати на 15—16 хиљада.

Огранци Иверка и Цера притиснути су гомилама непријатељских лешева.

Број заробљеника, који се још једнако прикупљају, такође је велики.

У свом повлачењу непријатељ нам је оставио знатан ратни плен: преко 50 топова и хаубица, 86 муницијских кола, 3 пољске болнице, 1 санитарску колону, доста телеграфског материјала, пионирског алата, велики број коња и коморских кола, 6 вагона хране, 7 пољских кухиња итд.

Други период операција*).

Други период операција, у коме се одиграва **Битка на Дрини**: операције на југозападном фронту Србије, офанзива Српске Ужичке Војске ка Вишеграду, дефанзива Аустроугарске Војске према Вишеграду; операције на северном фронту, офанзива I. Српске Армије у Срему; офанзива Аустроугарске Војске на Средњој и Доњој Дрини и I. и II. фаза битке на Дрини; офанзива Српске Ужичке Војске на Горњој Дрини и рововска фаза битке на Средњој и Доњој Дрини, офанзива Аустроугарске Војске на Средњој и Доњој Дрини и решавајућа фаза битке на Дрини и одступање главне снаге Српске Војске ка Ваљеву.

*

Српска Војска добива извештаје, да Аустроугарска Војска већи део својих снага пребацује са српског на руски фронт.

Српска Војска тражено је да предузме офанзиву против Аустроугарске.

Арнаути у Арбанији под вођством **Исе Бољетинца** припремали су упад у Србију и тако исто и Бугари узнемиривали су нарочито Јужну Србију, што је све умањивало снагу Српске Војске.

Аустроугарска Војска после одступања V. Армије на леву обалу Дрине и делова II Армије на леву обалу Саве и после обустављења офанзиве VI. Армије према Ужицу груписала се:

*) Лектира: 1. Главни Генералштаб — »Велики Рат Србије«, књига II и III, Београд 1924., 2. ЈБ. Марић — »Стратегија«, Београд 1925.

а. **Срем:** од Митровице до Земуна, под командом Фрајхера фон **Литгендорфа:**

1. Тешка артилерија, Дунавска Флота и $\frac{1}{2}$ 7. пешад. дивизије према Београду код Земуна.

2. 29. пешад. дивизија према Шапцу и Митровици.

3. Ландштурмски батаљони врше службу осигурања непосредно на левој обали Саве од Митровице до Земуна.

б. **Босна и Срем:**

1. V. Армија на Доњој Дрини и северно од Саве до Митровице: 8. Корпус појачан 104 ландштурмском бригадом око Раче и 13. Корпус око Бјелјине.

2. VI. Армија према средњем току Дрине: 15 Корпус на простору од Новог Села јужно од Зворника до Главицице југозападно од Барта, чије су трупе биле: 13. пешад. бригада према Лозници, 48 пешад. дивизија (10, 11 и 12 брдска бригада) код Зворника и 40 хонведска дивизија, са 2 придата допунска пука наспрам Лознице и 16. Корпус појачан са 109 ландштурмском пешад. дивизијом на рејону Власенице и Сребрнице, док 1. пешад. дивизија (7, 8 и 9 брдска бригада) затварала је прелазе преко горњег тока Дрине до Фоче.

*

Српска Војска распоређена у том времену:

1. **II. Армија:** Моравска Дивизија I. позива, Тимочка Дивизија I. и II. позива и Комбинована Дивизија на простору од ушћа Дрине до Љешнице искључно.

2. **III. Армија:** Дринска Дивизија I. и II. позива и Моравска Дивизија II. позива од Љешнице до Зворника, којој се Армији привремено додаје комбинован пешад. пук Крагујевачких Резервних Трупа за обезбеђење граничног фронта од Читлука на ушћу Дрињаче до Љубовије.

3. **I. Армија:** Шумадиска Дивизија I. позива и Коњичка Дивизија око Шапца, док Обреновачки Одред и Дунавска Дивизија I. позива где су сада.

4. **Ужичка Војска** предузеће офанзиву ка Вишеграду у вези са Црногорским Одредом у Плевљима.

5. **Браничевски Одред** остаје где је.

6. Команданти II. и III. Армије утврдиће своју линију и пронаћи најбоља места за прелаз на леву обалу Дрине.

7. Магацини за снабдевање за I. Армију Коцељево, а за II. и III. Завлака.

Ужичка Војска отпочела је офанзиву у вези са црногорским трупама 15. (28.) августа у правцу Вишеграда и успела, да дође близу Сарајева.

Српска Војска имала је да предузме офанзиву и на северном фронту.

*

Српска Војска добила је 27. јула (9. августа) директиву са потписом **Путника** и упућену команданту I. и II. Армије:

»Према садашњој општој политичкој ситуацији вероватно је, да ћемо ускоро предузети офанзивне операције преко Саве на најзгоднијем месту између **Колубаре** и **Дрине**.

Велика је вероватност, да ће главни прелаз бити између Обреновца и Дебрца, а споредни по могућности између Шапца и Митровице. Вероватно је и то, да ће тај прелаз вршити II Армија.

Врховни Командант Престолонаследник Регент **Александар** наређује, да командант II Армије са потребним стручним особљем свога штаба изврши што потпуније рекогносцирање и изабере најзгоднија места прелаза преко Саве, за сада између Обреновца и Дебрца.

I. Армија ноћу 23./24. августа (5./6. септембра) врши прелаз преко Саве на одсеку од Новог Села до Подгоричке Аде и до с. Скеле. Имала је успеха.

II. Армија са Тимочком Дивизијом I. позива у исто време покушала је прелаз у околини Митровице (**Чеврнтија**). Али су трупе, које су вршиле прелаз потучене, премда су привукле на себе већи део снага непријатеља у Срему.

*

Аустроугарска Војска да би парирала офанзиву I. Армије у Срему отпочела је 26. августа (8. септембра) офанзиву на западном фронту Србије од Парашнице до Љубовије.

Битка на Дрини тада почиње:

Распоред Војска је био:

а. Аустроугарска Војска :

V. Армија: 8 Корпус: 104 ландштурмска бригада на одсеку Јарак, Митровица, Босут; 21 ландвер. дивизија на одсеку Босут, Рача и 9. пешад. дивизија на одсеку Рача, Међаши и 13. Корпус: 36 пешад. дивизија Међаши, Амајлија и 42 хонвед. дивизија Амајлија, Главичица.

VI. Армија: 15 Корпус: 13 пешад. бригада на одсеку Главичица, Козлук; 48 дивизија (10, 11 и 12 брд. бригада) на одсеку Козлук, Зворник и 40 хонвед. дивизија у резерви корпуса код Прибоја и 16 Корпус: 4 и 5 брдска бригада на ушћу Дрињаче; 1, 2, 6 и 13 брдска бригада код Зелиња; 109 ландштурмска бригада код Братунца према Љубовији и 7 и 9 брдска бригада I дивизије у резерви Корпуса код Нове Касабе.

Аустроугарска Војска отпочиње офанзиву и то на центру својих трупа, док се држи дефанзиве на крилима: 7 пешад. комбинована дивизија код Деча и на Бежаниској Коси задржава српске трупе, које су продрле у Срем, док се 25 пешад. дивизија кретала правцем од Шашинаца потискујући слаба српска оделења на фронт Буђановци, Платичево.

б. Српска Војска:

II. Армија: Моравска Дивизија I. позива на одсеку: Рача, Дубовић; Комбинована Дивизија: Дубовић, Софића Ада; Тимочка Дивизија I. позива после пораза на Чеврнтији 24. августа (6. септембра) појачана 13. пешад. пуком III. позива на простору од Шапца до Митровице; Митровачки Одред (2 батаљона Тимочке Дивизије II. позива) од Митровице до Раче и Тимочка Дивизија II. позива (1½ пешад. пук) у резерви Армије код Дубља.

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива: Софића Ада, ушће Жеравије; Дринска Дивизија

I. позива: Жеравије, Просеница код Брасине; Моравска Дивизија II. позива ушће Боринске Реке, ушће Трешњице са 1 пуком, док са 2 пука у резерви Армије на Примету; Комбинован пук Крушевачких Резервних Трупа (2 батаљона III. позива и 2 позициске батерије) од Трешњице до Љубовије.

Ужичка Војска: Ужичка Бригада ушће Трешњице до карауле Дервента; Шумадиска Дивизија II. позива према Вишеграду на линији: Бабина Гора, Дачим, Јаловик, Панос; Лимски Одред: Суха Гора, Бујак, Дебела Глава, Врноград Вигор.

I. Армија: Коњичка Дивизија у Срему на линији: Карловчић, Суботиште, Брестовац, Никинци, Платичево, Грабовци; Армиска Коњица код с. Бољевци; Дунавска Дивизија I. позива: Прогар, Ашања и Шумадиска Дивизија I. позива: Ашања, Товарник, Витојевци.

Трупе Одбране Београда на десној обали Саве и Дунава од Остружнице до Гроцке.

Браничевски Одред од Гроцке до Голушца.

Српска Војска држала се дефанзиве на центру са II. и III. Армијом у циљу прикивања непријатеља и стварања бољих услова, док је **изводила офанзиву на крилима** са I. Армијом у Срему и Ужичком Војском ка Вишеграду.

1. Прва фаза Битке на Дрини, од 26. августа до 1. септембра (8.—14. септембра):

Непријатељ трпи велике губитке, али ипак успева да избије на главни гребен Гучева, Борање, Јагодње и Соколских Планина.

2. Друга фаза Битке на Дрини, од 2.—12. (15.—25.) септембра:

Обустановљена офанзива Српске Војске у Срему и пребачена I. Армија са северног на западни фронт.

Ужичка Војска отпочиње пребацивање преко Дрине.

а. Аустроугарска Војска:

V. Армија: Комбиновани Корпус прикупља се између Јарка и Хртковца; 8 Корпус: 21 ландверска дивизија код Раче, чији су 2 пука пребачени у Парашницу, 9 пешад. дивизија на левој обали Дрине према Црној Бари; 13 Корпус: 36 пешад. дивизија на левој обали Дрине: Амајлија, Јања и 42 хонвед. дивизија на левој обали Дрине код с. Бутара са 3 пребачена пешад. пука код Курјачице Аде.

VI. Армија: 15 Корпус, **лево крило:** 13 пешад. бригада и 80. хонвед. бригада на положају: Рибарско Брдо, Главица јужно од Лознице, коме је ноћу 1./2. (14./15.) септембра пребачена допунска бригада 40. хонвед. дивизије код Ковиљаче и заузела к. 322 источно од Ковиљаче; **десно крило:** 79 хонвед. бригада на к. 484 према вису Цариград, 10 и 12 брдска до 11 бригаде са $\frac{1}{2}$ 9 брдске бригаде (16 Корпуса) и комбинована бригада генералмајора Шњарића према Костајнику и 16 Корпус: **лево крило:** 4. 5 и $\frac{1}{2}$ 9 брдске бригаде на: Козја Стена, В. Вис, према Столицама; 6 и 7 брдска бригада: Кошутња Стопа, Нешино Брдо, Рујевачке Рудине према Крушњу; **десно крило:** 1. 2 и 13 брдска и 109 ландштурмска бригада: Милетина, Петково Брдо, Рожањ, Сенокос, према Пецкој код Вишеграда на левој обали Дрине 8 брдска бригада и код Власенице 9 ландштурмска бригада.

б. Српска Војска:

II. Армија: Моравска Дивизија I. позива од Парашнице до Софића Аде; Тимочка Дивизија II. позива од Софића Аде до ушћа Јадра и Тимочка Дивизија I. позива већим делом код Прњавора.

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива: Обреж, Липница, Руњани према Курјачици Ади; Дунавска Дивизија I. позива већи део на линији: Перина, Главица, Костајник; Комбинована Дивизија 1 пук на Кулишту, 1 пук и артилерија на В. Бобија, Цариград, 1 пук на Грмчарском Гробљу, 1 пук у резерви Армије ка Доловском Брду с. и. од Крушња; Моравска Дивизија II. позива: При-

мет, Миоковац, Велике Њиве, Мишаковац са 1 пуком на Гробницама; Комбиновани пук Крушевачких Резервних Трупа (П. Мишић): Милетин Гроб са деловима на Кик, Миленков Камен; Дунавска Дивизија II. позива: Равно Брдо, к. 706, Петрина Стена; 4 пешад. пук I. позива на Рожњу и Љубовиски Одред: Зеленик, Прослоп.

I. Армија: Дунавска Дивизија I. позива стигла на преноћиште у с. Ставе; Шумадиска Дивизија I. позива на маршу 2. (15.) септембра из Новог Села у В. Бошњак ради уласка у састав II. Армије, у коју улази и Коњичка Дивизија на маршу из Дебрца у Шабац.

Ужичка Војска: Ужичка Бригада на десној обали Дрине код Бајине Баште и Рогачице, док 1 батаљон на левој обали; Шумадиска Дивизија II. позива на десној обали Дрине: Вишеград, Стари Брод и Лимски Одред: ушће Лима, Међеђа.

Српска Војска притиснута непрестаним и обновљеним нападима на центру држала се доста чврсто.

Да би се олакшао овај отпор Врховна Команда наредила је Ужичкој Војсци да предузме офанзиву у правцу Хан Пијесак, Власеница у позадину непријатељских трупа на Борањи и Гучеву.

Ради олакшавања ове акције наређено је да Црногорске Трупе обезбеђују бок и позадину од Сарајева, док ради обезбеђења десног бока Ужичке Војске има да се формира од трупа код Бајине Баште 1 одред, који ће ту прећи Дрину и дејствовати у правцу Сребрнице и Власенице.

3. Рововска фаза Битке на Дрини одликује се тиме, што су главне снаге: Српске и Аустроугарске Војске, биле од 13. (26.) септембра, па све до 11. (24.) октобра у тесном додиру на линији: Љубовија, Соколска Планина, Јагодња, Борања,

Гучево, доњи ток Дрине до њеног ушћа у Саву и током Саве од Парашнице до Равња, Засавица, Ноћај, Узвеће, Причиновић са наслоном на Саву код Толића.

Обе стране утврђивале су се на положајима, на којима су се затекле 12. (25.) септембра.

Обе стране старале су се, да одрже по сваку цену своје положаје и поред дејства једна против друге ватром свега наоружања, као и поред краћих дневних и ноћних препада.

Аустроугарска Војска имајући у виду, да су трупе VI Армије више од 2 недеље у непрекидним тешким борбама, у којима су имали много губитака, одлучује се, да:

VI Армија предузме одбрану заузетих положаја на главном гребену.

V Армија да се држи на доњој Дрини и на фронту: Узвеће, Причиновић, као и да обе армије ојачају своје положаје техничким средствима, уздржавајући се од свих већих предузећа.

Српска Војска, обзиром на исцрпљеност трупа у претходним фазама битке на Дрини, као и обзиром на недостатак муниције нарочито артилериске, решава се на: **најупорнију одбрану положаја**, које држи I., II. и III. Армија, док се не изврши попуна јединица људством и материјалом, а да продужи у ово време **офанзиву са Ужичком Војском уз садејство Црногорске Војске** у позадину Аустроугарске Војске, која држи планински гребен: Соколске Планине, Јагодње, Борање и Гучево.

Ужичка Војска 12. (25.) септембра је држала линију: Ужичка Бригада главном снагом на десној обали Дрине од Трешњице до карауле Дервенте и са пребаченим одредом (1½ батаљоном III. позива, добровољачка чета и 2 брдска топа) на левој обали Дрине на Пашином Брду; Шумадијска Дивизија II. позива главном снагом: Кути, Чапори, Мркаље, Кусаче јужно од Хан

Пијеска, са slabим одредом на линији: Боковац, Игришник; Лимски Одред главном снагом: Кратељ, Палеж јужно од с. Кнежице и са 1 четом на Пуховцу, где је одржавана веза са десним крилом Црногорске Војске.

Ужичка Војска предузима офанзиву 13. (26.) септембра ка Власеници и Сребрници; местимично имала успеха и наступала у току 13. (26.), 14. (27.), 15. (28.) и 16. (29.) септембра и са предњим деловима ушла у Власеницу, док је Лимски Одред већим делом избио на Бијељину Стену пред Кладњем, а Црногорска Војска заузела **Мокро** код Романије (Сарајево).

Српска Војска заустављена је због противмера Аустроугарске Војске, с тим да остане у дефанзиви до даљег наређења. По том отпочела је одступање, које је завршила заједно са Црногорском Војском пребацивањем на десну обалу горње Дрине.

Српска Војска је у овој фази готово без прекида водила борбу и где је имала нарочито на **Мачковом Камену** огромне губитке.

Аустроугарска Војска тако исто.

Рововска фаза Битке на Дрини са овим је и завршена.

4. **Решавајућа фаза Битке на Дрини** почиње 15. (28.) октобра и завршава се 25. октобра (7. новембра).

Аустроугарска Војска ради концентрисања главне снаге VI Армије на средњем току Дрине, а и ради одмора трупа, које су оперисале у југоисточном делу Босне, одложила је почетак офанзиве.

Како се пак дознало, да се Српска Војска попуњава, ојачава и снабдева, то је **Поћорек** наредио команданту V Армије, да учини све напоре, те да у Мачви постигне успех, пре почетка офанзиве VI Армије на Средњој Дрини, да би се могле издвојити потребне резерве за сузбијање нових српских покушаја, о чему су се већ ширили гласови.

V Армија предузела је све, нарочито јаким дејством артилериске ватре, да се уклањајући препречна средства Срба приближи што више њиховим утврђеним положајима.

Српска Војска се старала, да противстане свима покушајима непријатеља.

Местимично је вршила и противнападе. Али, да би извршила боље груписање трупа постепено је почела да се повлачи евакуишући Мачву.

Аустроугарска Војска постепено је наступала са V Армијом, док се VI Армија, трупе њеног 16 Корпуса, прикупљала ноћу 22./23. октобра (4./5. новембра) према Љубовији, одакле је отпочело снажно бомбардовање српских положаја.

Предузима 24. октобра (6. новембра) напад припремљен до најмањих детаља, који је и успео благодарећи томе, што су Срби били без муниције и почели се већ и повлачити.

Српска Војска повукла се:

Лево крило II. Армије наслањало се до р. Нечаја.

Десно крило I. Армије код Остењака и Пребојне на десној обали Ликодре.

III. Армија повукла се на линију: Кумовац, Попов Парлог, Јаребичка Црква и даље на југ преко Мајдана и Гробља до Аранђеловог Гроба.

Ужичка Војска држи са својим деловима Главницу и Ждрело, ма да непријатељ прелази Дрину у масама код Оклетица и Стрмова.

5. **Одступање Српске Војске ка Ваљеву** извршено је, кад је била притиснута много јачим снагама непријатеља, изнурена и што је најглавније без муниције, оружја, санитетског материјала, па и без одела.

Повлачење је отпочето главном снагом ка **Ваљеву**, где је према идеји Врховне Команде имала да се са све три армије задржи на линији: **Цер, Влашић и Рожањ**. Ову линију добро да утврди,

па да на њој дочека непријатеља и привеже га борбом и изнури толико, да би се првом згодном приликом могло лако, кад се добију појачања и кад се трупе снабду са довољно муниције, могло прећи са свом снагом у **противофанзиву**.

Аустроугарска Војска предузима 26. октобра (8. новембра) офанзиву на целој линији.

Успех VI Армије на фронту: Гучево, Борања, Јагодња, Соколска Планина даје могућности и V Армији у Мачви да наступа.

Трећи период операција*).

Трећи период операција, у коме се одиграла **Колубарска Битка (Сувоборска Битка)**, обухвата време од напуштања Ваљева ноћу 1./2. (14./15.). новембра, у коме су карактеристичне 4 фазе:

1.

1. **Прва фаза, уводна**)** обухвата напуштање Ваљева и одступање главне снаге Српске Војске на Колубару, Љиг и Сувобор.

а. **Аустроугарска Војска:**

V. Армија: Комбиновани Корпус: на линији с. Ушће, Бељин, Бањани, где 104 ландштурмска бригада на положају источно од Ушћа, 29 пешад. дивизија на положају источно од Ушћа, 29. пешад. дивизија на положају источ-

*) Лектира: 1. Главни Генералштаб — »Велики Рат Србије«, књ. IV, Београд 1925., 2. Ж. Павловић — »Колубарска Битка«, Књижевни Гласник за 1. и 16. мај 1921., Београд, 3. Ј. Марић — »Стратегија«, Београд 1925., 4. С. Милосављевић — »Прва Армија и њен командант у Сувоборској Битци«, Ратник за јули, август 1921. Београд, 5. М. Лазаревић — »Путник и Мишић«, Књижевни Гласник за 16. март 1923. Београд, 6. Ђ. Ђирић — »Војнички Положај Србије 1914. и 1915.«, Мисао за 1. јануар 1921., Београд.

**) Лектира: Главни Генералштаб — »Велики Рат Србије«, књига IV., Београд 1925.

но од Бељина и 7 дивизија на положају између Бањана и Врела; 8 Корпус: 21 ландверска дивизија на положају Умка (к. 222), Дебело Брдо (к. 225) и 9 дивизија код В. Бошњака.

VI. Армија: 13 Корпус: 36 дивизија на положају југоисточно од Коцељева и 42 дивизија на положају код Брезнице југозападно од Коцељева; 15 Корпус: 1. дивизија, чија 9 брдска бригада код с. Осладића у резерви корпуса а 7 брд. бригада код Комбиноване Дивизије 16 Корпуса на положају код Каменице, 40 дивизија на положају источно од Оглађеновца а 48 дивизија на положају југоисточно од Оглађеновца, обе према Јаутини (к. 470); 16 Корпус: Комбинована Дивизија и 7 брдска бригада 1. дивизије 15 Корпуса на положају део Јолина Бреза, Радија (к. 393) јужно од с. Каменице, 50 дивизија на положају Аниште, Недићи, Локве, Погледало, 18 дивизија на положају Црквине (к. 865), Мали Медведник и 4. брдска бригада, самостална, чији већи део према вису Јасеновцу североисточно од Рогачице а мањи део према Дебелом Брду.

б. Српска Војска:

II Армија: Коњичка Дивизија на десној обали Тамнаве и Уба на линији: В. Поље, Лисопоље, Бргуле, Шарбани; Шумадиска Дивизија I позива на линији: Шарбани, Богдановица, Гуњевци, Тврдојевац (закључно Крушик); Тимочка Дивизија I позива на линији: Ћувик између Тврдојеваца и Крушика, Гвозденовићи до виси Караула (к. 302); Моравска Дивизија I позива на линији: Караула (к. 302), Близански Висови (к. 392) до друма Ваљево, Коцељево.

III Армија: Тимочка Дивизија II позива од друма Ваљево, Коцељево северно од Бранковине до к. 357; Дринска Дивизија II позива од к. 357 до виси Јаутине; Комбинована Дивизија: Јаугина, Просек, к. 416; Дринска Дивизија I позива: Мартиновић (закључно к. 469), Шерметовац, к. 393.

I. Армија: Моравска Дивизија II позива: део Јолина Бреза (к. 590), Савића Брдо до р. Врагочанице; Дунавска Дивизија I позива: Јошево (к.

478), к. 518, Главица, Орловац; Дунавска Дивизија II позива од Орловца преко Совачког Кика (к. 721) до Кутња закључно; Рогачички Одред: Повљен, Дебело Брдо, Јабланик, Палеж.

Ужичка Војска: Ужичка Бригада 1 одред код Рогачице држи: Главицу (к. 392), Звезду, Јасеновац, а 1 је код Бајине Баште; Шумадиска Дивизија II позива: коњица са 2 митраљеза на Варди затвара правац преко Јелове Горе, док остале трупе на: Шаргану, Виогору и Торнику, а предстраже на граничном фронту према Вишеграду и на Старом Брду; Лимски Одред: 4 и 5 кадровски пук држи Јелову Гору, Ђаков Камен, добровољачки гранични батаљон на ушћу Лима.

Црногорска Војска на десној обали Дрине од Фоче до ушћа Лима.

Обреновачки Одред држи са предстражама Забреж, Обреновац, Бело Поље, док је са главнином на положајима северно и јужно од Мислођина.

Команда Одбране Београда на ранијим положајима.

Браничевски Одред на ранијим положајима.
Крајински Одред на ранијим положајима.

*

Аустроугарска Војска гонила је са свима колонама и даље Српску Војску са оном брзином, коју су дозвољавале земљишне околности.

Српска Војска због незгодног стратегског фронта и прилика, у којима су се трупе налазиле, морала се и даље повлачити.

Кад су пак напуштени положаји код Става и Каменице тиме је већ изгубљено Ваљево.

Повлачење је продужено под најнеповољнијим тактичким, економским, топографским и атмосферским приликама.

Српска Војска извршила је стратегиско одступање ипак успешно **на десну обалу Колубаре и Лига на Суворор и Маљен** под непрестаним притиском непријатеља, благодарећи само **разборитости старешина**, њиховој енергији и преданости ка својој дужности.

*

Аустроугарска Војска после читавог низа бораба успела је да до 2. (15.) новембра заузме са својом V. и VI. Армијом један важан земљишни одсек и да уђе у Ваљево 1. (14.) новембра, где се требала да заустави ради дужег одмора.

Како је осигурање животних и борбених потреба налагало безусловно, да се што пре створе подесније комуникациске линије за лакше и брже дотурање ових потреба, то је Врховна Команда Балканске Војске одлучила, да се што пре избије на десну обалу Колубаре и обезбеди употреба железничке пруге Обреновац, Лајковац, Ваљево.

Аустроугарска Војска отпочела је гонење преко Колубаре 3. (16.) новембра:

V Армија продужава без прекида у циљу заузећа положаја између Саве и Љига, на десној обали Колубаре.

VI Армија продужава са 13. Корпусом без прекида у циљу заузећа положаја на десној обали Колубаре између Љига и Рибнице. Остатак Армије добија наређење, да се неколико дана добро одмори: 15. Корпус у Ваљеву, 16. Корпус да стигне и остане код Ваљева, Комбинована Дивизија јужно од Ваљева, 50. дивизија југозападно од Ваљева и 18. дивизија да остане код с. Тубравића на путу Рогачица, Ваљево у циљу заштите десног бока и позадине Армије.

Трупе на горњој Дрини фелдмаршала **Шњарића** да држе горњи ток Дрине од Фоче до Међеђе, а за тим да 79. пешад. пук и 17. брдска бригада наступају преко Дрине код Вишеграда чим Срби напусте тај фронт и да се доцније споје код Ужица са 4. брдском бригадом, која у томе правцу наступа из рејона Рогачице.

*

Аустроугарска Војска наилази на јак отпор на Љигу и Колубари, па се одлучује, да одмах **свом снагом** продужи операције:

V Армија напада 9. (22.) новембра на фронт и обухвата десно крило, тежећи да што пре задобије железнич-

ку пругу Обреновац, Ваљево: 104 ландштурмска бригада води борбе код Обреновца; 29 пешад. дивизија на понтонама успева да се пребаци преко Лукавице, одакле упућује 57 бригаду у напад према Степојевцу а 58 бригаду у напад на Конатицу; 7 пешад. дивизија води борбу према с. В. Црљени; 8 Корпус (21. ландверска и 9 пешад. дивизија) напада без успеха на фронт између Љига и Пештана.

VI Армија: 13. Корпус (36 пешадиска и 42 хонведска дивизија) напада, али без успеха на фронт између Жупањца и Дудовице; 15. Корпус упућен је у изворни део Љига, да у вези са 13. Корпусом обухватајући напада на лево крило Српске Војске: 48 дивизија појачана са 80 бригадом 40 хонвед. дивизије из корпусне резерве успева да у току 10. (23.) новембра заузме положај Баћинац, Медник, 1. дивизија гонила је српске трупе, које су заузеле положај Шиљак (к. 856) с. од Суворора; 16. Корпус: Комбинована Дивизија стиже у с. Брежђе по паду Руда и при нападу на Маљен (к. 997) задржана је јаким отпором, 50 дивизија из Равња око пола ноћи 9./10. (22./23.) новембра стиже близу с. Брежђа, 18 дивизија форсираним маршем наступа преко Буковице ка Косјерићу.

Група фелдмаршала Шњарића наступа преко Ужица и Пожеге ка Чачку.

Српска Војска према оваквој ситуацији добила је директиву 9. (22.) новембра од Врховне Команде са потписом Војводе **Путника:**

»Пошто непријатељ групише главну масу своје снаге према I. Армији и на њено лево крило чини јак притисак, са делимичним успехом на појединим тачкама, потребно је, да се **општим прелазом у напад олакша и поправи ситуација** код I. Армије, као и општа ситуација на војишту и непријатељ потисне уназад.

Наређујем:

1. I. Армија да се држи упорно одбране на садашњој браничној линији и одржава везу са III. Армијом.

2. II. Армија прелази Колубару на своме фронту и напада непријатеља на линији: Уб—Словац. Лево одржава везу са III Армијом; а десно са Обреновачким Одредом.

За ову операцију Обреновачки Одред се привремено ставља на расположење II Армији. Он има да послужи за безбедност десног бока и позадине II Армије.

3. III. Армија прелази на своме фронту Љиг и напада непријатеља на линији: Колубара—Мионица. Лево одржава везу са I, а десно са II Армијом.

4. Командант Ужичке Војске упутиће Шумадиску Дивизију II позива правцем: Ржана—Дивчи Бара—Стражара (к. 1000) за дејство у десни бок и позадину непријатеља, који напада лево крило I Армије.

Одржавати везу са I Армијом, ради заједничког дејства.

На Црнокоси задржати потребан део снаге са артилеријом за заштиту бока и позадине Шумадиске Дивизије II позива и обезбеђивање правца од Ржане и Таора.

5. Колонске возове не пребацивати преко Колубаре, односно Љига.

6. Припрему за овај напад извршити што пре, па чим буде готова известити Врховну Команду.

7. Почетак нападне акције треба да је једновремен, стога ће Врховна Команда наредити почетак, чим се добију извешћа, да је спрема готова.

О пријему наређења известити одмах.

2.

2. **Друга фаза, одбранбена*)** обухвата напуштање Београда, Сувобора и Ужица у циљу скраћивања фронта Српске Војске, што траје од 10. (23.) до 19. новембра (2. децембра).

Распоред Војсака ноћу 10./11. (22./23.) новембра.

а. Аустроугарска Војска:

V. Армија: Комбиновани Корпус: 104. ландштурмска бригада према Обреновцу непосредно на левој обали Колубаре; 29. пешад. дивизија на десној обали Лукавице према с. Конатици и Степојевцу и 7. пешад. дивизија од западне ивице с. Црљени до Турије; 8. Корпус: 21. ландверска и 9. пешад. дивизија на левој обали Колубаре од ушћа Љига до ушћа Пештана.

*) Лектира: 1. Главни Генералштаб — »Велики Рат Србије«, књ. V., Београд 1925., 2. Ж. Павловић — »Колубарска Битка«, Књижевни Гласник за 1. и 15. мај 1921. Београд. 3. С. Милосављевић — »Прва Армија и њен командант у Колубарској Битци«, Ратник за јули 1921. Београд.

VI. Армија: 13. Корпус — 36. пешадиска и 42. хонвед. дивизија према с. Жупањцу и Дудовици на левој обали Љига; 15. Корпус — 48. дивизија појачана са 80. бригадом 40. хонвед. дивизије на положају Баћинац, Медник, 1. дивизија према Шиљак (к. 856) северно од Сувобора, 40. хонвед. дивизија са остатком на положају према с. Моравци на Љигу; 16. Корпус: комбинована дивизија према Маљену (к. 997), 50. дивизија близу с. Брежђа, 18. дивизија на Буковској Планини, 4. брдска бригада са 1 батаљоном 34. пешад. пука 50. дивизије према вису Варди.

б. Српска Војска:

II. Армија: Коњичка Дивизија од Турије преко с. Конатице до ушћа Марице у Пештан; Шумадиска Дивизија I. позива на положају између Пештана и Турије; Тимочка Дивизија I. позива на положају од Пештана до Стубичког Потока; Моравска Дивизија I. позива одатле па десном обалом Колубаре до ушћа Љига и десном обалом Љига до с. Жупањца.

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива од с. Жупањца до Оњеге Реке, Комбинована Дивизија даље до Брестова Потока, Тимочка Дивизија II. позива даље до Качера Реке, где одржава везу са I. Армијом.

I. Армија: Дринска Дивизија I. позива од Качера до Драгобиљске Реке, на **гукошким положајима**, Моравска Дивизија II. позива на: Бослије, Палеж, Дунавска Дивизија I. позива на: к. 746 (између Проструге и Рајца), Шиљкова Коса, Дунавска Дивизија II. позива даље М. Сувобор, Мијов Гроб; Маљенски Одред: Маљен, Узуновац, Јељак.

Ужичка Војска: према Вишеграду 5. кадровски пук појачан са Црногорским Трупама држи Бјело Брдо, Варда, Врановина; према Бајиној Башти и Рогачици 12. кадровски пук држи Главица, Јаворина, Возник; према Косјерићу 10. и 11. пешад. пук. II. позива са 2½ брзометне бате-

рије са главнином код с. Глоговца а са предњим деловима на линији с. Радановци, Парамун, док је 12. пешад. пук II. позива са 1 брд. батеријом на Маљену; Лимски Одред: 2. прекоброј. пешад. пук III. позива, Ибарски батаљон, 1 батаљон 10. пешад. пука III. позива, 1 батаљон 15. пешад. прекоброј. пука III. позива, 1 брдска и 1 пољска Дебанжова батерија, 1 пољска брзометна и 1 Крупова батерија држи Црнокос, Субјел, Биљези.

Обреновачки Одред: 7. пешад. пук II. позива, 10. пешад. кадров. пук, 2. батаљон 14. кадров. пука, 1 пољска Дебанжова и 1 хаубичка батерија М 97 на десној обали Колубаре од ушћа Марице у Пештан преко с. Дреновац, Баћевица Вис, Благојев Конак, Голо Брдо, Орешковац, где се везује са трупима Команде Одбране Београда.

Команда Одбране Београда на ранијим положајима.

Браничевски Одред на ранијим положајима.

Крајински Одред на ранијим положајима.

*

Аустроугарска Војска, обзиром на тешко стање на целом фронту, а нарочито на фронту према 8. Корпусу, као и због стицања уверења, да су Срби обуставили повлачење, одлучује се:

1. Да према горњем току Љига уведе у дејство цео 15. Корпус, а после успешног форсирања Љига, да истим правцем упути и 13. Корпус, те да обухвати са југа српске трупе, које се упорно држе на положају код **Лазаревца**.

2. Комбиновани Корпус са 7. Дивизијом, ојачана са 71. бригадом 36. дивизије, да нападне преко с. Црљенци у циљу обухвата десног крила српских трупа код **Лазаревца**.

3. Главна снага 16. Корпуса да штити десни бок 15. Корпуса наступајући правцем Сувобор, Г. Милановац, где 18. дивизија наступа преко Буковске Планине ка Косјерићу.

Аустроугарска Војска тешко се кретала, нарочито десно крило и на целом фронту имала велике губитке; али она је нарочито **груписала главну снагу према I Армији**.

Српска Војска према оваквој ситуацији на војишту и стању трупа у опште, нарочито према стању трупа код I. Армије била је у веома незгодном положају и Врховна Команда са потписом Војводе **Путника** издала је поводом тога директиву команданту II. Армије због специјалних прилика код те армије 10. (23.) новембра:

»Према ситуацији на војишту и стању наших трупа у опште, поглавито према стању трупа код I Армије, једини је излаз из ове тешке ситуације: **општи прелаз у офанзиву и то што пре**, иначе може бити **све доцкан**.

Стратегиски маневар предвиђен за ову ситуацију директивом од 9. (22.) новембра, изгледа да је од предсудног значаја и једино он може бити спасоносан, иначе **дефанзива ће нам донети неуспех**.

Предузмите све потребне мере, да се прелаз у офанзиву што пре отпочне.....«

Српска Војска према овоме имала је да се у то време: **I. Армија држи упорно одбране, док II. и III. Армија да предузму напад**.

*

Аустроугарска Војска гонећи опрезно главну снагу Српске Војске избила је 11. (24.) новембра:

V. Армија: Комбиновани Корпус: 104. ландштурмска бригада уз садејство монитора није успела форсирање Колубаре код Обреновца, 29. пешад. дивизија појачана са 71. бригадом 36. дивизије успела је, да заузме косу код с. Конатице, 7. дивизија по заузећу положаја код с. Црљенци слабо је напредовала; 8. Корпус код Лазаревца имао слаб успех.

VI. Армија: 13. Корпус безуспешно нападао на Жунацац, Дудовица; 15. Корпус нападао на фронт Моравци, Кадина Лука, где 40. хонведска дивизија уз садејство 42. хонведске дивизије 13. Корпуса прикива Српску Војску на положајима према с. Моравци, 48. дивизија са 11. брдском бригадом приковала је Српску Војску на положајима Главица (к. 322), а са главнином (10. и 12. брд. бригада) водила огорчену борбу ради форсирања Љига код Кадине Луке и при нападу на Букве (к. 552); 16. Корпус: комбинована дивизија са 2. брд. бри-

гадом предузима борбу према Суворору (Шиљак), док 6. брд. бригада врши обухват Суворора са северне стране, а 109. ландштурм. бригада са јужне стране; 14. брд. бригада са половином 9. брд. бригаде 1. дивизије и 15. брд. бригадом 50. дивизије заузима у 15 ч. **Маљен**, 50. дивизија кретала се од Брежђа врло споро, 18. дивизија напредујући по дубоком снегу и под борбом стигла је до с. Ражана и до Црног Врха, где је водила борбу; 4. брд. бригада, самостална, успела је да заузме Варду.

Аустроугарска Војска продужила је надирање 12. и 13. (25. и 26.) новембра и најјачи притисак вршила је VI. Армија.

Српска Војска, на коју је непрестано наваљивао непријатељ и са којим је водила борбу на целом фронту постепено се повлачила:

I. Армија издржавала је притисак: на њу је дејствовала VI. Армија и то је изазвало, да је морао да се напусти **Београд** и **Ужице**, те да би се скратио фронт, а и појачала I. Армија.

Армија је водила непрестане борбе и њен распоред био је из јутра 11. (24.) новембра:

1. Десно крило: Дринска Дивизија I. позива и Моравска II. задржале су се где су и биле.

2. Суворорска Група: трупе Дунавске Дивизије I. позива на одсеку од Којића Реке до потока Врела и даље преко Доброг Поља до Суворорске Реке и између Проструге и Рајца; трупе Дунавске Дивизије II. позива на Суворору; резерва ове групе (2. пешад. пук II. позива) западно од Рајца (к. 881).

3. Маљенска Група: Одред на Маљену (12. пешад. пук II. позива и 2 батаљона 4. пука III. позива, 3 брдска и 2 пољска топа и 1 ескадрон коњице) на кључу Маљена; колона пуковника П. Мишића (9. пешад. пук II. позива и по 1 батаљон 18. пешад. пука I. позива и 8. пука II. позива) у покрету на правцу Игриште, к. 684, Риор, Ма-

љен; док на Игришту 3 батаљона 18. пука I. позива за заштиту левог бока Суворорске Групе.

Армија је водила борбе на Љигу, Добром Пољу, Рађенику, **Маљену**, који је пао 11. (24.) новембра и његовим падом изгубљен ослонац на левом крилу I. Армије како са гледишта одбране, тако и са гледишта евентуалног офанзивног њеног дејства. Те услед тога повукла се на положаје западно од Г. Милановца на линију: Липе, Триповац, Мрамор (к. 475), Главица, с. Шарани (лева обала Дичине).

II. Армија нешто се повукла, премда у реду: Тимочка Дивизија I. позива ноћу 12./13. (25.-26.) новембра на положај Дрен (к. 278), Главица (к. 233), к. 278 (Заоке), трупе Шумадишке Дивизије I. позива и Коњичке Дивизије остале су на дотадашњим положајима.

Армија је местимично вршила испаде и одбијала нападе непријатеља око Лазаревца и Конатице.

III. Армија на својим положајима: Дринска II. позива и Комбинована Дивизија на својим дотадашњим положајима; Тимочка II. позива заузима Камаљ (к. 231).

Ужичка Војска у току 12. (25.) новембра: на одсеку Кадињача, Понивке била на миру; на одсеку Јелове Горе: Црни Врх, Вис, Јаворина непријатељ није ништа предузимао; на одсеку према Косјерићу непријатељ јаче предузимао, те је се део трупа повукао са Биљега и Цикоте; док на одсеку Кошариште, Ридови, Биљеге непријатељ није постигао важних резултата; док Лимском Одреду наређено, да предузме све мере, да се трупе, које су одступале од Маљена прикупе.

Команда Одбране Београда на досадашњим положајима, којој је наређено, кад види да мора

напустити Београд, да се повуче на положај Кошутца, Варовница.

Браничевски Одред на ранијим положајима.

Крајински Одред на ранијим положајима.

*

Аустроугарска Војска у току 13. (26.) новембра продужила је борбе на целом фронту:

V. Армија: Комбиновани Корпус: 104. ландштурмска бригада водила безуспешне борбе код Обреновца; 29. пеш. дивизија слабо напредовала код Конатице; 8. Корпус са 21. ланштурмском и 9. пешад. дивизијом предузео гонење.

VI. Армија водила огорчене борбе и наступала корак по корак: 13. Корпус у поцепаном оделу, без обуће и по страшној хладноћи успео са 36. дивизијом да заузме Чибутковицу, 42. хонвед. дивизија пребацила код Дудовице на десну обалу Љига 4 батаљона; 15. Корпус: 40. хонвед. дивизија одржала се код с. Моравци на обема обалама Љига, 48. дивизија није успела, да заузме Главицу (к. 322); 16. Корпус водио борбу око Суворора: комбинована и 50. дивизија према Суворору, док је 18. дивизија са својом 1. брд. бригадом успела, да потисне десно српско крило са Ридови (к. 667) и да наступа правцем Глоговац, Суви Врх, што је натерало Србе, да се повуку и претило, да дејством непријатеља најкраћим правцем ка Чачку буде одсечена код Косјерића и Јелове Горе Ужичка Војска од I. Армије.

Српска Војска према оваквој ситуацији добила је од Врховне Команде директиву 13. (26.) новембра са потписом Војводе **Путника:**

»На случај да будемо принуђени на повлачење са садање одбранбене линије, онда поступите овако:

1. **I. Армија** повлачи се за одбрану на линију: Голубац (к. 496), Проструга, Рајац, Суворор, Бабина Глава (к. 890). Лево одржавати везу са одредом Ужичке Војске на Зеленом Брегу код с. Душковца, а десно са III. Армијом. Обратити нарочиту пажњу на правац од Риора и Дружетића за Г. Милановац.

Комуникациска линија: Г. Милановац, Крагујевац.

Маршевска зона: од пута Стражаре, Кутлово, Крагујевац па у лево, с тим да овај пут остане слободан за III. Армију.

Магацини хране: Г. Милановац, Баре, Крагујевац.

2. **II. Армија** на линију: Медведњак, Просек, Вагањ, Лелечка Бара до к. 446. Лево одржавати везу са III. Армијом, а десно са Обреновачким Одредом.

Комуникациска линија: Аранђеловац, Топола, Наталинци, Рача, Баточина.

Маршевска зона лево: пут Топола, Крагујевац; десно: Наталинци, Рача, Баточина.

Магацини хране: Аранђеловац, Божурња, Крагујевац и Баточина.

3. **III. Армија** на линију: Лелечка Бара (к. 446), Стражаре (к. 352), Бабошка, Горње Брдо, Мотика (к. 603). Лево одржавати везу са I., десно са II. Армијом.

Комуникациска линија: Г. Шаторња, Кутлово, Крагујевац.

Маршевска зона лево: пут Кутлово, Крагујевац; десно: до пута Топола, Крагујевац с тим, да овај пут припада II. Армији.

Магацини хране: Г. Шаторња, Кутлово, Крагујевац

4. **Ужичка Војска** заузима положаје за одбрану улаза у Овчарско-Кабларски Теснац и за одбрану правца ка Чачку. Код Гојне Горе са 1 одредом обезбедиће правац ка Чачку и Г. Милановцу. Десно одржавати везу са I. Армијом.

Комуникациска линија: Чачак, Краљево, Трстеник, Крушевац.

Магацини хране: Чачак, Краљево, Трстеник и Крагујевац.

5. **Команда Одбране Београда** повлачи се на линију: Варовница, Кошутца, Космај.

6. **Обреновачки Одред** повлачи се на положај Заједнице северно од с. Сибнице. Чим Обреновачки Одред заузме овај положај долази под команду команданта **Одбране Београда.**

Комуникациска линија: Жабаре, Наталинци, Рача, Марковац, Свилајнац.

Магацини хране: Младеновац, Белосавци, Божурња, Рача, Свилајнац.

7. **Колонске Возове** повући даље у позадину.

8. Даље одбранбене линије, односно целокупан оперативски фронт и положај армија на њему, зависиће од ситуације у даном тренутку и услова за везу и узајамно потпомагање појединих армија и оне ће се одређивати напредно из Врховне Команде.

О пријему овог наређења одмах одговорити.

Аустроугарска Војска још је по негде напредовала у току 14. (27.) новембра:

V. Армија: Комбиновани Корпус: 104. ландштурмска бригада, 29. и 7. дивизија, водио борбу на свом фронту без успеха; 8. Корпус: 21. ландштурмска и 9. пешад. дивизија, вршио прегруписање трупа и распоређивање артилерије у циљу напада на: Стубица, Лукавица, Дрен, Заоке.

VI. Армија: 13. Корпус: 36. пешад. дивизија наступала под борбом доста споро ка Барзиловици, 42. хонвед. дивизија водила тешку борбу око заузећа Страже (к. 184) код с. Дудовица; 15. Корпус: 40. хонведска дивизија заузела с. Моравци и напредовала ка Камаљу (к. 224), 48. дивизија са 11 и 12 брд. бригадом заузела Главицу (к. 322) и наступила ка Дићској Главици; 16. Корпус: комбинована дивизија заузела Грађеник (к. 700), потом нападала на Рајац и заузела Шиљак (к. 856), 50. дивизија заузела утврђење испред Мокре Пећине (к. 804), 18. дивизија по доласку до Косјерића мења правац на исток, 4. брд. бригада, самостална, по заузећу Јаворине 14. (27.) новембра улази у Ужице.

Српска Војска, на коју непријатељ притискиваше, местимично се и даље повлачила:

II. Армија ка означеној линији имајући пушкарања са предњим деловима непријатеља: Моравска дивизија I. позива посела Вис (к. 385), Крменица, наслањајући се десним крилом на Дрен; Тимочка Дивизија I. позива на Дрену и према Лазаревцу; Шумадијска Дивизија I. позива имала слабије пушкарање са непријатељем десно од Тимочке Дивизије I. позива; Коњичка Дивизија на ранијим положајима, која је напала непријатеља на десно крило и десни бок, док Обреновачки Одред нападао на целом фронту.

III. Армија повлачи се ради заузимања положаја на западним огранцима Рудника: Дринска Дивизија II. позива одржава везу са Моравском I. позива и осигурава десни бок предстражног распореда, пошто је непријатељ успео, да избије

на косу, која везује Човку са Висом (к. 385); Комбинована Дивизија на својим положајима, центар и лево крило на Љигу, пошто су јачи непријатељски делови били код Дудовице; Тимочка Дивизија II. позива заломила својим левим крилом на Камаљ, јер је непријатељ заузимао Осоје и Доње Брдо.

I. Армија продужава бој на Љигу и непријатељ успева на центру ове армије код Дунавске Дивизије II. позива, да се одржи на линији Осоје, Доње Брдо, Спасојевина, Боблије, Славковица, Грађеник, Добро Поље, Игриште, Орловача, Тиња Река, док Армија има делимичне успехе код Моравске Дивизије II. позива и на фронту Дринске Дивизије I. позива, који су непријатеља стали огромних жртава.

Армија води бој на Сувобору и на положајима на десној обали Љига, па услед неуспеха на центру и пада к. 888 напушта Сувоборску Греду и Гукошке Положаје и повија своје десно крило и распоред Армије за ноћ 15./16. (28./29.) новембра био је.

1. Дринска Дивизија I. позива на одсеку: Голубац, Клаћа до Проструге са предстражом на Читлуку.

2. Моравска Дивизија II. позива на одсеку: Плоча, Саставци, Честе Букве са предстражом на Палежу.

3. Дунавска Дивизија I. позива на одсеку: к. 746, Рајац.

4. Дунавска Дивизија II. позива на Сувобору.

Армија је имала распоред по напуштању Гукошких Положаја и после повијања десног крила у виду **праве линије** са заломљеним и непрекиданим левим крилом, које је избијањем непријатеља на Шуљкову Косу, Добро Поље и к.

881 било са свим одвојено од осталих трупа Армије.

Командант Армије, да би армију извукао из неугодног положаја и створио повољније прилике за доцнији рад, решава се, да армију испред Г. Милановца, коју је представку учинио са једним извештајем и Врховној Команди и она му 16. (29.) новембра то одобри са потписом Војводе **Р. Путника:**

»С обзиром на положај осталих армија, као и на одбрану од стране Ужичке Војске наређујем:

Вашу нову одбранбену линију изнету у извештају у неколико измените и она ће ићи по Вашем предлогу до Главице (к. 530), а одатле на запад на Столице (к. 544), Дреновачко Осоје (к. 654), Галич (к. 703), Васкова Главица (к. 627).

Лево од Вас на положају Кита (к. 632) биће Шумадиска Дивизија II. позива из Ужичке Војске, с којом одржавати везу.

Десно од Вас је III. Армија, чије је лево крило Мотика (к. 603).

Са 1 здруженим одредом затворите међупростор између I. и III. Армије и одржавајте везу са III. армијом.

Ужичка Војска у току 15. (28.) новембра на одсеку Зелени Брег, Зајчица водила борбу целе ноћи са неизменичним контранападима и трупе морале су се даље повлачити у правцу ка Чачку на положаје код Овчарско-Кабларске Клисуре, те је распоред за дан 17. (30.) новембра био: Шумадиска Дивизија II. позива **десни одсек** између Чемернице и Каменице, **средњи одсек** између Каменице и Мораве-Дрно Брдо, Каменова Глава до Вјетрине и **леви одсек** Вјетрина, Почепина, Морави; трупе Ужичке Бригаде од Сјекире до изворног дела Заједнице десни одсек и од Заједнице до Рогаче леви одсек; Лимски Одред брани правац Добриње, Чачак између Каменице и Мораве, али који је се повукао на линију Вихра, Варда заједно са Црногорском Лимском Дивизијом.

Команда Одбране Београда повлачи се у току 16. (29.) новембра са својих положаја на линију Космај, Кошутица, Варовница, заузимајући положаје: Мишљевац, Маловањ, Кошутица, Амерић, Влашка, Варовница, к. 325 и њој се ставља под команду **Обреновачки Одред**, који има да штити и брани фронт: Медведњак, Сибница, Заједница, заузимајући положај: к. 268, Заједница, к. 260, к. 261, к. 221 и да ухвати везу на Медведњаку са II. Армијом, док код Орница и Рогачког Брда (к. 297) са трупама ове команде.

Браничевски Одред на ранијим положајима.
Крајински Одред на ранијим положајима.

*

Аустроугарска Војска, запазило се по исказима на са слушањима свих заробљеника и бегунаца са разних делова фронта непријатеља, код ње је **наступио неповољан обрт у ситуацији:** јака зима, земљиште раскаљано и блатњаво, путеви потпуно искварени и готово неупотребљиви за артилерију као и за возове у опште, довоз хране и муниције врло отежан, а на многим местима и са свим немогућ:

V. Армија после јачих борби на целом фронту у току 16. (29.) новембра била је мирна, али кад су Срби напустили положаје ноћу 16./17. (29./30.) новембра предузела је гонење 17. (30.) новембра у јутру: 104. ландштурм. бригада, самостална, допрла до линије Дубоко Брдо (к. 280) М. Моштаница; Комбиновани Корпус: 29. дивизија заузела висове јужно од Моштанице и предузела чишћење бојишта источно од Конатице, 7. дивизија заузела Волујак и левим крилом подишала Степојевцу.

VI. Армија: 13. Корпус: 36. дивизија заузела косу источно од Барзиловице, 42. хонвед. дивизија не наилазећи на озбиљан отпор избила на Чукор (к. 292) јужно од Смрдљиковца; 15. Корпус: 40. хонведска дивизија стигла без борбе на одсек Парлог (к. 248), Пољаница, 48. дивизија појачана деловима 1. дивизије из 16. Корпуса потискивала је Србе код Дићске Главице; 16. Корпус комбинована дивизија заузела Рајац (к. 857), 50. дивизија заузела Суворор и одатле је корпус предузео гонење у **2 гонеће колоне:** у долину Дичине и ка Даниловом Врху и с. Бајић, док 18. дивизија дејствовала у сливу Западне

Мораве према фронту: Табановићи, Папратиште, Гојна Гора и 4. брд. бригада, самостална, 16. (29.) новембра заузела са 1 делом Пожегу и очекивала у Ужицу долазак делова одреда фелдмаршала Шњарића, који је наступао од Вишеграда.

Аустроугарска Војска, према исказу српских заробљеника, да ће Срби чим добију појачања и муницију извршити контраофанзиву, а и обзиром на то, што је лако заузет Београд, наредила је промену операциске основице.

Поћорек је наредио прекид операција VI. Армији и V. Армија имала је да изврши извесно прегруписање, да би базирала на Саву, на коју избијају железничке пруге:

V. Армија: Комбиновани Корпус да предњим деловима избије на линију: Остружница, Петров Гроб, Љута Страна, Парцани; 8. Корпус да помери 21. ландвер. дивизију између Бељанице и Турије, а 9. дивизију јужно од ове па до Лазареваца.

VI. Армија: 13. Корпус да заузме одсек од пута Лазаревац, Аранђеловац па јужно до Парлога (к. 248); 15. Корпус од Парлога па јужно до Штавице Реке, а 16. Корпус са главном снагом (комбинована и 50. дивизија) да држи одсек од Штавице па јужно са предњим деловима: Голубац (к. 496), Врановица (к. 595), Галич (к. 703), а споредна снага (18. дивизија) да остане где је.

Аустроугарска Војска својим распоредом и поновним груписањем и после свога успеха, који је био повећан и заузећем Београда 19. новембра (2. децембра), дошла је одмах после овога до потпуног слома.

Српска Војска и ако се повлачила, ипак је код ње опажана **тежња за устављање и контраофанзиву**, нарочито кад је стигла извесна количина муниције из Француске и раздата трупама и кад су поједине јединице попуњене рекрутима, а избегло становништво упућено у даљу позadinу.

Српска Војска давала је свуда отпор и ако је била у врло тешким приликама, те је од интереса изнети депешу упућену војсци са потписом Војводе **Путника**:

»**Његово Величанство Краљ** дивећи се надчовечанским напорима и клањајући се силним жртвама наше Вој-

ске, шаље свима официрима, подофицирима, капларима и редовима своју најсрдачнију захвалност тврдо уверен, да ће они сви, са, образованом свету, познатом жилавошћу и даље истрајати на бранику **Отаџбине** очувати **част, славу, име и будућност Србије**, приносећи и последње жртве на олтар заветних идеала **Уједињења Српства**, остављајући потомству нечувене примере пожртвовања.

Са најмилијим ускликом, да живи наша Војска, **Његово Величанство Краљ поздравља своје соколове са вером и надом у Бога у коначан успех**».

Српска Војска врло пажљиво посматрала је све околности, које утичу на добро вођење борбе и чешће испитивала и саслушавала све заробљенике непријатеља, од којих је 1 трезвен под-официр изјавио на фронту III. Армије: **»Да је стање код Аустроугарске Војске у опште такво, да би њу Срби, кад би је напали могли и грањем премлатити*).**

Српска Војска на основу овакве ситуације, а добив већ муницију и нешто појачања добила је директиву од Врховне Команде 19. новембра (2. децембра) са потписом Војводе **Путника**, упућену свима Командантима Армија, команданту Ужичке Војске и Одбране Београда:

»Из саслушања многих непријатељских бегунаца види се, да су код непријатеља наступиле тешке прилике и то како у погледу исхране и снабдевања потребама, тако и у физичкој исцрпљености његовој.

Да би се искористио овај моменат слабости код непријатеља, а морал и дух код наших трупа подигао, наређујем: **да сутра 20. новембра (3. децембра) све три армије и трупе Ужичке Војске на левој обали Западне Мораве енергично нападну непријатеља на својим фронтовима и принуде га на повлачење.**

Трупе Одбране Београда остају на својим положајима, обезбеђујући десни бок и позадину II. Армији.

Односно почетка напада, везе и узајамног потпомагања, команданти армија ће ступити у споразум».

*) Лектира: Ж. Павловић — **»Колубарска Битка**», Књижевни Гласник за 1. и 16. мај 1921., Београд.

3. **Трећа фаза, нападна*)**, обухвата контра-офанзиву Српске Војске и пробој фронта непријатеља у правцу **Сувобора**, што траје од 20.—25. новембра (3.—8. децембра).

Српска Војска предузела је офанзиву, јер није могла очекивати, да ће јој дефанзива донети спаса, ма и на добро припремљеним положајима.

Операциски план је био: да створи што јачи наслон на крилима, да изврши што јаче груписање своје снаге на средини и на левом крилу, док са највећом силином и енергијом да изврши пробој фронта непријатеља, а за тим да непријатеља што енергичније гони.

Аустроугарска Војска падом Београда тежила је, да што боље размести своје трупе:

V. Армија: 104. ландштурм. бригада и Петроварадински Одред задржан је у Београду и околини; Комбиновани Корпус кренуо 29. дивизију на Авалу, а 7. дивизију на пут и железничку пругу код Ришња; 8. Корпус упутио 21. ландвер. дивизију на Парцански Вис, а 9. дивизију, пошто је оставила 1 одред на Волујаку упутио на вис код с. Божидаревца.

VI. Армија са главном снагом (комбинована и 50. дивизија) заузела све доминирајуће висове на фронту пред собом, а са помоћном снагом (18. дивизија) угрожавала комуникације Српске Војске у правцу Крагујевца.

*

Српска Војска уочи напада на непријатеља имала је распоред:

Крајински Одред на својим ранијим положајима.

Браничевски Одред од левог крила Крајинског Одрода па уз Дунав до према Гроцки, која је

*) Лектира: 1. Главни Генералштаб — «Велики Рат Србије», књ. VI. Београд 1925., Ж. Павловић — «Колубарска Битка», Књижевни Гласник за 1. и 16. мај 1921., Београд, 3. С. Милосављевић — «Прва Армија и њен командант у Сувоборској Битци», Ратник за јули 1921., Београд.

у рукама непријатеља, па одатле на Орашачку Механу, Немачке Ливаде, Умчари, лево крило на Маџарској Равни и М. Орашју, где 1 чета држи везу са трупима Одбране Београда.

Команда Одбране Београда: десно крило Влашка, Варовница (Варовнички Одсек); центар: Крушик, Мишљевац, Маловањ, Амерић, к. 217 (Космајски Одсек); лево крило: к. 261, Жарково, Умка, Венац, Боблије, Орнице, Рогачко Брдо (Сибнички Одсек) посео је **Обреновачки Одред**, који је у резерви на Шаврановцу имао само 19. кадров. пук и 3. батаљон 12. пука III. позива, док све остало у првој линији, док **општа резерва** код с. М. Врбица.

II. Армија: Коњичка Дивизија на линији: Бобије (к. 253), Копар (к. 193) до Турије са предњим деловима на линији к. 260, Чамске Њиве (к. 253), Окресак, Којиловица; Шумадиска Дивизија I. позива: Златан Поток, преко с. Тулежа, коса између Пештана и Турије, Стражевица, где је главни положај Камаљ, Медведњак, Дебељак, а предстражарски Главица, Равањ; Тимочка Дивизија I. позива: ушће Недељковог Потока у Даросавицу, к. 278, Просек са предњим деловима Остењак, к. 263; Моравска Дивизија I. позива од друма Даросава, Аранђеловац, Ваган, на к. 423, к. 446; док армиска резерва (13. пешад. пук I. позива) на западном излазу Аранђеловца.

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива: к. 446, к. 417, део Стражаре као главни, док предњи положаји Дебело Брдо, Мрамор (к. 398); Комбинована Дивизија: део Стражаре (к. 352), Бобошка (к. 294), Горње Брдо (к. 489), док предњи положаји Цер (к. 369), Безимена Коса на левој обали Добриловца Потока; Тимочка Дивизија II. позива: Липет, Мотика, к. 549, Горње Брдо (к. 489) само тај део са предњим положајем Вис (к. 527).

I. Армија: Дринска Дивизија I. позива: коњички пук на саставу Давидовачке и Заграђанске Реке, Рељински Одред на десној обали Давидовачке Реке, дивизиска предстража (1. батаљон 17. пука) на Голупцу (к. 468), главнина дивизије на одсеку Лише (к. 531) до средине седла на Триповцу, а дивизиска резерва иза центра положаја; Моравска Дивизија II. позива на Мрамору као предњем положају и на Трипавцу као главном положају, док по 1 део трупа на одсеку од Љутовичке цркве до друма и на Калиманској Коси; Дунавска Дивизија I. позива: Столице (к. 544) од Дичине Реке до Дреновице, 1 део на Главици, а дивизиска резерва код Таковског Двора; Дунавска Дивизија II. позива: предстражна линија Вучијак, лева обала Коњског Потока, Овчице, Кремен, главни положај: десни одсек Дреновачко Осоје, Галич, центар: Галич, Безимени Ћувик, леви одсек: Каменита Коса (Безимени Ћувик, Васкова Главица са наслоним на Ружин Гроб), док резерва дивизије иза левог крила Галича, армиска резерва иза Трипавца.

Ужичка Војска: Шумадиска Дивизија II. позива: десни одсек Поглед, Велетова Коса са предњом тачком Ћуверак, средњи одсек Кита, Седло са предњом тачком Главај, леви одсек: Безимени Вис (југозападно од Ките) до Каменице Реке, резерва дивизије код Великог Врха; Лимски Одред: десни одсек Каменица, изворни део Вричанске Реке и потока Вагањци, средњи одсек Вјетрина и леви одсек Почепина, Морава; Ужичка Бригада: десни одсек Морава до изворног дела потока Заједнице, Руја, Горица, леви одсек даље до Рогаче (Тавница, Кулашевац), док резерва Ужичке Војске на Паковраћским Положајима.

Српска Војска из овога распореда предузела је напад:

1. Дан битке 20. XI. (3. XII.).

Српска Војска:

I. Армија појачана са максимумом снаге, са којом се тада располагало отпочела је **напад** са положаја испред Г. Милановца, који се ускоро развио у **битку** **целу** **наше војске** на линији: **Овчар** и **Каблар, Суворор, Рудник, Космај**, где је имала циљ уз интимно садејство III. Армије и Ужичке Војске, да потисне непријатеља пред собом и да што пре овлада развођем Колубаре и Западне Мораве: **Голубац, Проструга, Суворор, Маљен**, које је имало да послужи као најбољи наслон за даље надирање ка **Ваљеву**, првом важном географско стратешком објекту.

Армија је отпочела напад у 7 ч. 20. новембра (3. децембра), који је **потпуно изненадио непријатеља**: Дринска Дивизија I. позива у почетку није била јаче ангажована и њени делови око подне избили су на гребен Мрамора и на Ћувик изнад с. Ручића; Моравска Дивизија II. позива водила лагану и успешну борбу и успела, да избије на седло између к. 483 и Врановице и на положај код изворног дела Бранчице; Дунавска Дивизија II. позива после јачег отпора избија на Чолића Брдо и на Дубаву; Дунавска Дивизија I. позива напредујући у правцу Овчице заузима са средњом колоном предњу ивицу положаја Шукунбеда.

II. Армија отпочела је напад око 10 ч. и слабо напредовала: Моравска Дивизија I. позива, коју је у почетку борбе обишао и Краљ **Петар I.** у пратњи команданта II. Армије*) у нападу својим ле-

*) Краљ Петар је рекао при обиласку војника: »Дошао сам, да видим, како браните своју Отаџбину. Чуо сам, да сте заморени и малаксали. Па нека сваки онај, који осећа, да више не може да се бори, слободно изађе«.

вим крилом заузела је Балин Гроб, док на фронту подилази положају Креница с тежњом да овлада њиме а и Стубичким Висом; Тимочка Дивизија I. позива заузела је до мрака Ивковачу и Бистрички Вис (к. 295); Шумадијска Дивизија I. позива заузела је линију: Турија, Змијин, Барошевац и одбацила непријатеља ка с. Јанковцу, док је њена десна колона дошла на линију: Пушка, Окресак, Којиловица; Коњичка Дивизија задржала се на линији Чамске Њиве, источна ивица с. Слатине, одржавајући лево везу са Шумадијском Дивизијом I. позива на Којиловици, а десно на Зораљину са Обреновачким Одредом.

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива и Комбинована Дивизија успеле су да до мрака овладају линијом: Дебело Брдо (Кречанац), Крстата Липа, Камаљ, Врлаја; Тимочка Дивизија II. позива нападнута јачом снагом непријатеља успела је, да одбрани своје положаје.

Ужичка Војска: Шумадијска Дивизија II. позива на левој обали Западне Мораве прешла у напад, потисла непријатеља и овладала линијом: к. 370, Прањанска Црква, Рујевица, к. 787; Лимски Одред око 10 ч. избио на Годун (к. 711) и потискао непријатеља ка Брезаку; Ужичка Бригада остала на својим положајима и вршила извиђање ка Гугљу, Ариљу и Гучи; док је Лимска Дивизија отпочела у току ноћи 19./20. новембра (2./3. децембра) повлачење ка Прибоју због бројне надмоћности непријатеља, а Санџачка Војска групише се на Металци ради одбране.

Команда Одбране Београда: кренута у напад у правцу к. 260 и Чамске Њиве.

Браничевски Одред: 1 чета пешадије и 1 вод коњице дошли у Гроцку око 16 ч. и ту се задржали, иначе и даље држи ранији фронт.

Крајински Одред остао где је и био.

Аустроугарска Војска:

VI. Армија: 16. Корпус 50. дивизија успела, да својом 16. брд. бригадом одбије напад 2 српска пука на Галич (к. 703), али је њена 3. брд. бригада јако притешњена на Дубави (к. 446) попустила и под заклоном ноћи 20./21. новембра (3./4. децембра) повукла се на Озрен, Брезна; комбинована дивизија нападнута је јако на центру код с. Ручића; 18. дивизија водила борбу на свом фронту; 15. Корпус: 48. дивизија смењена је са 1. дивизијом, кад је отпочела паклена ватра српске артилерије против положаја 40. и 48. дивизије, које су биле у првој линији; 40. хонвед. дивизија држала се на левом крилу код с. Пољанице, док 1. дивизија послала 7. и 9. брд. бригаду у помоћ комбинованој дивизији 16. Корпуса на фронту Виноградина, Ручићи, Бољковци; 13. Корпус предузео напад са својих положаја правцем Лазаревац, Аранђеловац.

Командант Армије се надао због изненадног преокрета на фронту VI. Армије, да ће наступањем 13. Корпуса од Београда бити поправљена ситуација нападом 1. дивизије (7. и 9. брд. бригада) правцем Бољковци, Г. Милановац и 18. дивизије (5. и 13. брд. бригада) правцем Гојна Гора, Галич, док за ово време 1. брд. бригада 18. дивизије имала је да задржава Србе на положају код Г. Добриње.

V. Армија: није имала никакве акције, већ је вршено ново груписање за офанзиву са Рањских Положаја ка југу у правцу Аранђеловца.

2. Дан битке 21. XI. (4. XII):

Српска Војска:

II. Армија продужила офанзиву: Тимочка Дивизија I. позива, са 2 колоне водила борбу на Дрену и Главици и упутила 1 батаљон, да нападне Креницу; Коњичка Дивизија нападала правцем Слатина, Бељина и заузела к. 238; Шумадијска Дивизија I. позива вршила покрет преко Змијина ка к. 187, и у правцу Сакуље и дошла до бајонетске борбе, гушања и употребе бомби, па по заузећу к. 187 главнина колоне се задржала, док је 1 колона заузела Араповачку Косу; Моравска Дивизија I. позива после узалудног и поновног покушаја да се Креница јуришем

освоји, десна колона се задржала на Старача, а лева колона Бабин Гроб, Трнавци.

III. Армија водила борбу целог дана: Дринска Дивизија II. позива успела, да овлада Киком, пошла левом крилу Чикора и држи Кречанац, али нападнута једновремено од Гаја и Смрдљиковца знатном снагом напустила је Кик; Тимочка Дивизија II. позива није успела, да отера непријатеља са В. Липета и задржала се на М. Липету; Комбинована Дивизија избила на леву обалу В. Потока и пошла Чикору.

I. Армија продужава напад, успева на целој линији и избија на развође Колубаре и Западне Мораве: Дринска Дивизија I. позива на линију коса с. Угриновца, Плочник, Безимена Чука, јужно од Проливнице, коса западно од друма за Бољковце, а у висини Парлога; Моравска Дивизија II. позива са десном колоном на Врановици, чије патроле пред Плочом, док са левом држи положаје код Г. и Д. Бранетића; Дунавска Дивизија I. позива на линији Г. Бранетић, ћувик у изворном реду Маџарца, Вис источно од Бањана; Дунавска Дивизија II. позива, са десном колоном на к. 500 на Теочинском Крсту, чији предњи делови на десној обали Брајићске Реке, средњом колоном до к. 758 и к. 731 чији предњи делови до Брајићске Механе и левом колоном заузела Коштунићски Крст.

Ужичка Војска није напредовала, јер је непријатељ продужио напад, да заузме положај к. 370, с. Прањане, Рујевица, Годун, мада без успеха.

Команда Одбране Београда била је у истом стању као и јуче, сем што је вршено извиђање у правцу непријатеља.

Браничевски Одред са незнатним променама остао на свим положајима.

Крајински Одред на својим положајима.

Аустроугарска Војска:

VI. Армија: 13. Корпус 42. хонвед. дивизија заузела косу Трнавци (к. 262) и Крменицу (к. 371), 36. пешад. дивизија наступила је од с. Лукавице до Виса (к. 295) на путу Лазаревац, Аранђеловац и Срби су се повукли, али ојачани са 2 јаке дивизије напали су Корпус, који је имао да брани фронт од 16 Км.; 15. Корпус: 48. дивизија успела је, да нешто крене напред са фронта Врлаја, Липет, 40. хонвед. дивизија држала је и даље, упорно своје положаје код с. Пољанице, 1. дивизија са 7. и 9. брд. бригадом отишла у помоћ комбинованој дивизији 16. Корпуса, а са 8. брд. бригадом остала у резерви; 16. Корпус: комбинована дивизија појачана 1. дивизијом, 50. дивизија због притиска Срба на центру 16. Корпуса повукла се са Дубаве (к. 496) ка Бањанима, 18. дивизија при покрету заустављена и 4. брд. бригада дошла из Ужица у Пожегу.

V. Армија: 8. Корпус кренуо се ка линији Миросавци, Слатина, Стојник, чији 1 одред из 9. пешад. дивизије на Вољујаку упућен је, да помогне лево крило 36. дивизије 13. Корпуса VI. Армије између Пештана и Турије: Комбиновани Корпус: 7. дивизија без отпора стигла је северно од Сопота, а 29. дивизија дошла у предео северно од Ришња.

3. Дан битке 22. XI. (5. XII.).

Српска Војска:

II. Армија*) мало напредовала, али се пред њом ипак осетило колебање и делимично попуштање непријатеља: Коњичка Дивизија са Обреновачким Одредом водила борбу цео дан на истим положајима и одбила напад од с. Стојника у десни бок; Моравска Дивизија I. позива држи Крменицу сем к. 371, на коју напада; Шумадијска Дивизија I. позива отпочела напад у 7 ч. десна колона пребацила се у вече на десну обалу Сајковачког Потока, док је лева колона заузела

*) Командант Армије добио је писмо од **Краља Петра I:** »Три дана пратим успешне операције II. Армије. Сведок мудрог вођења од стране Ваше, силних напора, храбрости и издржљивости трупа, ја Вам изјављујем своју захвалност«.

к. 173, Брез, Пољчине и код с. Заоке ухватила везу са Тимочком Дивизијом I. позива; Тимочка Дивизија I. позива напада на Дрен и заузима га у вече.

III. Армија услед јаког отпора непријатеља није напредовала: Дринска Дивизија II. позива вршила припрему за напад на Кик, што се није могло тога дана извршити; Комбинована Дивизија стање остало непромењено како код леве колоне, тако и код Драгољског Одред, који је имао тога дана најодсудније да брани своје положаје, док не падне Липет (к. 560) и Чикор, потом пређе у офанзиву; Тимочка Дивизија II. позива вршила целог дана напад на Липет, који је непријатељ јако утврдио и пришла на 30—50 корака.

I. Армија потпуно овладала развођем Колубаре и Западне Мораве и заузела линију: Плоча, Проструга, Шиљкова Коса, М. и В. Суворор, Мујов Гроб: Дринска Дивизија I. позива заноћила на линији Голубац (к. 496), Проструга, Плоча; Моравска Дивизија II. позива држи десном колоном Плочу са истакнутим гонећим оделењем у правцу Лалинца, а левом колоном Саставке са истакнутим гонећим оделењем у правцу Палежа; Дунавска Дивизија II. позива заноћила на линији М. и В. Суворор, Мујов Гроб, Равна Гора са истакнутим предњим деловима према Цугуљу, Игришту и Бабиној Глави; Дунавска Дивизија I. позива кренула у гонење правцем Рајац, Добро Поље, Цугуљ и продрла до Баћиновца.

Ужичка Војска због јаког отпора непријатеља и његових напада није напредовала.

Команда Одбране Београда била је на истом месту, јер се осећало прикупљање јаче снаге непријатеља, сем 1 слабе колоне, која је помагала Коњичкој Дивизији при нападу на к. 238 и к. 236

западно од с. Слатине. Наређено је, да јој се упути Тимочка Дивизија I. позива правцем Барошевац, Сибница, Дрлуна, Рогача, Космај, Маловањ.

Браничевски Одред исто стање, као и прошлог дана.

Крајински Одред исто стање, као и прошлог дана.

Аустроугарска Војска:

VI. Армија: 16. Корпус највише угрожен: 50. дивизија повлачи се на одсек Јелек, Руда (к. 622), комбинована дивизија на Баћиновац (к. 700), а 1. дивизија, чије је лево крило на Голубцу (496) успешно издржало борбу морала је да се повуче на Буква (к. 552), Медник (к. 450), да затвори пут поред Љига у правцу Кадине Луке, а 18. дивизија и ако је успешно одбијала све српске нападе повукла се на Црни Врх, Маљен (к. 997), да не би била одсечена, док 4. брд. бригада притиснута прикупила се код Пожеге; 15. Корпус повија се због повлачења 16. Корпуса: 1. дивизија у вече напушта висове код Голубца (к. 496), 48. дивизија мења фронт на десну обалу Качер на с. Моравци, с. Пољаница, 40. хонвед. дивизија на линији с. Пољаница, Парлог (к. 248); 13. Корпус успева да одржи своје положаје источно од Лазаревца.

V. Армија: 8. Корпус, који је имао задатак, да настука линији с. Венчани, Космај (к. 624) није успео и 9. дивизија задржана је пред с. Араповац, а 21. ландвер. дивизија пред с. Слатином; Комбиновани корпус вршио је груписање својих снага за напад у правцу Космаја.

4. Дан битке 23. XI. (6. XII.).

Српска Војска:

II. Армија, ослабљена упућивањем Тимочке Дивизије I. позива, на својим положајима вршила је журно ново груписање снаге у циљу напада и протеравања непријатеља на леву обалу Колубаре: Коњичка Дивизија држала линију Окресак, В. Хрт, Чамске Њиве везујући се лево са Шумадиском Дивизијом I. позива, а десно са Обреновачким Одредом; Моравска Дивизија I. позива после јучерашњих борби прикупила се на истом

положају и исти утврдила за одбрану; Шумади-ска Дивизија I. позива, према којој је непријатељ био врло близу држала је положај: Којиловица, Окресак, док предњи делови на Араповачкој Коси, Хајдучка Чесма, Ивковача, са истакнутим положајем Дрен.

III. Армија преко ноћи 22./23. новембра (5./6. децембра) и целог дана 23. новембра (6. децембра) водила огорчене борбе, нарочито на Врлаји и Чикору; Тимочка Дивизија II. позива успела да заузме Липет, где се задржала, да се прикупи, уреди и снабде храном потом наставила покрет у правцу Којића Забрана и истурила предстражу на Обешењак; Комбинована Дивизија у непосредном додиру са непријатељем, код кога се није приметио никакав покрет; Дринска Дивизија II. позива одбила снажан напад непријатеља на Дубовом Брду.

I. Армија пошто је **стала чврстом ногом** на развође Колубаре и Западне Мораве отпочиње **гонење непријатеља**: Дринска Дивизија I. позива (десно крило армије) кренула у 3 колоне и до подне слабо напредовала, јер суседна Тимочка Дивизија II. позива беше знатно изостала; Моравска Дивизија II. позива (центар армије) отпочела гонење у 7 ч. са фронта Палеж, с. Славковица, Честе Букве, Рајац ка линији Буква (к. 552), Медник, Вис, Гуњички Вис, коју је све до 15.30 ч. непријатељ упорно бранио; Дунавска Дивизија I. позива отпочела у 5 ч. напад на непријатеља на Баћинац и Руду, који је у почетку слабо напредовао, али око подне непријатељ почиње да се повлачи преко с. Струганика ка Мионици и дивизија избија на линију Баћинац, Руда, па продужава гонење ка Мионици и с. Рајковићу.

Командант I. Армије издаје тога дана **директиву**, пошто је армија избила пред мрак на линију: Видови, Игриште, Руда, Баћинац, Вис, Буква, Дићска Главица: да **свака дивизија задржи већи свој део прикупљен на најважнијој тачки свога фронта**, а да одмах изашаље јака гонећа оделења: Дринска Дивизија I. позива на Саву у правцу с. Бошњаковића и Тодорина Дола; Моравска Дивизија II. позива у правцу Дучића и Каменице и део Дунавске Дивизије I. позива преко с. Струганика у правцу Мионице.

Ужичка Војска после тродневног упорног боја на фронту: Прањани, Гојна Гора, Добриња, Крстац, разбија десно крило непријатеља у току ноћи 22./23. новембра (5./6. децембра) на положају Крстац, па предузима **гонење** и избија на фронт: Шумадијска Дивизија II. позива Зелени Брег, Поглед, Субјел, одакле упућује гонеће одреде преко Ражане ка Буковима и преко Радановаца ка Лепој Равни; Лимски Одред на Зајчица, Крупичиште, с. Субјел, Тубић и продире на Црнокос ка фронту Кик, Шарампов, Трнава, избацујући гонећи одред ка фронту Цикоте, к. 875, с. Ивановићи; Ужичка Бригада предузима настушање са Почече преко с. Узића, Главице и с. Севојне ка фронту Чакарево Брдо, Хајдучки Гроб, док са трупама са Крстаца преко Пожеге и с. Тврдића ка фронту М. и В. Метаљка и 1 Партизански Одред од 2 батаљона упућује се из Санцака преко Љубиша ка Ужицу.

Команда Одбране Београда на целом фронту одбијала је напад непријатеља, нарочито на десном крилу, које је појачано, а постепено и форсираним маршем пристизала левом крилу Тимочка Дивизија I. позива; Обреновачки Одред (лево крило) држао к. 260, Заједница, к. 268, к. 267 закључно са Орницама; Космајски Одред (центар)

држао од Рогачког Брда па преко Мујнице, Крушића, Мишљевца и Маловања до потока Кастањана, који је пошто је посео са 1 пуком одсек, са осталом груписаном снагом био код механе Тресије, да у згодном моменту активно маневрише; Кошутички Одсек (центар) од потока Кастањана, Кошутица, Брлочевац, Амерић до долине Луга; Варовнички Одсек (десно крило) на свом досадањем положају.

Браничевски Одред водио борбе и са трупама посео линију: Брестовик, Умка, Маџарска Раван, Сладун.

Крајински Одред на својим положајима.

Аустроугарска Војска:

VI. Армија: 16. Корпус и ако су се трупе ове армије са тешком муком повлачиле на нову одбранбену линију: Црни Врх, Маљен, Јелак, Руда, Баћинац, Медник, Буква, ипак су успеле, да успоставе један фронт и да свој одсек држе: комбинована дивизија била је у најтежој ситуацији и знатан њен део измешао се са трупама 1. дивизије, 50. дивизија успела је, да одржи до пред вече заштитнички положај на линији Косово (к. 472), Церово Брдо (к. 348) код с. Рајковића на путу Брежђе, Ваљево, али која се чим су Срби ушли у Мионицу, повукла под заклоном мрака на положаје јужно од Ваљева, 1. дивизија са деловима комбиноване дивизије одступила на миру преко Г. Топлице на десну обалу Колубаре код Словца, 18. дивизија стигла доцкан у вече са 1. брд. бригадом у с. Ражану на путу Косјерић, Ваљево, а за њом и 13. брд. бригада као заштитница, 4. брд. бригада напустила Пожегу и одступила ка Ужицу; 15. Корпус повлачи се иза Колубаре: 40. хонвед. дивизија на положај између с. Моравци и Липња на десној обали Качер, 48. дивизија пребачена на десну обалу Љига на положај Орловац, Миловац, (к. 254); 13. Корпус добио наређење, да у сагласности са одступањем 15. Корпуса повлачи своје десно крило на висове јужно од Лазаревца, а са левим крилом да потпомаже напад V. Армије и у току овог дана корпус је издржао тешке борбе.

V. Армија: 8. Корпус водио упорне борбе на фронту Араповац, Слатина без успеха; Комбиновани Корпус напредовао лагано под борбом: 107. ландштурм. бригада наступала према висовима југоисточно од с. Дучине, 7. дивизија ка Мишљевцу (к. 312) и Маловању (к. 520) јужно

од Неминикућа, 104. ландштурм. бригада заузела неколико висова са обе стране железничке пруге код Влашког Поља, 71. пешад. бригада (36. дивизија) нападала на Умка (к. 281) код с. Сенаје и 29. пешад. дивизија развила се за напад на Варовницу (к. 413) са обе стране с. Шепшина.

5. Дан битке 24. XI. (7. XII.).

Српска Војска добила је директиву 24. новембра (7. децембра) у подне од Врховне Команде са потписом Војводе Путника:

»Пошто је непријатељ приморан на опште повлачење испред фронта I. и III. Армије и Ужичке Војске, то за даљи рад наређујем:

1. **I. Армија** продужиће 24. новембра (7. децембра) **гонење непријатеља** на простору од реке Топлице па западно, у правцу ка Колубари и Ваљево, обраћајући пажњу на свој леви бок.

Ако непријатељ, који одступа испред III. Армије буде давао јачи отпор на левој обали Љига, тада га јачим притиском на десни бок и позадину приморати на повлачење.

Десно одржавати везу са III. Армијом, а лево са Ужичком Војском.

2. **III. Армија** продужиће гонење непријатеља и то са Дринском Дивизијом I. позива у правцу села Барзловца и Чибутковца на Човку не прелазећи на леву обалу Љига. Њен је задатак, да дејством у десни бок и позадину непријатеља олакша акцију левог крила II. Армије. Са остале две дивизије продужава гонење на простору Љиг, Топлица ка Колубари.

Лево одржавати везу са I., а десно са II. Армијом.

3. **II. Армија** остаје где је, са задатком прелаза у напад и пребацивања непријатеља на леву обалу Колубаре, чим се осети успешан утицај од дејства III. Армије.

4. **Ужичка Војска** гони са Шумадијском Дивизијом II. позива и Лимским Одредом у правцу Косјерића, Ражане и Букова и са Ужичком Бригадом ка Ужицу.

Десно одржавати везу са I. Армијом.

II. Армија уз припомоћ десног крила III. Армије заузима Крменицу и Стубички Вис: Коњичка Дивизија I. позива води борбу на Којиловици; Моравска Дивизија I. позива заузима Ћу-

вик западно од к. 278 (Дрен), Креницу, Стара-чу, напада на к. 371 и са Новаковог Брда ка Стубичком вису, док се 1 батаљон креће ка вододелници Стубица, Шушњар, а 3. пешад. пук поседује Бистрички Вис (к. 295).

III. Армија левим крилом (Тимочка Дивизија II. позива) и својим центром (Комбинована Дивизија) избија на фронт Сикирича, с. Латковац, док десно крило (Дринска Дивизија II. позива) потпомаже напад II. Армије са Чикора акцијом преко с. Барзиловице у позадину Кренице и Виса.

I. Армија успешно гони већ други дан непријатеља испред целог фронта: Дринска Дивизија I. позива избија и задржава се на линији: Дићска Главица, Буква (Лисина); Моравска Дивизија II. позива заузима Вис, к. 707, Гуњачки Вис, чији је 1 батаљон упућен на Јовића Баре; Дунавска Дивизија I. позива избацила 1 пешад. пук и 2 топа на Петковачу, 1 пешад. пук и 1 топ на Говеће Брдо, те пресекла одступницу непријатељу од Гукоша ка Мионици, док остатак дивизије заноћио на линији Баћинац, Руда; Дунавска Дивизија II. позива заноћила са 1 пешад. пуком и 2 топа Данглиса између Риора и Маљена, 1 пешад. пук на Видовима, док остатак дивизије на Игришту.

Ужичка Војска продужила гонење: Шумадијска Дивизија II. позива избила на линију Поглед, Субјел са предњим деловима на Росићи, Глоговац; Лимски Одред: десна колона избила на фронт Кик, Градина, а гонећи одред на Цикоте, к. 875, док лева колона на фронту Шарампов, Трнава и обе колоне нису дошле у додир са непријатељем; Ужичка Бригада због порушеног моста на Моравици и Скрапежу задржала се и у току ноћи избила на положај пред Ужицем.

Команда Одбране Београда: Варовнички Одсек спречава приближавање непријатељу; Обреновачки Одред води омање чарке на целој линији; док на осталим деловима фронта, нарочито јужно од с. Слатине непријатељ делом успева у препадима.

Браничевски Одред: на западном делу фронта извршен је успешан контраналпад на положај: Пударци, Дрење, Бошњакова Ливада, док је непријатељ успео, да потисне 2 српске чете са Вртлога, које су се повукле на Сеонску Косу.

Крајински Одред на својим положајима.

Аустроугарска Војска:

VI. Армија: 16. Корпус: 50. дивизија посела висове северозападно и западно од Ваљева, комбинована дивизија посела одсек на левој обали Колубаре код с. Дивци, 18. дивизија на маршу од с. Ржана ка Ваљеву; 15. Корпус: 48. дивизија без борбе посела вис Кочицу (к. 211) јужно од Словца, 40. хонвед. дивизија под борбом и са великим губитцима успела, да поседне положај близу Придворица и испред прелаза преко Колубаре код Рубрибрезе, 1. дивизија код с. Лознице образовала резерву Корпуса; 13. Корпус због повлачења 15. Корпуса повукао се на линију: Жупањак, Шушњар, Бурово за непосредну одбрану Лазаревца.

V. Армија: 8. Корпус због повлачења 13. Корпуса морао је да обрати јачу пажњу на своје десно крило, 9. пешад. дивизија борила се упорно на фронту Барошевац, Араповац, док 21. ландвер. дивизија на фронту Араповац, Слатина; Комбиновани Корпус: 7. дивизија ојачана са 107. ландштурм. бригадом водила јаке борбе на фронту Дучина, Неминкуће, док 29. дивизија ојачана са 104. ландштурм. бригадом и 71. пешад. бригадом 36. дивизије на фронту Бурињци, Сенаја, Шепшин, чији је 1 одред и већи део Петроварадинског Одрода водио борбе на линији Умчари, Процка, заштићавајући леви бок и позадину V Армије.

4.

4. Четврта фаза, експлоатација победе обухвата гонење непријатеља ка Дрини и Сави и

ослобођење Београда, што траје од 25. новембра (8. децембра) до 2. (15.) децембра закључно*).

25. XI. (8. XII.):

Аустроугарска Војска:

VI. Армија у току дана већ је била изгубила наду, да ће се Срби зауставити на Колубари, јер су тог дана већ успели, да одбаце оделења 16. Корпуса на десној обали Колубаре јужно од Ваљева; 18. дивизија одступајући путем Ржана, Ваљево стигла је до подне истог дана на висове југозападно од Ваљева; 15. Корпус: 40. и 48. дивизија на десној обали Колубаре на линији Кочица (к. 211), Придворица јако су биле притешњене нападом Срба и по цену великих жртава успеле, да се ноћу 25./26. новембра (8./9. децембра) пребаце мирно на леву обалу на линију Словац, Рубрибреза; 13. Корпус добија наређење, да се једновремено са 15. Корпусом повуче ноћу 25./26. новембра (8./9. децембра) на линију Лајковац, Јабучје, што је без узнемиравања извршено.

V. Армија: Комбиновани Корпус: 7. дивизија при нападу на Космај успела је благодарећи смелом нападу 4. батаљона 38. пешад. пука, да заузме још у јутру Мало-вањ (к. 624), који је у 13. ч. и заузет, 29. дивизија нападајући на Варовницу успела је, да се приближи српским рововима на 200 к.; 8. Корпус није се могао кренути са свога фронта Вреоци, Араповица, Слатина. Како је услед замора VI. Армије имала да се бори са целокупном Српском Војском, то је наређено V. Армији, да даље борбе води тако, да може благовремено одступити на линију: Степојевац, Парцани, Гроцка.

Српска Војска:

II. Армија потисла непријатеља од Лазаревца: Моравска Дивизија I. позива продужава гонење у правцу Лазаревца, одржавајући лево везу са Дринском Дивизијом II. позива, која наступа ка Човки и кад су њени делови већ били на 1 Км. пред Лазаревцем у 21 ч. истог дана фор-

*) Лектира: 1. Главни Генералштаб — »Велики Рат Србије«, VII. књига, Београд 1926, 2. Љ. Марић — »Стратегија«, Београд 1925, 3. Ж. Павловић — »Колубарска Битка«. Књижевни Гласник за 16. мај 1921, Београд. 4. С. Мило-сављевић — »Прва Армија и њен командант у Сувоборској Битци«, Ратник август 1921.

сираним маршем креће се правцем Даросава, Жутти Оглавак, Кљештевица, Крчаник за с. Иванчу ради ојачања Команде Одбране Београда; Шумадиска Дивизија I. позива продужава гонење и успева тога дана: десна колона да протера непријатеља на северозападној страни Арапове Косе, док је средња колона олакшавала рад Моравске Дивизије I. позива у гонењу, а лева колона потисла непријатеља на линију: Лукавичка Школа, Буровско Гробље; Дринска Дивизија II. позива вршила напад на Човка (који је бранила 42. хонвед. дивизија) и Шушњар и заузела истог дана у вече; Коњичка Дивизија спремна за гонење на својим положајима.

III. Армија избија на Колубару: Дринска Дивизија II. позива нападајући са 2 колоне обухвата левом колоном десно крило положаја непријатеља и заузима Жупањевачку Косу, док десна колона избија на Шушњарски Вис; Комбинована Дивизија врши гонење непријатеља у 2 колоне и успева, да десна колона пребаци преко Колубаре код с. Пепељевца претходницу, а лева колона овладала Стрмовом и Придворичком Косом, кад су 2 пука била на самој десној обали Колубаре од ушћа Љига до Придворице, а 2 на изворном делу потока Карановца; Тимочка Дивизија II. позива са својом претходницом у 17 ч. водила борбу са непријатељем у с. Придворици и избила у вече на Колубару.

I. Армија у току дана мења фронт на запад, групише се на правцу ка Ваљеву: Дринска Дивизија I. позива отпочела покрет са Оровца у 3 ч. правцем: Г. Топлица, Ракари, Мионица, Санковић, Боблије, Цер на фронт с. Клинци и у вече била са својим гонећим одредом северно од Сикираче, док главнина на фронту Миловац, Оровац; Дунавска Дивизија I. позива на линији Санко-

вић, Рајковић, Мратишић, чији је коњички пук упућен **Ваљево**, у које улази под борбом и **заузима**; Дунавска Дивизија II. позива кренула се правцем Стражара, Гола Коса, Клик, Растово, Чубрице и успева у вече, да затвори пут Ваљево, Ужице са предстражом, која је била на левој обали потока Младош, док је остатак дивизије био на линији Ћебино Брдо, Чубрице, Мратишић; Моравска дивизија II. позива: гонећи одреди избили на линију Ораовац, Разбојиште, Комани, док главнина на линију Ораовац, Разбојиште и северно.

Ужичка Војска енергично гони непријатеља: Шумадска Дивизија II. позива ка Рогачици у 3 колоне и продире ка Маковишту; Лимски Одред у 2 колоне ка Бајиној Башти и Ужичка Бригада ка Ужицу.

Команда Одбране Београда: Варовнички Одсек одбијао нападе на предње положаје Равни Гај, Мајдан, к. 351, Влашка; Космајски Одсек одбијао нападе и није успео, да задржи Маловањ, који је непријатељ препадом отео; Обреновачки Одред стање као и раније.

Браничевски Одред при нападу непријатеља на део положаја Дрење и Пударце повукао се на положај: Мађарска Раван, Сладун, к. 207.

Крајински Одред на ранијим положајима.

26. XI. (9. XII.):

Аустроугарска Војска:

VI. Армија, на чијем се фронту развила борба рано у јутру нарочито према 50. дивизији 16. Корпуса, која је била на висовима северозападно од Ваљева, преко којих су Срби јако надирали, добија наређење, да се овог дана пре подне повлачи: 16. Корпус у правцу Коцељева, првенствено на положаје: 18. дивизија Просек, 50. дивизија Јаутину, комбинована дивизија Близанске Висове; 15. Корпус у вези са 16. Корпусом у правцу Шапца, где да се пребаци преко Саве и размести у кантонманима ради одмора;

13. Корпус да се повлачи левом обалом Колубаре, те да поново ступи у састав V. Армије.

Осигурање Дрине поверено је одреду фелдмаршала **Шњарића**: Горњи Ток од Ушћа Лима до ушћа Жепе досадање трупе Шњарића заједно са новом 18. брд. бригадом пуковника Шквора; Средњи Ток до испод Зворника 4. брд. бригада и 9. ландштурм. етапна бригада; Доњи Ток до ушћа Дрине 3 ландштурм. етапна батаљона.

V. Армија: Комбиновани Корпус у тесном додиру са Србима водио јаке борбе; 8. Корпус скоро на миру сем нешто живље борбе код с. Араповца.

Српска Војска:

II. Армија: Дринска Дивизија II. позива потпуно овладала Човком и Врачијим Брдом, где се задржао 5. пешад. пук; Коњичка Дивизија пред собом имала је непријатеља на линији: Медошевац, Сакуља, десна обала Сајковачког Потока, с. Рожанце, к. 238, на којој се укопао; Шумадска Дивизија I. позива вршила напад на Вреоци, Црљенци и у 16.30 ч. прешла Пештан и због мрака напад обуставила.

III. Армија: Тимочка Дивизија II. позива после упорније борбе протерује непријатеља са Оштриковца и десне обале Колубаре; Комбинована Дивизија са предњим деловима прелази на леву обалу Колубаре и око 13 ч. заузима железничку станицу у Лајковцу.

I. Армија избија на леву обалу Колубаре и осваја Ваљево, одакле продужава гонење: Дунавска Дивизија I. позива заплавом Јабланице и Обнице са тежњом, да што пре избије у висину Д. Буковице и Причевића, изашиљући гонећа одељења преко Става и друмом ка Каменици; Дринска Дивизија I. позива за Дунавском I. позива пролазећи кроз Ваљево маршује на север са тежњом, да што пре избије на Близанске Висове, упућујући гонећа одељења правцем Слатина, Памбуковица и Слатина, Столице, Трлић; Дунавска Дивизија II. позива за Дринском I. позива

пролази кроз Ваљево и маршује ка к. 360, средокраћа између Јаутине и Близанских Висова, упућујући гонећа оделења у правцу Коцељева; Моравска Дивизија II. позива изашиљући 1 одред од Мионице ка Дивцима продужава покрет преко Рајковића ка Ваљеву.

Ужичка Војска: Шумадиска Дивизија II. позива прикупља се код Маковишта; Лимски Одред избио на фронт Црни Врх, В. Приседо, Ужичка Бригада избила на Кадињачу.

Команда Одбране Београда: Космајски Одсек, на који је непријатељ јако нападао, пошто је изгубљен Маловањ и непријатељ почео излазити на Космај привремено је ушао у Обреновачки Одред, па је организована одбрана Кошутце и Лупоглава и кад су добивена појачања у 14. ч. предузет је контранапад, у 15.15 ч. повраћен Маловањ и око 16 ч. изашло се на Космај, те и непријатељ одбијен на целом фронту; Варовнички Одсек одбио непријатеља.

Браничевски Одред водио борбу на положају: Брестовик, Мађарска Раван, к. 207.

Крајински Одред на својим положајима.

Битка на Колубари са овим даном била је свршена.

27. XI. (10. XII.):

Аустроугарска Војска:

VI. Армија повлачила се ка Шалцу: 16. Корпус од Ваљева ка Шалцу са заштитницом, која је држала српске гонеће одреде на довољном одстојању; 15. Корпус под заштитом 11. брд. бригаде одступао је преко Уба ка Шалцу.

V. Армија повлачи се са већим тешкоћама и имала је бар Београд да задржи као мостобран. Одбранбена линија: Мостине, Крајкова Бара, Липе, Ковиона, Парцански Вис, Таламбас, Степојевац сама по себи јака имала је да задржи Србе, док комора не одступи; Одред генералмајора Шена на Мостинама (к. 300) северозападно од Гроцке; Комбиновани Корпус: 29. дивизија на линији Крајкова Бара (к. 290), Липа (к. 272); 104. ландштурм. бригада на Ко-

виони (к. 407); 7. дивизија са 107. ландштурм. бригадом на Парцанском Вису; 8. Корпус: 21. ландвер. дивизија на линији Градац (к. 316), Таламбас; 9. дивизија код Степојевца и 71. пешад. бригада 36. дивизије као корпусна резерва код Авале; 13. Корпус одступао левом обалом Колубаре ка Обреновцу.

Српска Војска:

II. Армија: Дринска Дивизија II. позива прикупља се око Лазаревца, чији су извиђачки делови коњичког дивизиона упућени правцем Вреоци, Црљенци, Медошевац, Јунковац и известили, да се непријатељ рано у јутру повукао ка с. Лесковцу и с. Степојевцу и да на левој обали Колубаре нема непријатеља; Шумадиска Дивизија I. позива водила борбе на линији Вреоци, Црљенци, па је стигла у вече на Вртачу са десном колоном, док са левом главном колоном на леву обалу Турије; Коњичка Дивизија гонила непријатеља на простору између Лукавице Реке и пута Сибница, Слатина, Бељина; Тимочка Дивизија I. позива ушла у састав: леви одсек (14. пешад. пук I. позива, 1. батаљон 10. пешад. пука III. позива, 2 батаљона 11. пешад. пука III. позива, 3 позициска и 6 брд. топова) на **Рогачком Брду** (к. 271) са 1 батаљоном и 2 брзомет. топа на Планишту (310) и 1 батаљон на Анатеми, Усице; десни одсек (20. пешад. пук и 2 брзомет. батерије) на к. **258** са 1 батаљоном на к. 324; Обреновачки Одред ушао у састав: десна колона (7 пешад. пук II. позива, скопљански батаљон и 2 пољ. брзомет. батерије) на Водицама јужно од Губеревца, лева колона (11. пешад. пук I. позива 2 пољске и 1 хаубич. брзомет. батерија) са главнином на линији Врпчије (к. 235), Вис (к. 236), а са претходницом на к. 188.

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива ушла у састав и гонила непријатеља правцем Јунковац, Арнајево, Борак, Божидаревац, Баће-

вац; Комбинована Дивизија прикупљена на левој обали Љига гони непријатеља преко Степојевца, Прогона ка Мељаку; Тимочка Дивизија II. позива заузела Оштриковац.

I. Армија гони непријатеља на широком фронту ка прелазима Саве и Дрине: Дринска Дивизија I. позива и Дунавска II. позива на правцу Памбуковице и Коцељева; Дунавска Дивизија I. позива на правцу Осладића и Каменице; Одред Моравске Дивизије II. позива на Дивачком Вису у правцу севера и избија на к. 280 у висину с. Клинаца, док је главнина заноћила код Ваљева.

Ужичка Војска: Шумадијска Дивизија II. позива упућује гонеће одреде за непријатељем, који се пребацује преко Дрине и мост руши, па се дивизија зауставља у вече на линији: Лисина, Тебићи, Шепци, док 10. пешад. пук стигао на Дебело Брдо и 1 одред упућен ка Рогачици продро на одсек Биљези, к. 732; Лимски Одред гони у 2 колоне и десна колона заноћила на Пландишту и Вртачама са истуреним деловима на Стрмењачи, чија су извиђачка одељења избила на Дрину и лева колона на Кику са 1 батаљоном на Шарампову; Ужичка Бригада гони непријатеља са циљем, да заузме Бајину Башту и непријатеља пребаци преко Дрине.

Команда Одбране Београда: Варовнички Одсек непријатеља одбио и трупе заноћиле на линији Мајдан, к. 309 са предстражама од утока Дубонског Потока у Раљу преко М. Пожаревца и к. 318 на уток Булинског Потока у Луг; Космајски Одсек вршио напад са Тимочком Дивизијом I. позива у циљу овлађивања положаја Мишљевац, Крушик и трупе заноћиле на линији: Врљак, Рогачко Брдо, са предстражама Ропочево, Усице, Тамничина; Обреновачки Одред на линији: Зорољин, к. 238 са предстражама Гомилице, Водице,

Бељина, док Дрење, Пударци поседа 15. пешад. пук III. позива са нешто артилерије.

Браничевски Одред понова заузео положај Бодриковачка Коса, Висока Раван и тражено појачање, пошто су трупе III. позива нешто олабавиле.

Крајински Одред на својим положајима.

Српска Војска добива директиву 27. новембра (10. децембра) од Врховне Команде са потписом Војводе **Путника:**

»По досад добивеним извештајима непријатељски XV. и XVI. Корпус у највећем нeredу повлаче се преко **Ваљева, Рогачице и Бајине Баште** за Босну, а XIII. Корпус преко **Уба и Коцељева** за Шабац.

Наша I. Армија и Ужичка Војска гоне енергично и врло успешно.

На нашем северном фронту VIII. и XIII. Комбиновани Корпус после више безуспешних напада на Космај и Варовницу и после претрпљених великих губитака повлаче се ка Београду, вероватно у намери, да се на најугоднијим положајима за одбрану Београда утврде и упорно бране. Изгледа, да су се њихове заштитнице задржале на Крајковој Бари, Стражи, Парцанском Вису, Губеревцу, Пајшули и Великом Пољу.

Све 3 армије и Команда Одбране Београда наступаће за непријатељем и **гонити** га.

У име тога наређујем:

1. **I. Армија** главном снагом зауставиће се у Ваљеву, а са потребним делом снаге гониће у правцу ка Лозници, Шалцу и Пецкој.

Са непријатељем одржавати сталан додир.

I. Армија има уједно задатак, да са запада обезбеди бок и позадину наше целокупне војске, која оперише ка Београду.

Основица за снабдевање у прво време Лазаревац, а доцније Ваљево.

Комуникациска линија је: Ваљево—Г. Милановац.

2. **II. Армија:** Тимочка Дивизија I. позива, трупе III. позива Команде Одбране Београда, које су сад на Космајском Одсеку; Шумадијска Дивизија I. позива и Обреновачки Одред, има задатак, да гони непријатеља правцем ка Београду служећи се главним путем: Сибница, Барајево, Циганске Куће и десно.

Зона ширења је источно: железничка пруга Парцане; западно: Бељина, Барајевска Река, Радионица (к. 325), с тим да пут преко Средњег Рта припада III. Армији.

Десно одржавати везу са Командом Одбране Београда, а лево са III. Армијом.

Основица за снабдевање је Аранђеловац.

Комуникациска линија је: Аранђеловац—Топола.

3. **III. Армија:** Комбинована Дивизија, Дринска Дивизија II. позива; Тимочка Дивизија II. позива и Коњичка Дивизија, има задатак, да гони и напада непријатеља ка Београду, служиће се путем: Степојевац, Мељак, Рушањ.

Зона ширења је источно од линије: Барајевска Река, Радионица, а западно за потребну ширину.

Коњичка Дивизија је на левом крилу армије.

Десно одржавати везу са II. Армијом.

Обратити пажњу на правац од Обреновца.

Тимочку Дивизију II. позива командант армије упутиће преко Уба у Обреновац с тим, да на Убу остави 1 пук са 1 батеријом, а у Обреновцу да буде цела дивизија. Задатак је Тимочке Дивизије, да држањем Уба и Обреновца поуздано обезбеђује са запада бок и позадину наше снаге, која подилази ка Београду, одржавајући везу са I. Армијом у Ваљево.

Основица за снабдевање је Лазаревац.

Комуникациска линија је: Лазаревац, Белановица, Г. Шаторња.

4. **Команда Одбране Београда** примиће под своју команду: трупе III. позива на Варовничком Одсеку, Моравску Дивизију I. позива, 15. и 18. пешад. пук I. позива и **гонити** непријатеља такође ка Београду. Правац гонења је друмом за Београд и путеви источно.

Са потребним делом снаге заузети Гроцку и њу даље држати.

Лево одржавати везу са II. Армијом, а десно са Браничевским Одредом.

Основица за снабдевање је Младеновац.

Комуникациска линија је: Младеновац, Белосавци, Топола.

5. **Ужичка Војска** заузеће Бајину Башту и Рогачицу, обезбеђујући и правац Рогачица, Ваљево.

Са потребним делом снаге заузети и Мокру Гору, обезбеђујући правац ка Ужицу и загорити позадину оним непријатељским трупама, које су код Прибоја. За овај циљ ступити у споразум са командантом трупа Нове Области.

Основица за снабдевање је Ужице.

Комуникациска линија је: Ужице, Чачак, Крушевац. Одржавати везу са I. Армијом.

6. **Браничевски Одред** остаје на месту, на коме је сад, са истим задатком, обраћајући нарочиту пажњу на Смедерево.

Лево одржавати везу са Командом Одбране Београда.

7. I. и II. Армија и Команда Одбране Београда почињу гонење сутра 28. XI. (11. XII.) у 7 ч., а III. Армија у 5 ч.

Врховни Командант Престолонаследник, Регент, Александар издаје за целу војску **наредбу из Крагујевца:**

»Јунаци!

Надчовечанском храброшћу и узвишеним жртвама ви сте мили моји јунаци у крвавим бојевима последњих дана **потукли непријатеља** и са брзином нечуеном у Ратној Историји гоните његову разбивену војску.

Ви сте потукли 4 непријатељска корпуса, задобили сте силне трофеје и у досадашњи венац наших победа уписали сте и **славне победе на Овчару и Каблару, Суворору и Маљену, Космају, Љигу и Колубари.** Бранећи слободу своје земље, ви сте на тим планинама и на обалама тих милих наших река **подигли величанствене вечите споменике вашег јунаштва.** Подигли сте споменике, који ће покољењима причати о вашим славним делима. Наши Савезници усхићени су овим победама. Они вам се диве.

Отаџбина ће вам бити вечито благодарна, а Ја сам горд, што сам на челу вашем и што Моме узвишеном Оцу могу поднети још један сјајан подвиг његових личних соколова.

Шаљући вам Моје поздраве, Ја вас јунаци позивам, да са гвозденом вољом продужите гонење непријатеља. Протерајте га из наше миле земље. Повратите огњишта нејачи, које је непријатељ сурово са домова њихових отерао. Кажните га до краја и по трећи пут. Покажите му, **како Србин брани своју груду земље** и до последњег даха гоните његове свирепе хорде.

Напред на Дрину и Саву.

Слава палима на бојном пољу.

Живели Моји лични официри и војници.»

28. XI. (11. XII.)

Аустроугарска Војска:

VI. Армија: борачке трупе 15. и 16. Корпуса прикупљене у околини Шапца под заштитом 11. брд. бригаде. Коморски делови одмаршовали ка III. Митровици.

V. Армија: 8. Корпус издржао напад Срба на целом фронту, па и на левом крилу 21. ландвер. дивизије на вису Градац (к. 316), који су најзад Срби заузели око 22 ч. и тако је фронт расклиматан; Комбиновани Корпус крваво сузбио напад Срба на Парцански Вис (к. 418), док су против 29. дивизије наступале 3 српске колоне; 13. Корпус: 42. хонвед. дивизија стигла до Обреновца, док 36. дивизија до с. Јасењак југоисточно од Обреновца.

Српска Војска:

II. Армија: Тимочка Дивизија I. позива наступа у 2 колоне правцем: десна (20. пешад. пук и 2 брзомет. батерије) Рогачко Брдо, Покосавица, Усице, Змињак, Вис, те је успела, да заузме Влашко Брдо, Змињак, Бећарски Лаз, где се задржала и лева (14. пешад. пук и 2 брзомет. батерије) Пландиште, Градац, Вис, која је успела, да заједно са левим крилом Обреновачког Одрода отера непријатеља из села Губеревца и напала на Градац; Шумадиска Дивизија I. позива избила на линију Врпчије (к. 235), Караула, Вис (к. 236).

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива пригонењу зановила: десна колона (6. пешад. пук и 3 пољ. батерије) на положају к. 186, Врпче (к. 182) искључно, лева колона (4. пешад. пук, 2 пољ. батерије и 1 вод брд. артилерије) на положају Врпаче; Комбинована Дивизија напада на положаје Степојевац и Конатица; Тимочка Дивизија II. позива заузима Стублинске Положаје; Коњичка Дивизија гони непријатеља правцем преко Конатице, Дражевца, Мислођински Раскрс, В. Бошњак, М. Моштаница и зановила на простору између с. Црљенци и Турије Реке.

I. Армија: Дринска Дивизија I. позива гони преко Слатине, Памбуковице, Брезовице ка Шапцу и избија у вече: десна колона главнином на Трифунове Ливаде (1 батаљон код Дебрца) и ле-

вом колоном на Парлог, док главнина дивизије код Памбуковице на обема обалама Грачице; Дунавска Дивизија II. позива гони преко Голе Главе, Коцељева и В. Бошњака и успева, да у вече избије на положаје Столице, Диздавача (к. 240), Столице (к. 288) са предстражом на линији Бр-дарица, Крнуле, Мровска, Парлог (к. 230), Грујин Гроб (к. 210); Дунавска Дивизија I. позива гони преко Каменице и Осечине ка Лозници и преко Јолине Брезе ка Пецкој и успева, да у вече изађе на линију: коњички пук код с. Коморића (Равнајски Вис), предњи делови дивизије код Завлаке, предстража на В. Белегама, док остали делови код Осладића, на Јолиној Брезе и Осоју; Моравска Дивизија II. позива остала код Ваљева, сем што је 1 њен одред упућен преко Диваца ухватио везу са Тимочком Дивизијом II. позива.

Ужичка Војска: непријатељ је већ јуче протеран на леву обалу Дрине; са Шаргана упућен 1 батаљон ка Мокрој Гори иначе ради лакшег командовања и снабдевања Шумадиска Дивизија II. позива, Лимски Одред и Ужичка Бригада извршили ново груписање.

Команда Одбране Београда: на целом фронту напада од 6 ч.

Српска Војска (II. и III. Армија и Команда Одбране Београда) добива директиву 28. новембра (11. децембра) од Врховне Команде са потписом Војводе **Путника:**

»Према садашњој ситуацији потребно је, да валу отпорну акцију убрзате што је могуће више, те да се непријатељу не да времена, да Београд добро утврди и да не превуче појачање.

У противном требаће нам много жртава и времена, да Београд заузмемо. Сем овога, могу се и прилике променити на нашу штету.»

29. XI. (12. XII.):

Аустроугарска Војска:

VI. Армија: под заштитом 11. брд. бригаде пребачене борацке трупе 15. и 16. Корпуса преко Саве код Шапца, док коморски делови код Ш. Митровице.

V. Армија: 8. Корпус ојачан са: 78. пешад. пуком из 36. дивизије 13. Корпуса, 16. пешад. пуком и са 2 ландштурм. етаж. батаљона; али како су Срби пробали код Градца (к. 316) између 21. ландвер. дивизије, то је 7. дивизија упутила са Парцанског Виса (к. 418) појачања, која нису ништа помогла, те је 21. ландвер. дивизија одступила на Поглед, Подвис североисточно од Висовића, 9. дивизија на прихватни положај Прогон (к. 191), Борак југозападно од Баћевца; 13. Корпус затворио простор у вези са 8. Корпусом између Мељака и Саве; 36. дивизија код М. Моштанице, 42. хонвед. дивизија на Дубоком Брду; Комбиновани Корпус по подне води борбу на целом фронту и покушава све, да се добије потребно време за израду мостобрана код Београда.

Српска Војска:

II. Армија: Шумадиска Дивизија I. позива потискујући непријатеља са 2 колоне подилази Погледу и положају на левој обали Дубоког Потока; Обреновачки Одред избија на линију Рт, к. 275 до Подвиса искључно, где се утврдио; Тимочка Дивизија I. позива гони у 2 колоне и заузима Градац, Подвис и Вис.

III. Армија: Тимочка Дивизија II. позива после мањих борби са предњим деловима заузела **Обреновац**, занеожила са предстражама на линији Пескови (к. 101) Каразноћ, главнина дивизије код Шиљине Механе, одакле врши извиђање у правцу Мислођина и Дражевца; Комбинована Дивизија и Дринска II. позива наишле су на јак отпор на линији Конатица, Степојевац, Лесковац, Борак, врло добро се држале и успеле, да потисну непријатеља и да Дринска Дивизија II. позива заузме Вис, к. 259, док Комбинована Конатицу, одакле гони у 2 колоне друмом (десна) и преко Конатице, Парлога, Жутог Брда, Орловице

(лева); Коњичка Дивизија гони и успева са десним крилом коњичке бригаде, да избије на Прогон, док је левокрилна бригада занеожила на Мислођинском Положају; Моравска Дивизија II. позива креће се из Ваљева за Лазаревац.

I. Армија: гони непријатеља ка Сави и Дрини: Дринска Дивизија I. позива упутила коњички пук преко Бањана ка Ушћу са даљњим патролама ка Обреновцу, десни гонећи одред избија на Тривунове Ливаде, избацивши ка Дебрцу 1 батаљон са митраљ. четом, леви гонећи одред избио на Дебело Брдо и избацио 1 батаљон и митраљ. чету ка с. Крнићу; Дунавска Дивизија II. позива избила са предњим деловима на линију Брдарице, Крнуле, Мровска, док са главнином Столице, к. 240, Столице (к. 288) и Дунавска Дивизија I. позива гонећи ка Дрини избила претходница на В. Белеге, главнина код Осладића.

Команда Одбране Београда напада непријатеља: Тимочка Дивизија I. позива на Парцански Вис; Моравска Дивизија I. позива држи Ракита Бару и предузима мере, да овлада положајима к. 305, к. 303, к. 304, док 15. пешад. пук I. позива са 2 батаљона 3. пешад. пука I. позива и 1 пољ. брзомет. батерија предузима енергичан напад преко Липе и механе Трешње.

Ужичка Војска поседа гранични фронт.

Санџачка Војска: Лимска Дивизија ушла у **Вишеград**; Дрински Одред прикупљен у Никшићу.

30. XI. (13. XII.):

Аустроугарска Војска:

VI. Армија: 15. Корпус разместио се источно од пута Голубинци, Платичево; 16. Корпус поред железничке пруге Рума, Кленак, чиме су и завршене операције VI. Армије.

V. Армија: повукла се на последњи положај код Београда: 13. Корпус; 42. хонвед. дивизија код Остружнице,

36. дивизија на путу северно од Цветковог Гроба; 8. Корпус: 9. дивизија на Цветковом и Петровом Гробу док 21. ландвер. дивизија врло ослабљена као корпусна резерва; Комбиновани Корпус крваво задржавао напад Срба на Лише и Крајкову Брду, па се повукао на фронт Авала, Мостине.

Српска Војска:

II. Армија гони непријатеља: Шумадиска Дивизија I. позива по овлађивању Погледа и заузимању Петровог Гроба продужава гонење: десна колона правцем Радионица, Отавица, Пиносава, Бањичко Поље, лева колона правцем Рушањ, Орловац, Ресник, Мајур, Дедиње, коњички пук долином Топчидерске Реке, резерва дивизије за левом колоном и занећила, са обе колоне на линији Отавица, Рушањ, док њихове претходнице на линији Табориште, Орловац; Обреновачки Одред избио на линију Рт, к. 275 до Подвиса, где се задржао и утврдио; Тимочка Дивизија I. позива гонила у 2 колоне и десна колона успела до мрака, да дође до с. Зуца, лева колона са коњицом подишла је под Авалу.

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива избила испред трупа Шумадиске Дивизије I. позива по заузећу Петровог Гроба преко Рушња и Ресника до Раковице; Комбинована Дивизија заузела к. 275 и Цветков Гроб и упућена са главним правцем Жуто Брдо, Ужичка Међа, к. 288, Петлово Брдо; Тимочка Дивизија II. позива избија на Саву и заузима одсек Скела, Забрежје; Коњичка Дивизија гонила правцем Мислођин, Барич, Моштаница, В. Моштаница, Сремчица, којим је правцем наступао и 6. прекобројни пук.

I. Армија избија на обале **Саве:** Дринска Дивизија I. позива са левом колоном код с. Лојанице, средњом код Црвене Механе, десном колоном и резервом дивизије код Дебрца; Дунавска Дивизија II. позива са предстражама на линији

Мишар, Овсиште, Д. Врањска, а главнина на линији Рустин, Заблаће, Љигин Гроб и на обале **Дрине:** Дунавска Дивизија I. позива улази са коњицом у **Лозницу** и **Љешницу**, а у подне претходница избија на линију Грнчарско Гробље, Крст, док главнина стигла челом до с. Брезјака.

Ужичка Војска предузима груписање на граници ради њене најбоље заштите.

Команда Одбране Београда продужила борбу нападајући на непријатеља на линији Ковиона, Крајкова Бара.

Српска Војска (II. и III. Армија и Команда Одбране Београда) добива директиву 30. новембра (13. децембра) од Врховне Команде са потписом Војводе **Путника:**

»За даље гоњење у духу раније директиве наређујем:

1. **II. Армија** левим крилом потпомагаће III. Армију у заузимању Карауле и Петровог Гроба, а после се пребације на десну обалу Топчидерске Реке. Остале трупе II. Армије пребациће се одмах на десну обалу Топчидерске Реке. Правац је гонења пут: Ковиона—Београд. Зона ширења источно: с. Врчин—Врчинска Река—Кумодраж, а западно Топчидерска Река.

2. **III. Армија** правац је гонења пут: Сремчица—Железник—Београд. Зона ширења источно: Топчидерска Река, а западно река Сава.

3. **Команда Одбране Београда** правац гонења: Крајкова Бара—Изворић—Мостине—пут за Београд.

Зона ширења источно Дунав, а западно Врчин—Врчинска Река—Стражара.

4. Гонење непријатеља вршити што енергичније, те му не дати заустављање на позадњим одбранбеним линијама и допринети што веће растројство.

5. Наређено је, да се код станице Раље образују слашалишта хране за снабдевање II. Армије и Команде Одбране Београда.

1. (14.) XII.:

Аустроугарска Војска:

V. Армија се повукла на линију мостобрана: Баново Брдо, Дедиње, Торлак, Екмеклук, Милићево Брдо; издр-

жала јак напад 42. хонвед. дивизија 13. Корпуса на Бановом Брду и 104. ландштурм. бригада Комбинованог Корпуса, али без успеха.

Армија се пребацивала преко Саве: преко понтонског моста, моста на шлеповима и железничког моста, који је био удешен за прелаз пешадије. На левој обали Саве остале су заштитнице: 13. Корпуса на Бановом Брду; 8. Корпуса на Дедињу и Комбинованог Корпуса на В. Врачару и на самој ивици Београда.

Српска Војска:

II. Армија продужава гонење непријатеља: Шумадиска Дивизија I. позива са линије Седљак, Раковичка Шума (десна колона), Раковичка Шума, Стражевица (лева колона) и због јачег отпора непријатеља доста споро напредује и зауставља се на Топчидерском Брду и Дедињу; Тимочка Дивизија I. позива продужава гонење непријатеља и заузима Торлак, Разбојиште, Ђурђин Гроб; Обреновачки Одред прикупио се на Отавици источно од Петровог Гроба.

III. Армија: Дринска Дивизија II. позива гони непријатеља кроз Раковичку Шуму ка Мајуру; Комбинована Дивизија напада од Петловог Брда према Кречанама и од Железника према Жаркову; Тимочка Дивизија II. позива: 1 пешад. пук код Уба, док главнина дивизије код Обреновца и Забрежја; Коњичка Дивизија гони непријатеља правцем В. Моштаница, Железник, Жарково, Београд — 1. бригада, која избија до Жаркова и Чукарице и правцем Сремачки Рт, Читачка Механа, Дедиње, Београд — 2. бригада, која избија пред Раковичку Шуму.

I. Армија протерује заостала оделења непријатеља у Мачви са гонећим одредима Дунавске Дивизије I. и II. позива и Дринске Дивизије I. позива. Предузима обезбеђење граничног фронта на одсеку од с. Ушћа до Зворника.

Ужичка Војска без промена.

Команда Одбране Београда гони непријатеља: лева колона избија на линију Осоје, Забран, десна колона водила борбу са непријатељем на Шугавцу, Чекија, Челином Брду и подилази рововима непријатеља на Ерином Брду.

2. (15.) XII.:

Аустроугарска Војска:

V. Армија до 8 ч. у главном пребацује се на леву обалу Саве, док на десној обали остаје само посада за непосредну одбрану мостова.

Аустроугарска Војска после пребацивања преко Саве врши размештање: трупе VI. Армије у западном делу Срема, док V. Армија у источном делу, између којих је линија Петроварадин, Рума, Јарак; ландштурмске трупе поново формиране врше осигурање Саве.

Српска Војска:

II. Армија: Шумадиска Дивизија II. позива избија са десном колоном на Топчидерско Брдо, док левом на источну падину Бановог Брда; Комбинована Дивизија заузела фронт Жарково, Кошутњачки Вис и избацила 1 чету на Аду Циганлију; Коњичка Дивизија ушла у Београд, са којом је ушао Његово Величанство Краљ **Петар I.** и Његово Краљевско Височанство Престолонаследник **Александар**, па се скантоновала и убила измекла између Топчидерске Реке и смедеревског друма; Тимочка Дивизија II. позива на свом досадашњем месту; Моравска Дивизија II. позива код с. Рушња и Мељака.

Команда Одбране Београда по заузимању Ериног Брда и Клупа избија: Моравска Дивизија I. позива на В. Врачар и 1 део улази у Београд, док Тимочка Дивизија I. позива избија на Екмек-лук и Карабурму, чији предњи делови излазе до Дунава.

Српска Војска, кад је дефинитивно непријатељ пребачен и отеран са територије Србије, доби-

ва директиву 3. (16.) децембра од Врховне Команде са потписом Војводе **Путника:**

»**Заузећем Београда** завршен је успешно један велики, а у исто време величанствен период у нашим операцијама са Аустроугарском.

Непријатељ је потучен, растројен и побеђен и дефинитивно отеран са наше територије.

Потребно је сад, да се трупе за извесно време угодније разместе, одморе и боље исхране и снабду са материјалним потребама и припреме за нове операције:

Наређујем.

1. **I. Армија**, коју образује: Моравска Дивизија II. позива, Дринска Дивизија I. позива, Дунавска Дивизија I. позива и Дунавска Дивизија II. позива, задржаће 1 дивизију у Ваљеву у резерви, а у В. Бошњаку, Завлаци и Пецкој, оставиће по 1 дивизију, која ће са здруженим одредом заузети Шабац, Лозницу, Рожањ, Прослоп и Крупањ и потпуно обезбедити правце ка Ваљеву од стране Шапца, Лознице и Љубовије.

Основица за снабдевање је: Лазаревац, а чим се успостави железнички саобраћај са Ваљевом, онда Ваљево.

Комуникациска линија: Ваљево—Г. Милановац.

2. **II. Армија**, коју образује: Моравска Дивизија I. позива, Шумадијска Дивизија I. позива и Тимочка Дивизија I. позива, разместиће се на простору источно од пруге железничке: Раља—Влашко Поље за потребну ширину.

Основица за снабдевање је: Буринач и Влашко Поље.

Комуникациска линија: Младеновац—Топола.

3. **III. Армија**, коју образују: Комбинована Дивизија и Тимочка Дивизија II. позива, разместиће се западно од железничке пруге: Раља—Буринач за потребну ширину.

Основица за снабдевање је: Раља.

Комуникациска линија: Сопот—Аранђеловац.

Тимочку Дивизију II. позива код Обреновца заменити Дринском Дивизијом II. позива са задатком: да обезбеђује и брани гранични фронт: Остружница, с тим да Остружница припада Команди Одбране Београда, па до Ушћа. Снабдевање дивизије биће железничком пругом Лајковац, Обреновац, а докле ова не буде готова из Лазаревца.

Лево одржавати везу са трупама I. Армије, а десно са Командом Одбране Београда.

4. **Команда Одбране Београда**, коју образују трупе, које су и пре биле под командом и Обреновачки Одред, сем трупа III. позива из Обреновачког Одрода, које ће се упутити у Обреновац команданту Дринске Дивизије II. по-

зива, обезбеђиваће и браниће исти гранични фронт и са истим задатком, као и раније пре пада Београда.

Основица снабдевања је Раља.

Комуникациска линија: Београд—Раља.

Главни интендант предаће команданту Одбране Београда потребан број интендантског воза за довоз хране и потребе из Раље.

5. **Ужичка Војска** са потребним делом остаће у Вишеграду, Бајиној Башти и Рогачици осигуравајући правце ка Ужицу, а остатак снаге разместиће се код Ужице.

Основица за снабдевање је: Ужице.

Комуникациска линија: Ужице—Чачак—Крушевац.

6. **Браничевски Одред**, у чији састав још улази и 18. пешад. пук I. позива са 1 брзомет. батеријом, има исти задатак као и до сад.

7. **Коњичка Дивизија** разместиће се у Паланци и остаће под Врховном Командом.

Основица за снабдевање је: Паланка.

8. Команданти ће упутити јединице у своје команде, које према овом наређењу више не припадају њиховом саставу.

9. Трупе разместити што угодније за становање и припремити земунце. Команданти ће настојати, да се трупе што угодније разместе, одморе, снабду храном, муницијом и осталом материјалном спремом, да се материјална спрема поправи и доведе у ред, јединице поуне људством и стоком тако, да се трупе за што краће време успособе за евентуалну акцију.

10. **Командант Одбране Београда** посешће одмах са трупама свој гранични одсек и чим буде са овим готов, одмах извести и Врховну Команду, која ће наредити II. и III. Армији одлазак у своје рејоне.

11. По извршењу свега овог извести Врховну Команду.

Врховни Командант Престолонаследник, Регент, Александар издаје за целу војску наредбу 4. (17.) децембра из Крагујевца:

»Јунаци!

За 12 дана снажних напора, тешких маршева и љутих бојева, узвишеног пожртвовања за Отаџбину и Слободу, историја ће записати златним словима ваша славна дела а покољења ће причати о вашем јунаштву.

Ваши ће се потомци гордити вашим делима.

Сјај вашег оружја блистаће кроз векове.

Европа вам се диви, а наши Савезници одушевљавају се са сјајним делима малене Српске Војске.

Снажним ударом срушили сте непријатеља и ударили чврст темељ Великој Славној Србији.

Спасли сте част нашег Народа.

Повратили сте и од непријатеља отели наш престони град лепи **Београд**.

Ослободили сте своју милу земљу од најезде охолог завојевача и протерали сте мрског непријатеља преко Саве и Дрине.

Силним нападима вашим разбили сте више од 5 непријатељских корпуса и задобили силне трофеје. Заробили сте: **270** официра и преко **40.000** подофицира и војника. Запленили сте **3** заставе, преко **130** топова, **70** митраљеза и силни ратни материјал.

И по трећи пут победили сте непријатеље и задобили сте победу, којој у историји нема равне.

Били сте и остајете непобедиви.

Јунаци!

Захваљујем вам из свег срца за ваше јунаштво и за ваше пожртвовање. Ја вас раздраган и пун поуздања за бољу будућност поздрављам заветом:

Увек напред! Све за срећу наше **Отаџбине** и **Слободу** Српског Племена.

С нама је Бог!

Нека је светао спомен палима на бојном пољу.

Живела Моја дична Војска.

11.

Путник је после завршеног рата 1914. год. са Аустроугарском нарочито **истицан** и **хваљен** у целокупној штампи како пријатеља, тако и непријатеља, као велики војсковођа, који је нарочито показао праву уметност у груписању снага за време битке.

12.

Д. Рат 1915.*)

Србија је знала тачно, да су **Бугари** отпочели да се споразумевају с Берлином, Бечом и Цариградом још децембра 1914. год.

*) Лектира: 1. М. Недић — »Пропаст Србије 1915.«, Ратник, фебруар 1923., Београд; 2. М. Раденковић — »Заузеће Београда 1915.«, Ратник, јануар, фебруар, март 1922.;

Србија је знала, да су Бугари закључили и добили зајам у Немачкој, који им је Немачка свакако дала под условима, да ступе на њихову страну. Знала је, да су Бугари купили од Аустроугарске 1 пароброд, на коме су метнули своју заставу и на њему слободно преносили муницију и оружје за себе и Турску.

Српска Војска кад је непријатељ побеђен 1914. год. и отеран из Србије, заморена и израњављена зауставила се на граници своје земље и ту остала и чувала своју Отаџбину од нових напада од стране непријатеља.

Знајући све шта Бугари раде, а шта непријатељ са севера покушава, увидела је угрожену егзистенцију своје земље, па кад је још добила телеграм од свога војног изасланика пуковника Д. Кушаковића у Софији 11. (24.) септембра, који јавља: да је **Указ у Бугарској за мобилизацију потписан** и да је **споразум Бугара с Турском публикован**, јасно јој је било каква јој опасност прети.

Путник је добро увиђао опасност. Стога је одмах и предложио Краљевској Влади, да се према Аустро-Немцима истуре само слаба закриља,

3. М. Николајевић — »Инвазија Србије и одступање преко Арбаније«, Ратник, децембар 1922. и »Србија и њени савезници«, Београд 1923., 4. П. Пешић — »18. новембар 1915.«, Нови Живот за 8. новембар 1924., 5. П. Марковић — »Србија пред рат 1915.«, Мисао за август 1924., 6. М. Лазаревић — »Војни Преглед«, Књижевни Гласник за 15. јуни и 1. август 1925., 7. Ј. Миодраговић — »Трагични дани Србије«, Београд 1921., 8. Ф. Пизани »Српска Драма« у српском преводу, Солун 1917., 9. О. Боп — »За Српском Владом од Ниша до Крфа«, у српском преводу, Женева 1918., 10. Б. Нушић — »Деветсто-Петнаеста«, Београд 1921., 11. Ј. Хаџи Васиљевић — »Српска Војска у Европском Рату«, Нови Сад 1920., 12. С. Динић — »Српска Војска и бежанија кроз Арбанију«, Лесковац 1922., 13. Т. Конопицки — »Војна против Србије 1915.«, у преводу, Ратник, новембар 1923., Београд, 14. М. Bartulica — »Raspeče Srbije«, Zagreb 1920., 15. Н. Barby — L'Eropee Serbe«, Paris 1916. у преводу Жив. Ј. Ранковића, 16. »Storia Documentata della guerra marittima italo-austriaca«, Roma 1920., 17. »Cours d'histoire«, tome III, Paris 1921. Званично Издање. 18. Immanuel — »Der Weltkrieg«, Berlin 1920.

док да се сва снага баци против Бугара, те да се спречи њихова мобилизација и концентрација.

По том да се окрене против Аустро-Немаца.

Путник није веровао у претварања Бугарске и ако је непрестано увераван:

Енглески Лорд **Киченер** послао му је телеграм преко свога војног изасланика пуковника Филипа:

»Непријатељски сам расположен против планова Српске Врховне Команде, које она мисли да предузме према Бугарима. Убрзавајући непријатељства с Бугарском, Србија ће пасти Немачкој у руке и сва таква радња била би најнепааметнија за садашње време, у коме ми удешавамо, да пошљемо трупе у Солун, да успособе Грке, да помогну Србији«.

Енглески Министар **Е. Греј** саветовао је Српску Владу 14. (27.) септембра 1915. год., да се не напада Бугарска.

Француски посланик **Боп** саветовао је Српску Владу, да не учини нешто, што би изазвало Бугарску, да нападне Србију.

Руски посланик **Кнез Трубецки**, чак је уверавао Српску Владу, да Бугари уопште неће ни нападати.

*

Путник је имао план, који је сам по себи у исто доба био и један елеменат политике.

Председник Српске Владе **Н. Пашић** упутио је и један циркулар посланицима Србије код Четворних Сила, па и онима у Букурешту, Софији, Атини и Цетињу, у коме је изнео савете, које је добила Српска Влада и Српска Врховна Команда и да изгледа, по тим саветима судећи, као да Савезници не познају ситуацију на Балкану.

Наговештава, да сада није моменат колебања, преговарања и давања савета, као и то да **Срби добро познају Бугарску и Балкан**, те и скреће пажњу и моли Савезнике, да утичу на Бугарску, да опозове наредбу о мобилизацији и да пошљу Савезници обећану помоћ.

Савезници су уверавали Српску Владу, да Бугари неће напасти Али су Бугари ипак отпочели напад.

Савезници су обећавали довољну оружану помоћ Помоћ није дошла . . .

*

Путник је учинио све, да та помоћ заиста и дође. Он је упутио из Крагујевца телеграм Председнику Министарског Савета **Н. Пашићу** у Ниш 30. септембра (13. октобра) 1915. год.:

»Наш делегат при Француској Команди, капетан **М. Маринковић**, јавља депешом Пов. Бр. 18 од данашњег из Бевђелије:

»Генерал Сарај жели, да се француске трупе упуте у Македонију, на јужном делу војништа, да би се избегло мешање трупа.

»По мишљењу Генерала Сараја Српска Влада треба да дејствује код Француске Владе, да нам пошаље **што пре и што више трупа**.

»Сво исто треба захтевати и од Енглеске Владе и то да се све трупе ставе под једну команду.

»Пада у очи, да Генерал Сарај није обавештен о намерама Енглеске Владе односно употребе енглеских трупа, које су овде.

Путник даље наводи:

»Достављајући овај извештај, молим Господина Министра Председника, да наша влада најенергичније дејствује, да Савезничке Трупе буду што пре у Нишу, одакле ће се употребити према ситуацији. Тако исто молим за дејство, да се најхитније упути у Србију што обилнија војничка помоћ и регулише командовање свима Савезничким Трупама, које нам буду послате.

Генералу Сарају данас је телеграфисано, да је потребно присуство француских трупа у Нишу **што пре**, с тим да оне буду на једном сектору, чиме ће се избећи мешање трупа«.

*

Аустроугарска Војска под командом фелдмаршала **Макензена** имала је задатак, да одсудно потуче Српску Војску и да успостави везу између Централних Сила (Аустроугарске и Немачке) и Бугарске, а преко ње и са Турском.

Веза се могла осигурати само, ако се изврши прелаз преко Саве и Дунава, због чега се војска прикупила за прелаз:

1. **XI. Армија, Галвиц**: III Корпус — 25. пешад. дивизија код Брестовца и 6. пешад. дивизија код Плочице и Ђурђево; IV Корпус — 11. дивизија северно од с. Острва

и у источном делу Ковина, 105. пешад. дивизија код Дубовца, 107. пешад. дивизија на правцу Орешац, Лагердорф; X Резервни Корпус — 103. дивизија код Паланке и 101. дивизија код Соколовца, Врачевгаја.

Прелаз је извршила код **Смедерева, Костолца и Рама.**

2. III. **Армија, Кевеш:** VIII Аустроугарски Корпус — 59. дивизија на фронту Земун, Панчево према Београду; XXII Немачки Резервни Корпус — 43., 44. и 26. дивизија на фронту Београд, Остружница; XIX Аустроугарски Корпус од 5 ландштурмских бригада (25 батаљона) према Обреновцу и Аустроугарска Група генерала **Сорсића** од 5 батаљона код Јарка.

Главну снагу пребацила је преко Дунава и Саве код **Београда**, док је 1 део XIX Корпуса извршио прелаз код **Купинова и Бољевца.**

*

Бугарска Војска*) под командом генерала **Бојаџијева:** VII Бугарска Армија: 1., 9., 8. и 6. дивизија прикупљена на простору од Видина до Бевђелије.

Бугарска Војска преузела је акцију неколико дана доцније по извршеном прелазу Аустро-Немачке Војске, који је са успехом извршен у времену између 5. и 10. октобра (22. и 27. септембра).

Аустроугарска Војска преузела је за олакшање прелаза: 62 ландштурмска дивизија наступала од Вишеграда ка Ужицу, а 1 група од 10 батаљона од Бијељине ка Ваљеву.

Трупе пак према Дунаву вршиле су демонстрацију: код Молдаве 2 батаљона и 2 батерије и код Оршаве 5 батаљона и 5 батерија.

Српска Војска принуђена је да се бори на два фронта дужине око **1200 Км.** од Вишеграда до Бевђелије.

Бројна јачина била је на лицу око 8.897 официра, 411.700 подофицира и војника, коња 71.200 и волова 65.700. Она је била распоређена:

Врховни Командант **Регент Александар.**
Начелник Штаба Војвода **Р. Путник.**

*) Лектира: 1. Ј. Хаџи Васиљевић — »Бугарска Зверства«, Нови Сад 1922., 2. В. Максимовић — »Бугарска офанзива у Србији 1915. год.«, Ратник, октобар 1925., Београд.

Помоћник начелника штаба пуковник **Ж. Павловић.**

а. **Према Аустро-Немцима:**

1. I. **Армија**, командант Војвода **Ж. Мишић** од 3 дивизије и 1 одреда од 2 бригаде према Сави и Дрини, од Остружнице до Зворника.

2. **Команда Одбране Београда**, командант генерал **М. Живковић** од 6 пукова пешадије и потребне артилерије према Београду, од Гроцке до Остружнице.

3. III. **Армија**, командант генерал **П. Јуришић** од 1 дивизије и 1 комбинованог одреда на фронту од Гроцке до Голупца.

4. **Крајински Одред**, командант пуковник **Д. Димитријевић** од 4 пука пешадије од Голупца до утока Тимока у Дунав.

5. Стратегиска резерва од 2 дивизије: у Сопоту и Младеновцу.

б. **Према Бугарима:**

1. **Тимочка Војска**, командант генерал **И. Гојковић** од 2 дивизије од утока Тимока до прелаза Св. Никола.

2. II. **Армија**, командант Војвода **С. Степановић** од 3 пешадиске и 1 коњичке дивизије и 1 одреда Јужно-Македонске Трупе од 4 батаљона и 2 батерије на осталом фронту до Патарице.

3. **Команда Трупа Нових Области**, командант генерал **Д. Поповић**, а доцније од 5. односно 8. (21.) октобра генерал **П. Бојовић** од 2 новообразоване дивизије одатле даље до Дојрана, у дужини око 250 Км.

*

Српска Војска, овако распоређена и нападнута са севера са 11 немачких дивизија и 11 аустроугарских бригада и са огромним бројем артилерије, нарочито јачега калибра и са истока нападнута са 9 бугарских дивизија, немајући обе-

ћане помоћи од стране Савезника морала је се повлачити.

Повлачење Српске Војске може се у главном поделити на 2 периода:

Први период*).

Први период повлачења са граничног фронта до арбанско-црногорских планина захвата време од 23. септембра (6. октобра) до 20. новембра (7. децембра) 1915. год. и носи карактер **својеволног одступања**.

Састоји се из читаве серије недовршених битака, које су имале циљ, да се непријатељу успори продирање кроз Србију, док не стигне савезничка помоћ.

Први период представља један дугачак и веома тежак **бочно-одступни маршманевар**.

Српска Војска тучена јаком артилериском ватром непријатеља још у почетку после огорчених бораба, нарочито још од 23. септембра (6. октобра) код Београда, морала је престоницу напустити.

Аустро-Немци ушли су у Београд 27. септембра (10. октобра) 1915. год.

Бугари већ 29. септембра (12. октобра) без објаве рата нападају Србију на целом фронту.

*

Српска Војска 29. септембра (12. октобра) почиње одступање:

*) Лектира: 1. М. Лазаревић — »Борбе око Београда 1915. год.«, Београд 1922., 2. П. Бојовић — »Одбрана Косовог Поља«, Београд 1922., Д. Милутиновић — »Поводом књиге Одбрана Косовог Поља«, Београд 1923., 4. Н. Пејчић — »Одбрана Вардарске и Качаничке комуникације 1915.«, Београд 1925., 5. Љ. Марић — Стратегија«, Београд 1925., 6. Immanuel — »Der Weltkrieg«, Berlin 1920., 7. »Cours d'histoire«, tome III, Paris 1921. Званично Издање.

1. **Команда Трупа Нових Области** одступа испред II. Бугарске Армије: Вардарска и Брегалничка Дивизија са граничног фронта према Ђустендилу у правцу Качаничког Теснаца и даље ка Урошевцу; док трупе Битољске Дивизије Области, њој придате, у правцу Велес—Охрид.

2. **II. Армија**: Тимочка Дивизија I. позива без 13. пешад. пука и Шумадиска Дивизија II. позива одступа испред делова I. Бугарске Армије са фронта Дашчани Кладенац, Пирот, Св. Никола са општим правцем Ниш, Лебане, Приштина, Хан Лопушник, Дрсник, Пећ; у чији је састав од Лесковца ушао и Власински Одред и Јужно-Македонске Трупе.

3. **Тимочка Војска**: Комбинована Дивизија* и придат Крајински Одред одступа испред делова I. Бугарске Армије од фронта Неготин, Зајечар, Књажевац правцем преко Бољевца и Соко Бање на Лесковац, Прокупље, Преполац, Приштину, Урошевац.

4. **III. Армија**: Дунавска Дивизија I. позива, Моравска Дивизија II позива и Коњичка Дивизија, одступа испред XI. Немачке Армије (Галвиц) са фронта Голубац, Гроцка долином Мораве преко Јастребца, где су Коњичка и Моравска Дивизија II. позива изашле из састава и ушле у састав II. Армије, док доцније Коњичка Дивизија придата Тимочкој Војсци, Моравска II. позива ушла у састав Трупа Нових Области.

Армија је наставила даље одступање преко Куршумлије, Мрдара, Чичавице, Обиља Планине ка Пећи.

5. **Команда Одбране Београда**: Шумадиска Дивизија I. позива, Тимочка II. позива и Комбиновани Одред одступа испред III. Аустро-Немачке (Кевеш) са фронта Гроцка, Обреновац прав-

цем Београд, Космај, Аранђеловац, Медвеђа, Трстеник, Александровац, Брус, Јанкова Клисура, Преполац, долином Лаба, преко Девич Планине, долином Клине за Пећ.

Комбиновани Одред по прелазу Јанкове Клисуре упућен је преко Приштине у састав Команде Трупа Нових Области.

6. **I. Армија:** Дринска и Дунавска Дивизија II. позива и Ужички Одред одступа испред делова III. Армије Кевеша (групе Штајн и 62. територијалне дивизије) са фронта Обреновац, Рача, правцем Ваљево, Чачак, Краљево, долином Ибра, Рашка, К. Митровица, Пећ, док део преко Ужица за Нови Пазар и Беране.

Други период*).

Други период повлачења преко арбанско-црногорских планина на Јадранско Приморје, захвата време од 20. новембра (7. децембра) до 1. (14.) децембра 1915. год.

Српска Војска ослањајући се на савете, које је добивала од Савезника, повлачила се корак по корак и услед тога успела је, да ипак сачува своје снаге, надајући се и имајући у виду долазак и доцније садејство Савезника.

Како обећана помоћ никако не стизаше, док се непријатељ стално појачаваше, то је морала да би избегла потпуно опкољавање, да одступа и даље.

Српска Војска дошавши на **Косово Поље** већ је решена била на Голготу. Њен распоред био је следећи:

*) Лектира: 1. П. Бојовић — »Одбрана Косовога Поља«, Београд 1922., 2. Ј. Марић — »Стратегија«, Београд 1925., 3. Immanuel — »Der Weltkrieg«, Berlin 1920., 4. »Cours d'histoire«, tome III, Paris 1921. Званично Издање.

1. **Тимочка Војска**, командант генерал **И. Гојковић:** Брегалничка Дивизија (III., XVI. и XX. кадровски пешад. пукови), Комбинована Дивизија (I., II., V. и VI. прекобројни пешад. пукови), Крајински Одред (XIII. и XIV. пешад. пукови III. позива) на линији од Коца Балкан до Неродимке затвара правце Качаник, Урошевац.

2. **Команда Трупа Нових Области**, командант генерал **П. Бојовић:** Коњичка Дивизија, Моравска Дивизија I позива (1., 3. и 16. пешад. пук), Вардарска Дивизија (XII. пук II. позива, XI. и XVIII. кадровски пук, II. и XII. пук III. позива), Комбиновани Одред (X. и XIX. кадровски пук и VII. пук II. позива) и Моравска Дивизија II. позива (I., II. и III. пук) на линији од Неродимке закључно до Голеш Брда (к. 1059) искључно затвара правце с фронта Липљан—Урошевац, док Коњичка Дивизија испред фронта Армије према Липљану.

3. **II. Армија**, командант Војвода **С. Степановић:** Тимочка Дивизија I. позива (4., 14., 15. и 20. пешад. пук), Шумадиска Дивизија II. позива (XXI. и допунски пешад. пук), Јужно-Моравске Трупе (17. пук I. позива, V. кадровски, добровољачки одред, делови из I. и III. пука III. позива), на линији од Голеш Брда (к. 1059) до планине Чичавице (к. 901) затвара правце од Враголије, железничка станица Обилић.

4. **III. Армија**, командант генерал **П. Јуришић:** Дунавска Дивизија I. позива (8., 9., IV. прекобројни и XI. кадровски пук), Дринска Дивизија I. позива (5., 6. и III. прекобројни) и Браничевски Одред (VIII. и IX. пук III. позива) држи планину Чичавицу од с. Желиводе до к. 1211 и затвара све правце према себи.

5. **Команда Одбране Београда**, командант генерал **М. Живковић:** Шумадиска Дивизија I. позива (10., 11., 12. и 19. пук I. позива и XI. ком-

биновани III. позива) и Тимочка Дивизија II. позива (XIII. и XV. из II. позива и VII. и XV. из III. позива) на линији између планине Девич и Чичавице, затвара правац према Вучитрну.

6. **I. Армија**, командант Војвода **Ж. Мишић**: Дунавска Дивизија II. позива (VIII. и IX. из II. позива, 7. из I. позива и VI. из III. позива), Дринска Дивизија II. позива (IV., V. и VI. из II. позива и V. из III. позива), Ужички Одред (IV. из III. позива и II. прекобројни и Студенички Одред формиран из делова Дринске Дивизије II позива) на линији с. Клина, Трнавце, к. 1350, Чечево, док је Дринска II. позива у покрету за Рожај зановила на линији Бресник, Пећ, са задатком да држањем Рожаја помогне **црногорске трупе** и обезбеди правце од Новог Пазара и Сјенице преко Берана ка Андријевици.

7. **Вардарски Одред**: 2. пук I. позива, XIV. кадровски и 3 чете граничне трупе, на левој обали Црне Реке, држи Калабак, Алинце, Веселчани са делом око Крушева.

8. **Тетовски Одред**: XIII. кадровски на правцу Брод, Прилеп.

9. **Призренски Одред**: 3 граничне чете, 3 батаљона последње одбране и 1 батаљон III. позива обезбеђује правац Тетово—Призрен.

10. **Арбански Одред**: I. кадровски пук и 3 чете граничне трупе обезбеђује правац Тетово—Гостивар—Дебар.

*

Српска Војска задржала се извесно време, док је Врховна Команда 6. (19.) новембра стигла у Призрен и под 7. (20.) новембром издала телефонско наређење са одобрењем Војводе **Р. Путника**:

»Операциска Област, на којој се сада изводе операције, смањена је и стешњена у толикој мери, да су се

колонски возови појединих армија почели јако ногомити и стварати неред, а пре повлачења ово може изазвати огромне сметње трупама. Да би се ово отклонило, **наређујем**, да се сви колонски возови повуку:

1. I. Армије правцем К. Митровица, Пећ.
2. II. и III. Армије, Команде Одбране Београда правцем: Приштина, Враголија, Хан Лопушник, Кијево, Дрсник. Ред повлачења биће: Одбрана Београда, III., па II. Армија.

3. Команда Трупа Нових Области правцем: Липљан, Штимље, Сува Река, Призрен.

4. Тимочка Војска правцем Приштина, Штимље, Сува Река, Призрен.

5. Колонски возови свих ових команада да се повуку до црногорске границе, ту привремено зауставе, док се питање односно овога са Црном Гором дефинитивно регулише, што ће се доставити.

6. На поменутим комуникацијама свака армија за себе организоваће оделење: за надзор брзе и уредне евакуације својих возова, те да не би било нереди и загушавања путева.

7. При поласку на означену територију возови ће понети собом из магацина што више људске и сточне хране. Даље снабдевање биће куповином за готов новац на просторији, на којој се налазе или из војних станица, које ће бити устројене:

а. Код Рудника, на правцу К. Митровица, Пећ.

б. У Хану Лопушнику и Кијеву, на правцу Приштина, Хан Лопушник, Кијево—Дрсник.

в. У Дуљем Хану и Ораховцу на правцу Липљан, Урошевац ка Призрену и Ђаковици.

О пријему наређења одговорити — известити».

*

Српска Војска истог дана са потписом Војводе **Р. Путника** добија ово наређење:

»Бројно стање људства у оперативној војсци знатно је смањено, те су и потребе, које се морају носити у комори и возовима, такође смањене.

Бројно стање стоке и возова и јачина коморе остале су међутим, са малим променама непромењени. У садашњим приликама ово знатно отежава и доводи до немогућности благовремену евакуацију возова и стоке. Стока је већим делом малаксала, изнурена и постала неупотребљива, али као таква ипак задржана, да би се могао вући несразмерно велики и стварно непотребан број возова.

Наређујем:

1. Потребне свести на минимум, број возова и јачину коморе смањити, а бројно стање стоке задржати и подесити према стварним потребама и јачини трупа.

2. Сувишак нарочито изнурене стоке употребити за исхрану, а потпуно здрава стока да се задржи.

3. Непотребни возови и који остану без вуче да се униште. Тешка артилерија и понтонски тренови да се евакуишу у правцу колонских возова, а за које ће се наредити накнадно потребно».

*

Српска Војска приморана је, да се повлачи преко кршне Црне Горе и беспутне Арбаније, те је се Врховна Команда претходно обратила 10. (23.) новембра делегату Српске Војске код Црногорске Врховне Команде, који је ову представку примио тек 11. (24.) новембра и која је гласила:

»Услед крајње неактивности и непотпомагања Савезника са југа и југо-истока наш покушај пробоја кроз Качанички Теснац пропао је и са овим је дефинитивно осујећено сједињење са нашим Савезницима.

Налазећи се у оваквој тешкој ситуацији наше повлачење није се могло извршити на југ, како је то Врховна Команда још од почетка операција мислила у циљу сједињења са нашим Савезницима и установљења везе са Солуном.

Према новоствореној ситуацији наше даље повлачење мора се извршити кроз Црну Гору и северну Арбанију на приморје Јадранског Мора са главним груповањем на линији: **Драч, Скадар** и са потребним обезбеђењем праваца, који од Ђаковице и Призрена воде ка Скадру и од Струге ка Елбасану.

Правца повлачења наше војске биће за:

1. Команду Трупа Нових Области: Призрен, Љум Кула, Пуки, Скадар.

2. I, II и III. Армију и Команду Одбране Београда: Пећ, Андријевица, Подгорица, Скадар.

3. Тимочку Војску: Призрен, Дебар, Струга, Елбасан. Са њом иду и све трупе са територије Битољске Дивизиске Области.

Бројно стање свију јединица редуцирано је испод $\frac{1}{4}$, а наређено је, да се и комора редуцира са обзиром на фактично бројно стање.

На Приморју се остатак наше војске има да реорганизира, попуни рекрутима, снабде храном, оделом, обуком, оружјем, муницијом, као и свом осталом потребном материјалном спремом.

Даља наша акција зависиће од војно-политичке ситуације наших Савезника.

Молим известите, да ли би према приликама било потребно на правцу Беране, Андријевица поставити I. Армију, да затвори овај правац ка Погорици или не».

Делегат Српске Војске на Цетињу пуковник П. Пешић одмах истог дана послао је Српској Врховној Команди у Призрен извештај:

»Пошто се према свима извештајима непријатељ спрема, да освоји Црну Гору, то је врло потребно, да I. Армија затвори правац Беране, Андријевица, како бих целу Црногорску Војску употребио за одбрану других фронтава.

Молим јавите бројно стање I. Армије, правац и време одступања».

*

Српска Војска, чим је питање о проласку кроз територију Црне Горе било решено, добила је од Врховне Команде 11. (24.) новембра директиву:

»У вези ранијег наређења евакуација колонских возова има се продужити и на територији Црне Горе и то овако:

1. I. Армија и Команда Одбране Београда правцем: Пећ, Рожај, Беране, Андријевица.

2. III. Армија правцем: Пећ, Ругово, Андријевица.

3. II. Армија правцем: Пећ, Плав, Андријевица.

4. Команда Трупа Нових Области правцем: Ђаковица, Везиров Мост, Пуки, Скадар.

5. Тимочка Војска правцем: Призрен, Љум Кула, Дебар, Струга, Елбасан, Драч.

Нека команданти рекогносцирањем утврде могућност прелажења одређеним правцима и нека предузму све потребне мере.

Ако превлачење целих возова буде немогуће на сваки начин користити се двоколицама узимањем појединих колских трапова.

У крајњем случају преформирати возну комору у товарну, а све **возове склонити, закопати или уништити**».

Српска Војска 12. (25.) новембра добија директиву од Врховне Команде из **Призрена**, која је носила на себи последњи потпис Војводе **Р. Путника** као Начелника Штаба Врховне Команде и која је гласила:

»Са обзиром на садашњу ситуацију, даље повлачење наше војске мора се извршити кроз Црну Гору и северну Арбанију на Јадранско Приморје, а на линију **Драч—Скадар**, остављајући потребан део снаге за затварање правца, који од Пећи, Баковице, Призрена, Дебра и Струге воде кроз Црну Гору и северну Арбанију на Јадранско Приморје.

На овој линији наша војска има да се реорганизује, снабде храном, оделом, обућом, оружјем и муницијом, као и свима осталим материјалним потребама.

Даља наша акција зависиће од стања наше војске, као и од опште политичке и војничке ситуације код наших савезника.

За извршење овога **наређујем**:

1. II. и III. Армија и Команда Одбране Београда повлачиће се правцима: Пећ, Андријевица, Скадар и то:

а. II. Армија путем: Пећ, Ругово, Велика, Андријевица и даље.

б. III. Армија и Команда Одбране Београда путем: Пећ, Рожај, Беране, Андријевица и даље.

Ако правац преко Рожаја и Берана буде угрожен и онемогућен, онда ће се повлачење свију трупа извести путем: Ругово, Велика, Андријевица и даље у Пећ, Плав, Гусиње, реком Цијевном, Тузи, Скадар.

Ред повлачења код II. и III. Армије и Команде Одбране Београда, регулисаће командант II. Армије.

2. I. Армија повлачи се правцем: Пећ, Рожај, Беране, Андријевица. У почетку затвара правце, који од непријатеља воде ка Рожају и Беранима и ту остаје дотле, док се II. и III. Армија и Команда Одбране Београда не извуку до Андријевице.

После овог повлачи се ка Андријевици, ту остаје и затвара правце, који од Берана и Пећи воде за Андријевицу и Подгорицу.

Комуникациска линија: Андријевица, Подгорица, Скадар.

Магацин хране: Подгорица, Андријевица.

3. Команда Трупа Нових Области повлачи се правцем: Баковица, Везиров Мост и Призрен, Љум Кула, Спас, Флети, Пуки ка Скадру и Љешу.

На левој обали Дрима и Црнога Дрима зауставити се на линији од Бафа Сај на Бафа Муро, Мали Дејсе, Ороши, Маја Мазе, Бафа Кумулс, Флети, Гури (к. 1200) и потребним делом снаге обезбедити све правце, који од Баковице, Призрена и из долине Црног Дрима изводе за Скадар, Љеш и у долину реке Маће.

Комуникациска линија: Пуки и Ороши, Нерфуши, Љеш.

Магацини хране: Скадар, Св. Јован Медунски; а ручни: Пуки, Нерфуши и Ороши.

4. Тимочка Војска повлачи се под заштитом Трупа Нове Области правцем: Призрен, Љум Кула, Пишконеја, Дебар.

Под Команду Тимочке Војске ставља се командант Битољске Дивизиске Области са свима трупама на територији ове дивизиске области, које су сада под његовом командом, као и Арбански Одред са Штабом у Дебру.

Задатак је Тимочке Војске, да заузме Гостивар, а трупама Битољске Дивизиске Области Прилеп; да дође у везу са Французима и што дуже одржи везу са Солуном. Даље истицање било би ризично с обзиром на садашњу ситуацију, на велику угроженост правцем Призрен, Дебар и на непоуздану позадину од стране Арнаута.

На линији Прилеп, Брод, Кичево, Гостивар остати дотле, докле буду Французи код Криволака, докле непријатељ не нападне јачом снагом и докле правац од Призрена на Дебар не буде угрожен.

Магацини хране: Битољ.

Кад ситуација код Тимочке Војске буде таква, да је даље бављење на поменутој линији ризично с обзиром на безбедност њених бокова и позадине, на што обратити нарочиту пажњу, или ако би се Французи повукли ка Солуну, онда се благовремено повући правцем ка Елбасану на линију Бафа Сане, Крстац, к. 2313, Мали Привалит, Каптин, Бафа Булхиве, Бафа Сај, закључно, обезбеђујући све правце, који из Струге и Дебра воде ка Елбасану, Тирани и у долину реке Маће.

Комуникациска линија: Елбасан, Драч.

5. При повлачењу трупе, које се повлаче на Пећ и ка Призрену, одржаваће међусобну везу, а командант Трупа Нове Области и командант Тимочке Војске одржавају ову везу стално.

6. За сада користити телефонску везу:

а. Пећ, Андријевица, Подгорица, Скадар.

б. Скадар, Љум Кула, Љеш, Дебар, Битољ.

Док се не постигне телефонска веза са Пуки и Нер-фушом, командант Трупа Нове Области везаће се реле-јима за Љеш, односно Скадар.

7. Наређено је, да се организују прихватни магацини хране у Андријевици, Подгорици, Пуки и Елбасану, тако да чим трупе избију из планине, ту се могу прихватити храном.

8. Команданти I., II. и III. Армије и Команде Одбране Београда покушаће превући што већи број пољске артилерије и коморских кола правцем: Пећ, Рожај, Беране, Андријевица за Подгорицу и Скадар.

Овим су правцем Црногорци превлачили пољску артилерију, коју смо им давали.

Што се од пољске и тешке артилерије не може даље вући, онда поступити овако:

Све топове закопати тајно на каквоме месту, а затвараче и нишанске справе понети собом. Ова места при-бележити и упамтити. Сву запрегу повести собом и њу користити за ношење фуражи.

Где се коморска кола не могу вући, онда покушати, те од њих образовати двоколице и њих вући са собом; а где се ни ово не може, онда повести волове са јармовима и кола уништити.

9. При пролазу кроз Црну Гору и Арбанију по сваку цену **спречити пљачку и неред**, те тиме отклонити непријатност савезничкој Црној Гори и спречити могућност побуна Арнаута.

10. Штаб Врховне Команде креће се 13. (26.) новембра у 9 ч. за Скадар правцем: Љум Кула, Спас, Пуки, Скадар, где стиже 17. новембра (4. децембра).

Путник није више могао да диригује Српском Војском.

Велика изнуреност и болест, а стицајем и разних неповољних околности морао је војску оставити.

*

Српска Војска се је још задржала прикљештена уз снежну арбанско-црногорску границу.

Сахранила је на том месту и последњу наду, да ће противофанзивом моћи повратити своју изгубљену Отаџбину.

*

Српска Војска на простору Призрен-Пећ завршила је херојски део свога повлачења, јер је доцније одступање било без притиска непријатеља.

Тада, кад су се око Пећи рушили и уништавали топови и комора и када је се у варош слегао велики број избеглица, а и када је почело обухватати чак и саме војнике незгодно осећање, била је она чувена **конференција Команданата Армија у Пећи** 18. новембра (5. децембра) 1915. год., коју су сачињавали: Војвода **С. Степановић**, Војвода **Ж. Мишић**, генерал **М. Живковић** и генерал **П. Јуришић** и који су по закључку исте послали са потписом Војводе С. Степановића депешу Црногорској Врховној Команди у Скадру, а која гласи:

»Све четири армије у духу дате им директиве од стране Врховне Команде, налазе се данас у оваквом положају:

1. I. Армија са Дринском Дивизијом II позива код Рожаја, а са Дунавском Дивизијом II позива код с. Рудника.

2. Команда Одбране Београда на линији Костриц, Дреновчић.

3. III. Армија на линији Јанковац, к. 750.

4. II. Армија са I дивизијом на линији Мргађи Глођане, а I сутра излази на линију Глођане, Дреновац, Петрић са заштитницом на левој обали Дрима.

5. Сва комора и артилерија истих армија налази се у околини Пећи.

О непријатељу се до сада зна ово:

На правцу Беране притиска нема.

Од Сјенице ка Рожају слаби непријатељски делови допрли су северно од Суходола.

На правцу Нови Пазар, Рожај ничег новог.

Код Рибарића нема података.

Непријатељски делови, који су од К. Митровице били избили на Чечеву повлаче се на леву обалу Ибра ка Новом Пазару.

На фронту Одбране Београда слаб додир код с. Клине.

Код III. Армије такође слаб додир.

Пред II. Армијом појавила се једна слаба здружена колона од Коморана.

Пред фронтом свих Армија појављују се на свима правцима оружане арнаутске банде, измешане са деловима непријатељских трупа.

Моравска Дивизија II позива јуче изјутра напустила је Ђаковицу, ма да сам њеном команданту био наредио, да у циљу икупљања и заштите груписаних армија код Пећи, остане још за 4 дана.

По још непровереним подацима непријатељ је са арнаутским бандама ушао у Ђаковицу и причинио страшан покољ нашег живља и војника, који су тамо заостали.

Морално и материјално стање наших трупа је очајно. Поред свих предузетих мера, да се дезертирање спречи, трупе се нагло топе.

Бројно стање пукова броји само по неколико стотина људи.

Хране код трупа има највише за 4—5 дана. Сва усиљавања, да се храна прибере, узалудна су. По извештају нашег делегата са Цетиња, хране у Црној Гори нигде нема, нити је трупе до Приморја могу где наћи.

По извештајима одаслатих органа на правцу одступања, **Црногорци не примају наш новац.**

Путеви одређени армијама за повлачење само су коњске и пешачке планинске стазе, које су сада услед снега и поледице готово непроходне.

Под оваквим околностима по овим путевима и у најбољем случају извлачење трупа само до Андријевице трајаће најмање 10—12 дана. Са оваквим трупама и под малојачим притиском непријатеља, нарочито од Ђаковице, овако затворене армије доћиће у безизлазан положај у борби са глађу, зимом и арнаутским бандама.

Стога молим за најхитнија упутства према оваквом стању.

*

Српска Војска наставља повлачење:

1. Тимочка Војска и Команда Трупа Нових Области од Призрена и Ђаковице кроз Арбанију.

2. Све остале армије преко Црне Горе за Скадар, где треба да почне дефинитивно избијање на Јадранско Приморје, а ту треба да буде и прикупљање трупа и најзад даље упућивање ка пристаништима Св. Јован Медуански и Драч.

3. Српска Краљевска Влада и Српска Врховна Команда прикупљају се у Скадру.

*

Српска Војска је се мучила и повлачила. Али, ипак је се спасла.

Српска Војска није изгубила ниједну битку, али је изгубила рат.

Изгубила је своју Отаџбину, али је спасла Државу.

Повукла се у нади на Васкрсење.... и оно је заиста дошло, премда њу то кошта и сувише много.... а дошло је после дужег времена, највећих напора и огромних жртава.

* * *

Путник као војник у погледу славе и пењања на степенице војничке хијерархије, што жели и чему тежи сваки добар војник, доживео је **славу** као ретко који војник нашег народа и нашег времена.

Прошао је скоро кроз све степене и положаје војничког живота у миру и рату и успео у пуном смислу, да уђе у потпуно разумевање Ратне Вештине.

1.

Путник је био војник великога ума и духа, који се бавио доста и књижевношћу, где се истиче његово чувено дело **»Служба Бенералштаба«**.

Знао је и служио је се доста добро делима француске, немачке и руске војне књижевности.

2.

Путник је као војник за своје заслуге, како у миру, тако и у рату одликован овим одличјима:

1. Карађорђева Звезда са мачевима II. реда.
2. Карађорђева Звезда са мачевима III. реда.
3. Карађорђева Звезда са мачевима IV. реда.

4. Карађорђева Звезда II. реда.
5. Таковски Крст II. реда.
6. Таковски Крст са мачевима V. реда.
7. Бели Орао III. реда.
8. Бели Орао IV. реда.
9. Бели Орао V. реда.
10. Свети Сава I. реда.
11. Златна медаља за храброст.
12. Сребрна медаља за храброст.
13. Споменица Краља Петра I.
14. Споменица за рат 1876./77. и 78. са Турцима.
15. Споменица за рат 1885./86. са Бугарима.
16. Споменица за рат Српско-Турски 1912. и 1913.
17. Споменица за рат Српско-Бугарски 1913.
18. Руски Орден: Св. Станислав I. ред.
19. Руски Орден: Св. Станислав са мачевима III. ред.
20. Руски Орден: Св. Ђорђе са мачевима IV. ред.
21. Енглески Орден: Св. Михаило и Св. Ђорђе са лентом и огрлицом.
22. Француски Орден: Легија Частии II. реда.
23. Румунски Орден: Румунска Круна II. реда.
24. Аустриски Орден: Гвоздена Круна IV. реда.
25. Бугарски Орден: Орден за војничке врлине I. реда.

3.

Путник је сматран, не само код нас, већ и код свих наших пријатеља, па и непријатеља, као веома **уман и велики војник**:

Велики Руски Кнез **Никола Николајевић** за њега је рекао: **»Талантљиви Путник«**.

Французи су га називали: **»Велики Капетан Српске Војске«**.

Енглези су га узносили као **»Способног и даровитог војника«**.

Италијани су га сматрали као **»Спремног војника«**.

Хинденбург је, кад му је стигла вест о коначном поразу Аустроугарске у Србији 1914. год., упоређујући Пољорека са Путником, рекао: **»Где се магарац може мерити са лавом«**.

Путник се одликовао **оштроумношћу** као командант, начелник Штаба Врховне Команде, док **одважношћу** као борац, премда се наводи, да је

1914. год. у тешким данима пред Колубарску Битку био прилично депримиран*), чему је узрок, поред осталог и физичка попустљивост, која је утицала и на самога Наполеона после 1812. год.

Маршал Саксонски је поводом здравља писао: **»Прва и најдрагоценија одлика свакога војводе јесте одважност, друга јак и здрав ум и трећа темељно здравље«**.

4.

Путник је као војник био у нашем народу врло омиљена личност.

Д. Филиповић, смрт Путника овако оплакује:

»У блиставо сазвездије, где векови неми броде,
Твоја душа надземаљска с ореолом славе оде.
Обилић те, Змај Огњени, војеводо, с поштом сrete:
 Да те слави за њиме се историја наша крете.
 И све душе витезова, што бесмртност на Косову
 Часном смрћу задобише, **челником** те својим зову.
 — Звоне тешке халебарде и рогови тучни јече
 Све у поздрав теби старцу: **кротки, мирни надчовече!**

Лаб, Ситница, Звечан цео, цароставио зборе слово:
 Кроз грмљаву песмом муња поздравља те **Куманово**.
Црна Река вале баца, **Битољ** горди ветри криле,
 А с крвава **Облакова** споменке ти беру виле.
Брегалница, болна рана, сред небратског подлог крика
 Виде **Тебе** усправљеног, бледог, хладног осветника.
 Вечна правда у кам заби Немањино тешко копље:
 Ловор венац на главу ти Душаново стави **Скопље**.

Војеводо, судба твоја — тешка судба твог племена,
 Твоја плећа не знадоше, шта је одмор, шта је смена.

Црни дани, што са крила крвљу **Дунав** оросише,
 У неврат ми одлетити! Никад више! Никад више!
 Вај! На горе олуј просу дажд огњени уништаја

*) Лектира: 1. С. Милосављевић — »Још једном о I Армији«, Ратник, новембар 1922., Београд, 2. Ђ. Јеленић — »Нова Србија и Југославија«, Београд 1923.

И све у прах, у смрт оде, што му бесном на пут стаја.
Седа главо, **Тебе** гледах тих крвавих тешких дана:
Ти једина беше нема, **хладна, мирна и прибрана.**
... Нема бора, ком на крају не поломи олуј гране.
И **Теб** клону десна рука! И Ти паде, мрки Бане ...

Све је прошло. Реке теку. Дан за даном — ходи време;
Маховина заборавом обавија стене неме.

Величине многе тону у вал вечна заорава;

Огар диже своје легло изнад гроба љутог лава ...

Једна звезда у гар ноћи, док је Срба, неће заћи:

Благодарност Путникову на небу ће свакад наћи ...

5.

Путник је као војник почастован после смрти и особитом пажњом од стране Његовог Величанства Краља Александра I.

Краљ Александар I. из пијетета према раду и делима заслужног Војводе **Путника**, подарио је на свој рођен дан 17. децембра 1922. год. »19. пешад. пуку« **име »Војвода Путник«.**

Зар има веће славе и већег признања заслуга од овога!

Путник је као војник нашег народа и нашег времена први, коме је указана та част.

6.

Путник је као војник за своје превелике заслуге за Отаџбину 3. августа 1925. год. у подне од стране Народне Скупштине добио и **Народно Признање.**

Министар Вера М. Трифуновић у име Краљевске Владе износи:

»Подносећи овај законски предлог о **Народном Признању** нашим старим заслужним војводама, који су у најтежим временима историје наше и стране, руководили војним операцијама нашим, Краљевска Влада била је уверена, да је она тумач и израз — без разлике на групе

и партије у скупштини — ваших жеља, да им се ода народно признање.

Краљевска Влада и ја у име Краљевске Владе молимо, да цела Народна Скупштина у овом законском предлогу покаже ону једнодушност, која је у томе погледу манифестована и у одбору без разлике на странке.

У законском предлогу стоји: да Народна Скупштина у име народа **одаје признање нашим заслужним војводама**, од којих су двојица већ умрли.

У законском предлогу стоји: да Народна Скупштина у знак народног признања **даје породици умрлих ратника и онима, који су живи једну малу награду** и ја молим Народну Скупштину, да те награде материјално изражене схвати само као један **симбол захвалности**, а никако као неко мерило њихових заслуга.

Војвода Путник може бити, да ће неко приметити, нешто мало је одвојен од осталих војвода.

Ја вас молим, да у томе не гледате никакав знак његове веће заслужности, а осталих војвода као знак њихове мање заслужности.

Ја опет кажем, да је то и у томе погледу само симболизирање, да је то само зато, што је стари војвода **Путник** био **Главни Командант и Војни Вођа** и пре рата и за време рата, а остале војводе су и по годинама били млађи и у тешким временима били његови помоћници.

Народна Скупштина после говора Министра Вера М. Трифуновића изгласала му је једногласно **народно признање** и поводом тога 29. августа 1925. год. публикован је у »Службеним Новинама« **и »Закон о народном признању заслужних за Отаџбину«**, потписан на Бледу 23. августа 1925. год. од стране Краља **Александра I.** и свих министара, а који гласи:

»Чл. 1.

У знак народног признања и поштовања према сеима ратника славно палих у Балканском и Великом Светском Рату за **Ослобођење** и **Уједињење** нашег троименог народа, да би се дало и видног знака, колико се цени пожртвовање нашег храброг народа и дела **заслужних људи**, подићиће се **»Храм Споменик Ослободиоцима«**, у славу њихових дела, који ће служити даљим нараштајима као **пример пожртвовања за народну Слободу и Независност.**

Чл. 3.

Породицама (удовицама и деци) Војводе Радомира Путника, Живојина Мишића, Степана Степановића и Петра Бојовића после њихове смрти, издаваће се из државне благајне све принадлежности, које по садашњем Закону о Устројству Војске примају Војводе. Ову ће пензију уживати удовице и деца доживотно, а како ће се делити међу њима решиће Министар Правде.

Кад овај закон ступи на снагу издаће се једном за свакада породици (удовици и деци) покојног Војводе Радомира Путника 500.000 динара, а породици покојног Војводе Живојина Мишића и Војводама С. Степановићу и П. Бојовићу по 250.000 динара.

7.

Путник је као војник добио признање и достојну пошту и од Српске Краљевске Академије Наука*).

*) Лектира: 1. Главни Генералштаб — »Велики Рат Србије«, I—IX књига, Београд 1924., 1925. и 1926.; Ж. Павловић — »Битка на Јадру«, Београд 1924.; 3. Ђ. Јеленић — »Нова Србија и Југославија«, Београд 1923.; 4. Д. Поповић — »Одговорност за рат«, Књижевни Гласник 1. и 16. априла 1925., Београд.; 5. Х. Асквит — »Прави кривац за Светски Рат«, у српском преводу, Мисао за 16. мај 1925., Београд.; 6. Ј. Јовановић — »Одговорност за Светски Рат«, Књижевни Гласник за 1. јули и даље 1925., Београд.; 7. М. Недић — »Пропаст Србије 1915.«, Ратник, фебруар 1923., Београд.; 8. М. Раденковић — »Заузеће Београда 1915.«, Ратник, јануар, фебруар, март 1922., Београд.; 9. М. Николајевић — »Инвазија Србије и одступање преко Арбаније«, Ратник, децембар 1922. и »Србија и њени савезници«, Београд 1923.; 10. П. Пешић — »18. новембар 1915.«, Нови Живот за 8. новембар 1924.; 11. П. Марковић — »Србија пред рат 1915.«, Мисао за август 1924.; 12. М. Лазаревић — »Војни Преглед«, Књижевни Гласник за 15. јули и 1. август 1925., Београд.; 13. Ф. Пизани — »Српска Драма«, у српском преводу, Солун 1917.; 14. Ж. Павловић — »Војвода Радомир Путник«, Ратник, јануар, март, Београд 1921.; 15. Ђ. Ђирић — »Војвода Радомир Путник«, Војн. Гласник, Бр. 16, 17 и 18 за 1924., Београд.; 16. Д. Шијачки — »Видов Дан«, Београд—Женева 1921.;

На дан 25. октобра 1923. год., када је одржана свечана седница и проглашен генерал Ж. Павловић за академика, тада је њен председник Др. Ј. Цвијић рекао:

»Ваше име везано је уз имена славнога шефа Генералштаба Р. Путника и великог војсковође Ж. Мишића, за оне знамените, смеле и успеле операције наше војске, које су је учиниле славном у целом свету.

17. »Споменица седамдесетпетгодишњице Војне Академије«, Београд 1925.; 18. »Велике Војсковође«, Ратник, октобар 1921., Београд.; 19. »Војсковођа Лудендорф«, Ратник, септембар 1921., Београд.; 20. Ж. Живановић — »Политичка историја Србије« у 4 књиге, Београд 1923./25.; 21. Јб. Марић — »Стратегија«, Београд 1925.; 22. Д. Милутиновић — »Тимочка Дивизија II позива у Балканском Рату 1912. и 1913. год.«, Београд 1926.; 23. Јб. Марић — »Моравска Дивизија II позива у рату 1912. и 1913.«, Ратник, април до краја 1924., Београд.; 24. М. Васић — »Из области вештине ратовања«, Београд 1900.; 25. Д. Кушаковић — »Краљевина Србија у Светском Рату«, Издање Јадранске Страже, Сплит 1925.; 26. Л. Ласал — »О позиву Венерала«, превод, Ратник, новембар, децембар, Београд 1904.; 27. Х. Вендел — »Борба Југословена за Слободу и Јединство«, Београд 1926.; 28. Ж. Павловић — »Опсада Скадра 1912. и 1913. год.«, Београд 1926.; 29. F. Šišić — Documenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919., Zagreb 1920.; 30. Immanuel — »Der Weltkrieg«, Berlin 1920.; 31. »Cours d'histoire«, tome III, Paris 1921.; Званично Издање; 32. G. Arnould — »Les Origines Historiques de la guerre«, Paris, 1915.; 33. General Sarraïl — »Mon Commandement en Orient«, Paris 1918.; 34. »Memoires du general Cadorna«, Paris 1924.; 35. F. Feyler — »Les campagnes de Serbie 1914.—1918.«, Paris 1921.; 36. E. Gascoin — »Les Victoires Serbes de 1916.« Paris 1919.

III.

ЗАНЉУЧАН.

Војвода Путник, кад се у целокупности расмотри његов живот и рад као **човека** и као **војника**, од рођења, 12. (25.) јануара 1847. до смрти 4. (17.) маја 1917., чини сам собом једну значајну **епопеју нашега народа**, која обухвата по времену скоро читаво столеће, у коме су се и за које су се време одиграли читави догађаји веома важни и врло судбоносни по наш Народ и нашу Отаџбину.

Кроз све ово време, у коме је живео и које је проживео, он је у свима догађајима узимао посредног или непосредног удела, нарочито при крају свога живота.

I.

Путник као **човек** и као **војник** за време свога живота променио је од рођења до смрти 7 **владалаца**, који су били на престолу Србије:

1. **Кнез Александар Карађорђевић**, син неумрлог **Војда-Карађорђа**, хероја Тополског, изабран и дошао за Кнеза Србије 2. септембра 1842. године*).

Кнез Александар за време своје владавине предузео је све мере за унапређење своје земље: добављао учене људе из страних земаља и младиће слао у туђе земље

*) Лектира: С. Јовановић — »Уставобранитељи«, Београд 1925.

на науке. Он је преуредио народне школе; отворио девојачку, а по том трговачку и прву земљоделску школу.

Кнез Александар уредио је 1845. год. на 2 године пре рођења Путника **Стајаћу Војску**. Он је заменио устројство, које је Турска била наметнула Србији 1838. год. тако званим »Турски Устав«, једним новим устројством, по коме је војска била орган »Попечитељства Внутрених Дјела« и добила нарочито »**Устројење Гарнизоног Војништва**«, чије је било бројно стање: 2 батаљона по 4 чете од 240 људи пешадије, батерија од 6 топова и 250 људи и ескадрон од 203 коњаника и 110 коња.

Кнез Александар на предлог Попечитеља Внутрених Дјела И. Гарашанина одобрио је, те је основана у октобру 1848. год., кад је Путник навршио 2 године живота »**тополивица**« у Београду, чији је управитељ М. Њепрек дао обавезу, да ће обучавати српске младиће како у ливењу сваке врсте ђулади, тако и у ливењу топова. Одлуком од 14. маја 1849. год. тополивица је добила чисто војнички карактер.

Кнез Александар усвојио је предлог И. Гарашанина, кога је пак на то потстакао Војвода С. Книћанин и одобрио, те је 6. марта 1849. год. основана »**Артилериска Школа**«, која је у јесен 1850. год. отпочела и свој рад.

Кнез Александар допустио је Војводи С. Книћанину, те је са 12.000 добровољаца учествовао на страни Аустрије, кад се у Аустроугарској 1848. год. појавила »Мађарска Буна«, којој је био на челу **Кошут Лајош** и која је имала циљ, да се Мађари одвоје у засебну самосталну државу. **Срби и Хрвати** желели су такође своју одвојену управу, те ступе у преговоре с Мађарима, али кад нису дошли до споразума, то су се са С. Книћанином борили против Мађара.

Кнез Александар после Мађарске Буне утицао је, те је на Париском Конгресу 1856. год. санкционисан државо-правни положај Кнежевине Србије.

2. **Кнез Милош Обреновић** по други пут је изабран на Свето-Андрејској Скупштини 30. новембра 1858. год., која је била састављена из 378 народних посланика и 60 чланова (председника судова, окружних начелника, надстојатеља манастира и протојереја*).

*) Лектира: С. Јовановић — »Друга Влада Милоша и Михаила«, Београд 1923.

Кнез Милош потврђен је бератом Султана за Кнеза Србије 25. јануара 1859. год.

Кнез Милош дошао је из Румуније, где је дотле живео, преко Неготина, Књажевца, који се дотле звао **Гургусовац**, због куле, коју су Турци били подигли пре него је цео Тимок 1833. год. пресаједињен Србији; па преко Алексинца, где га је дочекао син Кнез Михаило, крене се у Београд.

Кнез Милош **Врховно Повељитељство** над Српском Војском поверио је 20. септембра 1859. год., на 4 дана пред закључак чувене и значајне **»Мало-Госпоинске«** Народне Скупштине Кнезу Михаилу као Престолонаследнику.

Кнез Милош услед старости умро је у Топчидеру 14. септембра 1860. год.

3. **Кнез Михаило Обреновић** по други пут дошао је на престо Србије 14. септембра 1860. год. готово у исто време, када је по смрти Кнеза Данила 1860. год. ступио на владу у Црној Гори **Кнез Никола I.**

Кнез Михаило ступајући на престо издао је ону чувену прокламацију: **»Докле сам ја на Влади, нека сваки зна, Закон је највиша воља у Србији, коме се сваки без разлике покоравати мора«**. Он је преко својих министара предузео, да се Турци у Србији, који станују ван тврђава по варошима, потчине српским законима.

Кнез Михаило, чим је предузео Кнежевску Власт поверио је Министарство Унутрашњих Дела Н. Христићу, који је у исто време био и одговорна личност за **војску** од 27. октобра 1860. год. у кабинету Ф. Христића.

Кнез Михаило 7. августа 1861. год. на месец дана пред ступање **Путника** у Артилериску Школу свечано је отворио Народну Скупштину и у њој прокламовао **»Закон о Устројству Народне Војске«**, којим је војска била под Министарством Унутрашњих Дела, чији је министар био Н. Христић од 27. децембра 1860. год. као привремени, а од 9. децембра 1861. год. као дјелствителни.

Кнез Михаило 10. марта 1862. год. установио је 7 министарстава, кад је пуковник И. Монден, Француз стављен на чело Српске Војске све од 10. марта 1862. год., чим је створено **»Министарство Војно«** и кад је на тај начин он постао **први Министар Војни**, у кабинету И. Гарашанина, на ком је положају остао све до 2. априла 1865. год.

Кнез Михаило задахнут и подстрекнут **»Омладинским Покретом«** прононсира идеју стварања, ако не целе државе, а оно бар једне аутономне области дуж Саве и Дунава, са засебним народним поглаварством.

Како у ово доба Црна Гора беше у рату с Турском због устанка у Херцеговини под **Л. Вукаловићем**, па се и у Босни опајало кретање, то само се по себи разуме, наишао је у овоме на отпор Турака.

Кнез Михаило ипак је наставио рад у том правцу и после **»Бомбардовања Београда«** 5. јуна 1862. год. успео је 10. јула 1862. год., да се Турци иселе из градова, сем да остану у тврђави: **Београда, Шапца и Кладова.**

Кнез Михаило обраћао је велику пажњу на побољшање војске и он је 1864. год. издао нов **»Закон о Устројству Војске«**, којим Народна Војска добива коморско одељење и своје нарочите старешине од најнижих до највиших. Министар Војни пуковник М. Петровић, Блазнавац био је од 2. априла 1865. год. у кабинету И. Гарашанина, а од 3. новембра 1867. год. у кабинету Н. Христића.

Кнез Михаило је склопио савез са Црном Гором 1866. год. и почео да везује пријатељство са важнијим људима из наших покрајина под Турцима, па и са Бугарима.

Кнез Михаило, најзад је успео после посете у Цариграду, кад је **Путник** већ био артилер. потпоручник, 6. априла 1867. год., да му Београдски Паша преда кључеве и да Турска Војска иде из Србије и да се **Србија са свим ослободи Турака.** После овога он је припремао **Ослобођење и других Срба**, као и **све остале наше браће**, појачао везе са важнијим људима у Босни, Херцеговини и склопио савез са Грчком. Али, он је убијен у Топчидеру 29. маја 1868. год., **чија мисао ипак није пропала.**

4. **Кнез Милан Обреновић**, као најближи сродник изабран је за Кнеза Србије*).

Министар Војни био је потпуковник Ј. Бели-Марковић од 21. јуна 1868. год. у кабинету Ђ. Ценића.

Кнежевско Намесништво било је постављено још малотетном Кнезу: М. Петровић, Блазнавац као први, Ј. Ристић као други и Ј. Гавриловић као трећи.

Устав од 1869. год. је 29. јуна потписан од стране Кнежевских Намесника и дошао је на место наметнутог устава од 1838. год., који је зват у Србији **»Турски Устав«**. После овога је дошао кабинет Р. Милојковића од 17. јула

*) Лектира: С. Јовановић — **»Влада Милана Обреновића«**, књ. I, Београд 1926.

1869. год., у коме је потпуковник Ј. Бели-Марковић остао и даље Министар Војни.

Генерал М. Петровић, Блазнавац био је Министар Војни од 10. августа 1872. год. у кабинету, у коме је он био и председник и то је први кабинет, кад је постао пунолетан Кнез Милан.

Потпуковник М. Лешјанин ступа као Министар Војни 2. априла 1873. год. у кабинету Ј. Ристића, кога је то било Прво Министарство.

Потпуковник К. Протић долази 22. октобра 1873. год. у кабинету Ј. Мариновића, од 26. новембра 1874. год. у кабинету А. Чумића и од 22. јануара 1875. год. у кабинету Д. Стефановића.

Пуковник Т. Николић ступа од 19. августа 1875. год. у кабинету С. Михаиловића, који је кабинет зват **»Прво Акционо Министарство«**, од 26. септембра у кабинету Ј. Каљевића, од 24. априла 1876. год., као и од 15. јануара 1877. год. у кабинету С. Михаиловића.

Кнез Милан 5. октобра 1875. год. венчао се у својој 21 години у Београду са **Наталијом** ћерком руског пуковника **Кешка**, родом из Бесарабије (Русија).

Кнез Милан издао је пред рат 1876. год. ново **»Устројство Целокупне Војске«**, којим се прописује бројно стање стајаће војске.

Кнез Милан по жељи народа води **Први Српско-Турски Рат** 1876. год., који је дошао као последица устанка у Босни и Херцеговини 1875. год., где је у **Босанској Крајини** једну чету добровољаца водио **Петар Мркоњић**.

Кнез Милан водио је и **Други Српско-Турски Рат** 1877./78. год.

Пуковник С. Грујић долази као Министар Војни од 27. јуна 1877. год. у кабинету С. Михаиловића.

Потпуковник Ј. Мишковић ступа као Министар Војни од 3. октобра 1878. год. у кабинету Ј. Ристића.

Генерал М. Лешјанин долази од 19. октобра 1880. год. у кабинету М. Пироћанца, за време чије је Министар Иностранних Дела Ч. Мијатовић по жељи Кнеза Милана склопио 1884. год. чувену **Тајну Конвенцију између Србије и Аустроугарске** на 20 година.

Србија је 22. фебруара 1882. год. проглашена за **Краљевину** и Кнез Милан за **Краља** као **Милан I**.

Краљ Милан 3. јануара 1883. год. издао је нов **»Закон о Устројству Војске«**, којим је укинута Народна Војска и нова подела извршена на 3 позива.

Пуковник Ј. Петровић ступа као Министар Војни од 7. септембра 1883. год. у кабинету М. Пироћанца, од 20. септембра 1883. год. у кабинету Н. Христића, за које време дешава се чувена **Тимочка Буна**, а од 7. фебруара 1884. год. у кабинету М. Гарашанина, за које време дешава се **Пловдивски Преврат**, који је изазвао **Српско-Бугарски Рат 1885. год.**

Пуковник Ј. Мишковић долази као Министар Војни од 22. марта 1886. год. у кабинету Ј. Ристића.

Генерал Ђ. Хорватовић долази од 23. марта 1886. год. у кабинету М. Гарашанина.

Краљ Милан на предлог Министра Просвете К. Кујунџића, издао је 1. новембра 1886. год. са потписом у Нишу **»Закон о Академији Наука«**, чега је духовни отац био С. Новаковић.

Генерал П. Топаловић био Министар Војни од 5. фебруара 1887. год. у кабинету М. Гарашанина.

Генерал С. Грујић долази од 1. јуна 1887. год. у кабинету Ј. Ристића, познатом под именом **»Савезна Влада«**, а од 19. децембра 1887. год. у **радикалном кабинету**, коме је он био председник.

Генерал К. Протић долази од 14. априла 1888. год. у кабинету Н. Христића.

Краљ Милан дошао је у ово време до запетих односа са Краљицом Наталијом и 12. октобра 1888. год. **раскинуо с њом брак**.

Промена Устава од 1869. год. извршена је на дан 14. октобра 1888. год.

Краљ Милан извршио је абдикацију 22. фебруара 1889. год., када је генерал К. Протић као Министар Војни образовао кабинет.

Краљевско Намесништво још не пунолетном Краљу Александру је било: Ј. Ристић први намесник, генерал К. Протић други намесник и генерал Ј. Бели-Марковић трећи намесник.

Пуковник Д. Ђурић долази као Министар Војни од 23. фебруара 1889. год. у кабинету С. Грујића.

Генерал С. Грујић постаје Министар Војни 16. марта 1890. год. у кабинету, коме је сам био председник.

Пуковник Р. Милетић у кабинету **Н. Пашића** 11. фебруара 1891. год.

Краљица Наталија 6. маја 1891. год. по наредби управитеља Београда у 14 ч. протерана из Србије у пратњи команданта жандармерије М. Цинцармарковића, што се после бурних сензација 7. маја и извршило.

Пуковник Ј. Прапорчетовић долази за Министра Војног од 7. маја 1891. год. у кабинету Н. Пашића.

Други Краљевски Намесник генерал К. Протић умро је 1892. год.

Генерал А. Божићевић постаје Министар Војни 9. августа 1892. год. у кабинету Ј. Авакумовића.

5. Краљ Александар Обреновић, као син после абдикације Краља Милана је изабран.

Краљ Александар је 1. априла 1893. год. после удара, кад је збацио намесништво примио Краљевску Власт. Он је вратио у дејство маја 1894. год. стари Устав од 1869. год. и у земљи створио много незадовољника.

Генерал Д. Франасовић долази као Министар Војни у кабинету Л. Докића од 1. априла 1893. год.

Генерал С. Грујић долази од 23. новембра 1893. год. у кабинету Л. Докића, а по том у кабинету, коме је он био председник.

Пуковник М. Павловић долази од 12. јануара 1894. год. у кабинету **»Прелазног Министарства«** Ђ. Симића, од 21. марта 1894. год. као генерал у кабинету С. Николајевића и од 15. октобра 1894. у кабинету Н. Христића.

Генерал Д. Франасовић од 25. јуна 1895. год. у кабинету С. Новаковића.

Генерал Ј. Мишковић од 17. децембра 1896. год. у кабинету Ђ. Симића, које је било друго **»Радикално Министарство«** под Краљем Александром.

Пуковник Д. Вучковић од 11. октобра 1897. год. у кабинету В. Ђорђевића; он је умро на путу враћајући се из Француске и Немачке, где је ишао ради наоружања.

Генерал Ј. Атанацковић од 20. децембра 1899. год. у кабинету В. Ђорђевића.

Потпуковник М. Васић од 12. јула 1900. год. у кабинету А. Јовановића, познатом као **»Свадбено Министарство«**, а од 20. марта 1901. год. у кабинету М. Вујића.

Пуковник Б. Јанковић од 27. априла 1901. год. у кабинету М. Вујића.

Пуковник Ч. Миљковић од 3. августа 1901. год. у кабинету М. Вујића.

Потпуковник В. Антонић од 6. маја 1902. год. у кабинету М. Вујића.

Генерал М. Павловић од 6. октобра 1902. год. у кабинету П. Велимировића, а од 6. новембра 1902. год. у кабинету Д. Цинцармарковића.

Краљ Александар умро је трагичном смрћу ноћу 29. маја 1903. год.

6. Краљ Петар I. Велики, Карађорђевић, изабран за Краља Србије 2. јуна 1903. год., ступио је на престо и положио заклетву на Устав 12. јуна 1903. год. Крунисан 8. септембра, а миропомазан у Жичи 26. септембра 1904. год.

Краљ Петар I. Велики доласком на престо Србије, учинио је читав препород у земљи, како у погледу промене дотадашњих веза Србије са Европским Силама, тако и у погледу самога унутрашњег уређења Државе, нарочито Војске.

Краљ Петар I. Велики чини, не само за Српски, већ и за троимени народ Срба, Хрвата и Словенаца **Срећу и Спас**. Јер, чим је ступио на престо Србије одмах је отпочео и ангажовао све, да се земља што боље уреди унутра, а по том да се ослободе сва браћа ван граница Отаџбине.

Србија добија са свим други изглед од онога, који је дотле имала. У њој наступају: слобода мисли, вере, штампе и договора; заводи се штедња и што је најглавније **спрема се војска**, како у погледу: наоружања, набавке топова, пушака, муниције, одела, обуће и друге спреме; тако и у погледу: васпитања и обуке за будуће задатке и улоге, које Држава има да изврши.

Генерал Ј. Атанацковић ступа као Министар Војни од 29. маја 1903. год. у кабинету Ј. Авакумовића.

Пуковник Ј. Соларовић од 2. августа 1903. год. у кабинету Ј. Авакумовића.

Пуковник М. Андрејевић од 21. септембра 1903. год. у кабинету генерала С. Грујића.

Генерал **Р. Путник** од 26. јануара 1904. год. у кабинету генерала С. Грујића.

Генерал С. Грујић од 30. јула 1904. год. у кабинету, коме је он био председник.

Генерал **Р. Путник** од 9. августа 1904. год. у кабинету Н. Пашића.

Пуковник В. Антонић од 16. маја 1905. год. у кабинету Љ. Стојановића.

Генерал С. Грујић од 1. марта 1906. год. у кабинету, коме је он био председник.

Генерал **Р. Путник** од 17. априла 1906. год. у кабинету Н. Пашића.

Генерал С. Степановић од 30. марта 1908. год. у кабинету П. Велимировића.

Генерал М. Живковић од 23. децембра 1908. год. у кабинету П. Велимировића, а од 24. фебруара 1909. год. у кабинету С. Новаковића.

Пуковник М. Мариновић од 11. октобра 1909. год. у кабинету Н. Пашића.

Пуковник И. Гојковић од 4. марта 1910. год. у кабинету Н. Пашића.

Генерал С. Степановић од 24. фебруара 1911. год. у кабинету М. Миловановића.

Генерал **Р. Путник** од 22. маја 1912. год. у кабинету М. Трифковића.

Пуковник Р. Бојовић долази као Министар Војни од 19. септембра 1912. год. у кабинету Н. Пашића.

Генерал М. Божановић од 3. јануара 1913. год. у кабинету Н. Пашића.

Краљ Петар I. Велики, узор мудрог и савременог владоца, који је био веома популаран и одвећ омиљен, како у земљи, тако и ван, водио је ратове: **Први и Други Балкански Рат 1912./13. и 1913. год. као Врховни Командант**. Он се повукао са владе, објавивши 11. (24.) јуна 1914. год. **Указ**:

»Моме драгом Народу,

Пошто сам болешћу спречен неко време вршити **Краљевску Власт**, то наређујем, да, на основу чл. 69. Устава, док траје моје лечење, у моје име, влада Наследник Престола, **Александар**«.

Краљ Петар I. Велики, умро је 16. августа 1921. год. у Београду, 4 године после смрти Војводе Путника.

7. Престолонаследник Александар Карађорђевић, који као син влада у име Краља Петра I., од 11. (24.) јуна 1914. год. као **Регент Србије**, док доцније од 17. августа 1921. год. као **Александар I., Краљ Срба, Хрвата и Словенаца**.

Краљ Александар I. међу крунисаним личностима данас и ако по годинама још млад, најпопуларнија је особа: **мудар државник и велики војник**. Јер, нема ниједнога владара, па ни истакнутијег човека, чији је живот **проткан са толико страдања и мука** и који је са толико **разумевања и труда** радио за добро и величину нашег целокупног Народа и наше миле Отаџбине и чији је живот и плодан рад толико уткан у живот и судбину нашег Народа и наше Отаџбине.

Краљ Александар I. био је: Командант I. Армије у Балканским Ратовима 1912. и 1913. год., кад му је било 24 године, у којима је добијена **најзначајнија битка на: Куманову, Битољу, Брегалници; Врховни Командант у Светском Рату 1914. и 1915. год.,** кад су изборене **сјајне битке на Јадру (Цер) и Колубари (Суворор)...** док је Путник био начелник Штаба Врховне Команде.

Пуковник Д. Стефановић био је Министар Војни од 4. јануара 1914. год. у кабинету Н. Пашића.

Пуковник Б. Терзић постао је 18. (31.) децембра 1915. год. у Скадру, у кабинету Н. Пашића. Он је био Министар Војни и 4. (17.) маја 1917. год. у време, кад је умро Војвода Р. Путник.

II.

Путник као човек и као војник има велики број сатрудника и сарадника на општем добру, који су кретали и помагали напредак и буђење **Народа и Отаџбине**, сваки у свом правцу посредно или непосредно.

Велики број знатних личности: државника, научника, књижевника, уметника дао је и истакао наш Народ за време живота Путника. Сваки од њих много је допринео, те је наша Отаџбина изашла на површину и постала **велика и славна**.

I.

Путник као човек истиче се нарочито, што је свагда и у свима фазама свога живота имао поглавиту и главну руководиљу: **»Бити што способнији у своме позиву, одржати свој карактер на најбољој висини и учинити све, те да његов рад буде што кориснији своме Народу и својој Отаџбини«**.

Путник је рад у опште истицао изнад свега и често говорио речи Смајлса: **»Без рада ништа се не може постићи, јер све што је велико у човеку радом се добија«**.

Путник као **војник** прошао је кроз све степене војне хијерархије.

Путник је у том погледу био војник ретке среће, који се није могао пожалити, као што је то често чинио **Гнајзенау** чувени начелник штаба **Блихера**, говорећи: »Каква жалосна судбина не бити никада оцењен као достојан сам командовати, већ увек радити за другога«.

Путник као начелник штаба Врховне Команде на челу војске какав је, од интереса је изнети:

1. **Рат 1912./13. против Турака*)** са успехом је изведен:

а. **Кумановска Битка**)** којом је у главном и решен рат, последица је **самопрегоревања јуначке Српске Војске**, нарочито командног елемента. Али ипак и правилне концепције оператиског плана, а не случаја, јер су:

1. **Груписање снага**, њихови циљеви и покрети колона правилно били прорачунати, те и извођење **марш-маневра** свију наших трију армија било је уређено потпуно правилно.

2. **Концентрација снага** за битку била је осигурана и за најнеповољније околности по Србе, ако би Турци битку примили чак и јужно од **Куманова**, јер је свака армија била бројно надмоћнија од непријатеља, са којим би могла доћи у сукоб и најзад, што је врло важно, крилне армије

*) Лектира: Зеки — »Моје Успомене из Балканског Рата 1912. год.«, Ратник, септембар 1925., Београд.

**) Лектира: 1. ЈБ. Марић — »Поводом дванаесте годишњице Кумановске Битке«, Ратник, октобар 1924., Београд, 2. В. Бајкић — »Критичке Студије о нашим ратовима 1912.«, Београд 1914., 3. Ж. Станисављевић — »Више командовање у Кумановској Битци«, Ратник, април, мај 1924., Београд., 4. Д. Милутиновић — »Тимочка Дивизија П. позива у Балканском Рату 1912./13.«, Београд 1926.

по правцу, којим су се кретале биле су заиста у могућности, да олакшају рад главне снаге на правцу ка Вардару.

Кумановска Битка, како се говори, не носи карактер битке по плану. Али ипак она нам истиче, да је у њој **највише командовање показало и учинило све што треба, те да се судар са непријатељем одигра за Србе под повољним условима снаге, места, времена и простора**, те је и главна снага Српске Војске, **I. Армија**, заиста била **у решавајућем моменту на решавајућој тачки надмоћнија од Турака**.

Кумановска Битка истина донекле је последица и погрешног рада Турака, који нису схватили суштину операција по унутрашњим оператиским правцима, нити су умели, да се њима користе, нарочито у циљу постизања првог јачег успеха ради подизања морала код својих трупа и свога народа. **Погрешан рад Турака по времену и месту за Србе је био повољан**.

Кумановска Битка према свему изнетом у стратешком смислу била је **врло велика** и захваљујући доброј стратегији I. Армија Српске Војске у судару са Турцима нашла је се у врло повољним околностима како у погледу снаге, тако и у погледу времена, земљишта и осталих пресудних чињеница.

б. **Битољска Битка** је завршна битка на Вардарском Војишту, у којој су Срби окончали најсјајније своје тешке јуначке подвиге.

Битољска Битка по начину извођења слична је операцијама Немаца при заузимању Седана у рату са Французима 1870./71. год. Турци су савршено разбијени и њихова Вардарска Армија под командом **Зеки Паше** више није постојала.

2. **Рат 1913. против Бугара** успешно је изведен и поред свих мука и напора, које су Срби

имали: **веома озбиљног и спремног непријатеља**, који је био чак и **бројно надмоћнији** и још у много бољем стратегиском положају:

а. **Брегалничка Битка** и ако је Српска Војска била принуђена да себи обезбеди и леђа од стране Арбаније, па чак и да остави 1 мали део својих трупа у Санцаку због одбијања евентуалног дејства од Аустроугарске, последица је ипак правилне концепције **распореда трупа пред почетак самих операција**.

Брегалничка Битка, у којој је Српска Војска победила Бугаре, који су напали Србе онако срамно и издајнички ноћу 16./17. (29./30.) јуна истиче, да је **марш-маневар** Српске Војске један јасно дефинисан тип, јер **свуда где су трупе биле нападнуте, оне одмах предузимају врло снажан противнапад**, али кратких размера, изузев код Рајчана, где се контраофанзива није ограничила само на поновно заузимање изгубљених положаја.

Брегалничка Битка истиче нам, да је **гонење**, кад се непријатељ одбаци сувише **споро предузимано** и на тај начин главни услови, које Стратегија изискује: непрекидност, енергија и правац гонења нису у потпуности изведени, што се нарочито опажа 22. јуна (5. јула) и 27. јуна (9. јула), кад је пропуштена прилика, да се под врло повољним околностима предузме офанзиван покрет, који би донео најлепше резултате.

Брегалничка Битка, када се расмотре све одлуке Српске Врховне Команде, носи на себи **тип крајне обазривости**: ништа не ризиковати и ништа не оставити случају. Она носи на себи такав тип највише из разлога, што је циљ Србије био, да заузме и учврсти онај део Јужне Србије, који је и освојила, а не да јури за новим освајањима.

б. **Борбе на другим тачкама**, у којима је исто тако морало да се води рачуна и о политичким

условима можда исто толико, колико и о војничким обзирима, нису имале као и на Брегалници **после тактичког и стратегиско гонење као природни завршетак*)**.

Српска Војска, у оба рата против Турака и у рату против Бугара, показала је својим радом извршне резултате и стекла у Европи **најлепши глас**, како код пријатеља, тако и код непријатеља.

Српска Војска својим држањем похвално је истицана, а њен рад назват је у Европи, тако звани **Српски Систем**.

Војни стручњаци, генералштабни официри из свију држава и са свих страна појурили су у Србију, да проуче тај Српски Систем.

Дански Краљ послао је био чак свог личног ађутанта, једног пуковника, да види: **»Какав је тај Српски Систем, по коме је Србија могла после једног крвавог и великог рата са Турцима, у коме је погубила велики део своје војске, да изведе и против Бугара још више војске и да постигне тако велики успех«**.

Војни стручњаци и тај дански пуковник, дошав у Београд и дуго посматрајући, како се по улицама крећу доброћудни војници, трпљиви и резигнирани рањеници, **скромни официри**, сви у миру и спокојству као да никад у рату нису ни били, нису никако могли да проникну и разуму тај Српски Систем.

Заиста тешко је Данцима, Енглезима и осталим то и разумети, јер је **Српски Систем** у ствари врло деликатан и међутим врло прост. Он је продукт: **разбуђење националне свести нашег Народа, његове велике љубави према Отаџбини и узајамне оданости и поверења у своје старешине**.

Српски Систем страни стручњаци нису могли прекопирати, јер је то **индивидуална одлика** нашег Народа, који у часовима потребе постану хероји, па кад потреба **прође** опет скромни, благи и питоми људи**).

*) Лектира: 1. Р. Кан — »Српско-Бугарски Рат 1913.«, у преводу Ж. Ј. Ранковић, Ратник за април 1924., 2. М. Лазаревић — »Брегалничка Битка«, Књижевни Гласник, књ. XIV Бр. 3, 4 и 5 за 1925., Београд, 3. В. Максимовић — »Битка на Брегалници«, Војни Весник за 1925. и 1926., Крагујевац.

**) Лектира: 1. »Босанска Вила«, за јануар, фебруар и март 1914., Сарајево, 2. Ј. Томић — »Рат у Македонији и Старој Србији«, Нови Сад 1914.

3. **Рат 1914.**, кад је **Србију** онако срамно напала велика и снажна **Аустроугарска**, која се за рат спремала још од 1866. год.

Путник је учинио све, да се концем јула и почетком августа групишу довољно јаке снаге против непријатеља, који се изненада појавио и наступао долином Јадра, планином Цером и равном Мачвом.

Груписање Српске Војске на основу основне идеје ратнога плана извршено је тако, да је се имало више мањих истурених одреда на граничном фронту, чиме је доста јако ослабљена снага постављена у централни положај*):

а. **Церска Битка**, у којој је се после **дефанзивног** карактера рата прешло у **офанзиву**, чини једну **сјајну битку**, у којој је Српска Војска тукла Аустроугарску Војску под командом фелд-цајгмајстора **О. Поћорека**.

Церска Битка истиче стратегиску смелу комбинацију Путника, који изводи чувени **Церски Маневар**. При овоме дејством по **унутрашњим операциским правцима** благодарећи, поред своје одлучности и јасности погледа, енергији команданата и храбрости старешина и трупа, а донекле и неактивности аустроугарске групе код Шапца, постигао је потпун успех. Он је групу непријатеља у долини Јадра и Љешнице потпуно разбио на Церу, чиме је онемогућио непријатељу наслон на свом левом боку, те је услед тога непријатељ приморан и да се повуче преко Дрине.

Српска Врховна Команда после Церске Битке очистивши 7. (21.) августа земљу и од последњег војника непријатељског није могла мислити у

*) Лектира: 1. П. Марковић — »Наш Ратни План из 1914.«, Војни Весник за август 1925., Крагујевац. 2. Н. Христић — »Аустриски Ратни План и Церска Битка«, Ратник, април, мај за 1925., Београд.

опште на офанзиву и њене у опште операције, прелаз у Срем нешто доцније, па и оне на извору Дрине треба свакако да су потекле из разлога друге природе.

б. **Колубарска Битка**, у којој је Српска Војска по други пут тукла силну Аустроугарску Војску и којом је посведочила свој јак војнички морал старешина и трупа, представља један особит пример **ексцентричног кретања**, нарочито приликом гонења у новембру, када су II и III Армија упућене у гонење делова Аустроугарске Војске у правцу Београда, док је I Армија упућена у гонење делова Аустроугарске Војске у правцу Ваљева и Шапца.

Колубарска Битка, кад се пажљивије осматре њене последице, има веома велики значај:

а. **Политички**, јер је њом спашен Балкан од германске инвазије, што је утицало пресудно и на политичку оријентацију свију суседних држава Србије.

б. **Војнички**, јер чини како по својој идеји, тако и по своме вештом и брзом извођењу и сјајним задобивеним резултатима, класичну битку, којом је и завршен рат 1914. год.

в. **Психолошки**, јер психичка депресија и криза, која је претила да постане национална и катастрофална брзо је и врло вешто не само отклоњена, већ и преобраћена постепено у једну велику моралну снагу и енергију, чиме је створена вера и нада на успех, који је онако величанствено и извојеван*).

Колубарска Битка, којом је широм света пронета слава Српске Војске и којом је Српска Вој-

*) Лектира: 1. Ђ. Ђирић — »Војнички положај Србије 1914. и 1915.«, Мисао за 1. јануар 1921., Београд. 2. Ж. Павловић — »Битка на Колубари«, Политика за децембар 1924., Београд.

ска стекла поштовање и уважање како пријатеља, тако и непријатеља, посматрана у стратегиском смислу чини изврстан пример за подражавање у модерном ратоводству, нарочито њено **гонење** у сваком погледу.

4. **Рат 1915.**, када заморену и истрошену малену Србију нападоше **Аустроугарска** и **Немачка** са фронта и издајничка **Бугарска** са леђа, **остаће** **увек** **као** **пример** **напора** **и** **покушаја**, **немоћне** **али** **часне** **државе**, **да** **се** **уразуме** **Савезници** **у** **своју** **дужност** . . . коју ипак не испуњавају.

Путник, кога ни терет година, нити слабо здравље, нити моментални неуспеси, који су долазили само услед бројне слабости, нису поколебали, био је присебан и знао је и умео употребити све своје силе и све војничко искуство, да се Српској Војсци уштеди **срамно робовање** и да потпуно сачува стечену **славу**, **част** и **достојанство**.

Путник је предузео све мере, да се изврши што боље повлачење, које је и извршено, мада са много мука и под најтежим околностима.

Српска Војска извршила је повлачење до обала Јадранског Мора, које представља класичан пример **својевољног одступања**, у коме је морал трупа био ипак на доброј висини, што и јесте разлог, те је извршено у доста добром реду*).

*

Путник као војник својом личношћу, својим радом потврдио је истицање и тврђење Теорије

*) Лектира: 1. Љ. Марић — »Стратегија«, Београд 1925., 2. М. Лазаревић — »Војни Преглед«, Књижевни Гласник за 15. јули и 1. август 1925., Београд, 3. П. Марковић — »Нивел, Лудендорф, Путник«, Мисао за 1. мај 1924., Београд, 4. Ђ. Ђирић — »Војни положај Србије 1914. и 1915.«, Мисао за 1. јануар 1921., Београд, 5. М. Николајевић — »Србија и њени савезници«, Београд 1925., 6. Ђ. — »Beli Orlovi«, Јадранска Стража, децембар 1925., Сплит.

Ратне Вештине, која каже: **»Да за победу у рату треба имати добро уређену и спремну војску и доброг војсковођу«.**

Српска Војска била је потпуно спремна и задахнута победом. Она се свуда знала жртвовати.

Војсковођа је пак имао војнички дар и велику спремну, који је био смишљен, разборит, хладан и методичан, који је добро **разумео** Врховног Команданта, а и правилно схватао интенције државне политике.

*

Путник као војник познат је као **чувен наставник**, **добар педагог**, **изврстан организатор**, **примеран тактичар** и **методичан стратег**, који је добро познавао ратничку вредност своје војске. Као ретко ко познавао је топографију Србије, па доста и суседних земаља и најзад **знао је шта хоће**.

Путник као војник имао је велико поуздање у себе самог и знао је, да изабере најсрећније решење, некад и веома дрско, као што је случај у рату 1914. год., што га истиче као леп пример наше народне изреке: **»Треба хтети, треба смети, па да видиш како се лети«.**

Путник као војник према свима својим особинама и према приликама, у којима је и како је живео, не би се могло рећи да је био исто, што и **Епаминонда** (1371. пре Христа), **Александар Велики** (334—323 пре Христа), **Ханибал** (218—203 пре Христа), **Јулије Цезар** (50—45 пре Христа), **Густав Адолф** (1618—1648), **Фридрих Велики** (1756—1762), **Наполеон** (1796—1815). Али он се ипак приближава **Молткеу** (1864—1871) и равна се, па и надмашује неке своје савременике: **Хецендорф** (Аустроугарска), **Хинденбург** и **Макензен** (Немачка), **Кадорна** (Италија), **Жофр** (Француска), **Н. Николајевић** (Русија), **Савов** и **Жеков** (Бугарска), **Френч** (Енглеска).

III.

Путник као **човек** и као **војник** према свима својим особинама свакако представља **знамениту личност** нашега народа и нашега времена.

Путник се родио у времену **разрађивања идеје о народном јединству**, када је се певало:

»Устај Србе, тебе зове цар Душана гроб,
Свете кости Лазарева, да не будеш роб«*).

Путник припада оној генерацији младих патриота четрдесетих и педесетих година нашега народа, који су сањали о **»Славјанству«** и **»Великом Славјанском Царству«**, коме је на челу **Русија** и који су сматрали, да је **Србија** позвана, да ослободи сву браћу под ропством туђина.

Путник је проживео многе националне муке и напоре и доживео на важном положају остварење народних идеала: **»Освећено Косово«** и **»Спрана љага са Сливнице«**, чиме је истакнут и као **Југословен**. Јер: **»Победиоци на Куманову први су творци Уједињења свих Јужних Словена«**; док **»Кумановска Битка представља зору Славе, Ослобођења и Уједињења свих Срба, Хрвата и Словенаца«**.

Путник је се истакао као велики Југословен и за време Светског Рата, нарочито после силних успеха Српске Војске 1914. год. на **Јадру** (Цер), по том на **Колубари** (Суворор).

Аустроугарска је нудила Србији компензације, **Босну** и **Херцеговину**, да се прекине даљи рат и да Србија ступи на страну Централних Сила или бар буде неутрална.

Краљ Петар I. кажу за ово није хтео ни да чује.

Престолонаследник Регент Александар као Врховни Командант тако исто. Он је истицао, веле: **»Да се Он не бори само за Босну и Херцеговину, које су нама некад неправедно одузете, већ за Слободу свих Срба, Хрвата и Словенаца«**.

*) В. Ђоровић — **»Велика Србија«**, Београд 1924.

Председник Српске Владе и Министар Иностранних Дела **Н. Пашић** и начелник Штаба Врховне Команде Војвода **Р. Путник** били су одмах и у свему сагласни са Врховним Командантом и тако исто противни ма каквом пакту са Аустроугарском.

IV.

Путник као **човек** и као **војник** био је: убеђени и велики патриота, који се родио са дужношћу **»Да љуби своју Отаџбину«** и који је имао чврст карактер. Он је био **велики човек**, оличење онога, што је у нашој раси велико, **велики војник**, а и промућуран државник.

Куманово... Брегалница... Јадар (Цер), **Колубара** (Суворор)... синоними су славе Српске Војске. Али свакако и величине Путника као начелника Штаба Врховне Команде, што су му најзад и признали: **Краљ, Отаџбина и Народ*)**.

*) Лектира: 1. Ж. Живановић — **»Политичка историја Србије«**, 4 књиге, Београд 1923./1925., 2. В. Ђорђевић — **»Крај Династије Обреновић«**, Београд 1904., 3. Д. Васић — **»Деветсто Трећа«**, Београд 1925., 4. М. Вукићевић — **»Краљ Петар«**, Београд 1925., 5. R. Maldini — **»Kralj Aleksandar I.«**, Sisak 1922., 6. **»Велике Војсковође«**, Ратник, октобар 1921., Београд, 7. **»Војсковођа Лудендорф«**, Ратник, септембар 1921., Београд, 8. М. Васић — **»Из области вештине ратовања«**, Београд 1900., 9. Л. Ласал — **»О позиву Венерала«**, Ратник, новембар 1904., 10. С. Смајлс — **»Карактер«**, у преводу, Београд 1889., 11. П. Пешић — **»Кумановска Битка«**, Ратник октобар 1922., Београд, 12. Д. Милутиновић — **»Наш ратни оператиски план«**, Нови Живот од 6. новембра 1920., Београд, 13. Ж. Павловић — **»Војвода Путник«**, Ратник, јануар 1921., Београд и **»Колубарска Битка«**, Књижевни Гласник 1921., Београд, 14. Бија — **»Лудендорф«**, у преводу П. Марковића, Београд 1922., 15. Ђ. Јеленић — **»Нова Србија и Југославија«**, Београд 1923., 16. **»Memoires du general Cadorna«**, Paris 1924., 17. Sarraïl — **»Mon Commandement en Orient«**, Paris 1918., 18. Schwarte — **»Die militärischen Lehren des grossen Krieges«**, Berlin 1920.

10.619

КЊИЖЕВНИ РАДОВИ.

1. **Шта се за борбу мора да зна.** По фон дер Голцу, саставио **Жив. Ј. Ранковић**, поручник. Ратник, фебруар 1905. Београд.
2. **Програм предавања у пруској ратној академији.** С немачког **Жив. Ј. Ранковић**, поручник. Ратник, мај-јуни 1907. Београд.
3. **Белешке из Ратне Службе.** **Жив. Ј. Ранковић**. Узданица I., II. и IV. за 1909. Београд.
4. **Обука пешадије у служби извиђања и осигурања за време марша.** **Жив. Ј. Ранковић**, капетан, Ратник, април 1909. Београд.
5. **Тактички задаци за вод, чету, батаљон, пук и бригаду.** Од Р. фон Бризена. С немачког превео **Жив. Ј. Ранковић**, капетан. Београд 1909.
6. **Географија Балканског Полуострва.** 1. књига, **Општи Преглед.** По програму за полагање официрског испита удесио **Жив. Ј. Ранковић**, капетан. Београд 1910.
7. **Борбено и блиско извиђање.** **Жив. Ј. Ранковић**, капетан. Ратник, септембар 1910. Београд.
8. **Географија Балканског Полуострва.** II. књига, **Краљевина Србија.** **Жив. Ј. Ранковић**. Узданица I., II. III. и IV. 1910. Београд.
9. **Примењени Егзерцир.** **Жив. Ј. Ранковић**, капетан. Београд 1910. год.
10. **Значај везе и њено одржавање.** **Жив. Ј. Ранковић**, капетан. Ратник, септембар 1911. Београд.
11. **Пуковска Слава.** **Жив. Ј. Ранковић**. Народно Јединство, Бр. 51. и 53. Сарајево 1920.

12. **Komandovanje Ž.** Војни Весник Бр. 3. Крагујевац 1921.

13. **Српска Епопеја 1915.** С француског **Жив. Ј. Ранковић**. Војнички Гласник. Београд 1922. и Гајрет за 1924., 1925. и 1926. Сарајево.

14. **Прошлост и Будућност.** **Жив. Ј. Ранковић**. Војнички Забавник. Београд 1922.

15. **Физичко Васпитање.** **Жив. Ј. Ранковић**. Војни Весник Бр. 5. и 6. Крагујевац 1922.

16. **Грчко-Бугарски Рат 1913. год.** С француског превео **Жив. Ј. Ранковић**, пуковник Штип. 1921. (у рукопису).

17. **Наоружање Пешадије:**

1. књига: **А. Општи Појмови. Б. Хладно Оружје. В. Ватрено Оружје.** Друго прерађено и допуњено издање. Сарајево 1923.

2. књига: **I. Пешадиске пушке и карабини,** историски развој, техника и тактичка употреба. Сарајево 1922. Припремљено друго прерађено и допуњено издање.

3. књига: **II. Пушкомитраљези и лаки митраљези,** историски развој, техника и тактичка употреба. Сарајево 1922. Припремљено друго прерађено и допуњено издање.

4. књига: **III. Митраљези,** историски развој, техника и тактичка употреба. Сарајево 1922. Припремљено друго прерађено и допуњено издање.

Књига је похваљена и нарочито препоручена:

1. **Министарство Војске и Морнарице** још у рукопису прегледало и са Пов. И. П. Бр. 414 од 14./X. 1919. веома похвално оценило и препоручило, да је треба штампати и да се награди.

2. **Начелник Главног Генералштаба** са Пов. Ђ. О. Бр. 1893 од 23./XII. 1922. похвално оценио и препоручио за откуп ради слања трупама.

3. **Инспектор Пешадије** са Пов. И. П. Бр. 1861 од 26./XII. 1922. нарочито препоручио, да се откупи као уџбеник за трупе и школе.

4. **Министарство Војске и Морнарице** на основу горњих предлога и похвала решењем Пов. Ф. Ђ. Бр. 19.352 од 13./II. 1923. књигу је откупило и разаслало командама.

5. књига: **IV. Пешадиска Артилерија**, историјски развој, техника и тактичка употреба. Сарајево 1923. Припремљено друго прерађено и допуњено издање.

6. књига: **V. Револвери и аутоматски пиштољи**, историјски развој, техника и тактичка употреба. Припремљено за штампу.

7. књига: **VI. Бомбе**, историјски развој, техника и тактичка употреба. Штип 1921. Припремљено друго прерађено и допуњено издање, где је нарочито разрађен одељак **»Историјски развој бомби«** и одељак **»Бацачи Пламена«**, историјски развој, техника и тактичка употреба; као и **»Бојни Отрови«**.

Прво издање нарочито је похвалио и препоручио.

1. **Инспектор Пешадије** са И. П. Бр. 1298 од 13./III. 1922. **»Подела материјала у књизи, као и врло велики број слика, чини ову књигу врло практичном и приступачном за сваког наставника у трупи, те се сматра у првом смислу као ручна књига потребна сваком официру«**;

2. **Командант III. Армиске Области** са Ђ. Бр. 957 од 14./II. 1922. год.: **»Треба откупити књигу »Бомбе«, пошто је тако технички и тактички обрађена, да може послужити као уџбеник за наставу«**;

3. **Командант Пешад. Школе Гађања** са Пов. Ђ. Бр. 224 од 6./IV. 1922. год.: **»Књига се може корисно употребити у трупи за обуку старешина и војника, треба на сваки начин откупити бар 1000 примерака«**;

4. **Министарство Војске и Морнарице** решењем Пов. Ф. Ђ. Бр. 6997 од 16./V. 1922. год. наградило је књигу **првом наградом**, а са И. П. Бр. 4857 од 21./VIII. 1922. год. (Службени Војни Лист Бр. 36) књига је препоручена као **уџбеник** за обуку војника и питомаца подофицир. школа.

8. књига: **VII. Тенк (Борна кола)**, историјски развој, техника и тактичка употреба. Сарајево 1922. Припремљено друго прерађено и допуњено издање.

Командант Пешад. Школе Гађања са Бр. 1572 од 4/V. 1922. препоручио је прво издање: **»Како је књига написана у јасном и концизном стилу, приступачном за све и технички и тактички део ваљано обрађен, то сам мишљења, да би је неминовно требало откупити за потребе наше војске«**.

9. књига: **Г. Заштитно Оружје**, историјски развој, техника и тактичка употреба. Припремљено за штампу.

10. књига: **Д. Средства за Осветљавање и Осматрање**, историјски развој, техника и тактичка употреба. Припремљено за штампу.

18. **Официр. Жив. Ј. Ранковић**, пуковник, Сарајево 1923. Припремљено друго прерађено и допуњено издање.

19. **Српско-Бугарски Рат 1913. год.** С француског превео **Ж. Ј. Р. Ратник**, април 1924. Београд.

20. **Војна Географија:**

I. књига, **Општи Појмови**. Сарајево 1924.

II. књига, **Балканско Полуострво**. Друго прерађено и допуњено издање. Сарајево 1924.

III. књига, **Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца**. Друго прерађено и допуњено издање. Сарајево 1924.

IV. књига, **Суседне Државе**. Сарајево 1924.

Војна Географија је веома похвално оцењена, награђена и препоручена:

1. **Др. Ј. Цвијић** Професор Универзитета, Председник Академије Наука, Председник Географског Друштва и т. д. изјавио је на прослави свога научног рада у Београду 18. октобра 1924. писцу: **»Ваш рад је поштен и ваљан рад«**.

Др. Ј. Цвијић у једном писму од 27. II. 1926. кад је писац изабран за Председника Секције Географског Друштва у Сарајеву написао је: **»То је Вама и приличило после Ваших одличних географских радова«**.

2. **Гајрет**, књижевни лист Бр. 7 за 1924. год. Сарајево, износи:

»Војна Географија по својој садржини и по зналачки употребљеним географским елементима не само што попу-

њава једну осетну празнину у војној књижевности и служи намењеној сврси, већ се истиче и као веома значајно **Научно Дело**, веома корисно и за све остале професије, а не само за војску, што писцу служи на част и ставља га у ред научника.

Војна Географија је дело написано **јасно, концизно** и веома **тачно**, које обилује драгоценим подацима, те је стога најтоплије препоручујемо».

3. **Војни Весник**, месечни часопис за војску и књижевност Бр. 5. и 6. за 1924. год. Крагујевац, износи:

»Појава ове књиге тако је **значајна** за нашу војну литературу, у толико пре, што је пригодно израђена за намењени циљ. Писац се и раније с успехом бавио **Војном Географијом**, а сада са једним целокупним, а приступним делом задовољно је потребу подофицирима, офицерским кандидатима, као и нижим официрима било на курсу, било на потребном испиту као **веома потребан, а одличан уџбеник**.

Књига је израђена темељно и писац је задужио овим трудом нашу војску».

4. **Министарство Војске и Морнарице** решењем Ђ. О. Бр. 51.644 од 21. децембра 1924. год. на предлог Начелника Главног Генералштаба књигу је **наградило**.

21. **Ађутант. Ж. Ј. Р.** Ратник, мај 1924.

*

22. **Тактички Задаци**, састављање и решавање (са потребним скицама). Ручна књига у веома подесном формату, врло практична и корисна за све старешине. Спремљено за штампу.

23. **Војвода Живојин Мишић**, као књига II. из **»Збирка Великих Војника«** припрема се за штампу.

САДРЖАЈ.

oooooooo

	Страна
Предговор	5
Посвета	9
Велики Војници	11
Војвода Радомир Путник	23
I. Путник као човек	27
II. Путник као војник	122
I. Живот и рад у миру	122
1. Потчињени	123
2. Наставник	126
3. Начелник Главног Генералштаба	129
4. Министар Војни	133
II. Живот и рад у рату	134
1. Командант Бригаде	136
а. Први Српско-Турски Рат 1876.	136
б. Други Српско-Турски Рат 1877./78.	144
2. Начелник Штаба Дивизије	153
Српско-Бугарски Рат 1885.	155
3. Начелник Штаба Врховне Команде	164
а. Први Балкански Рат 1912./13.	166
б. Други Балкански Рат 1913.	179
в. Арнаутски Напад 1913.	186
г. Рат 1914.	187
Први период операција (Церска Битка)	197
Други период операција (Битка на Дрини)	205
Трећи период операција (Колубарска Битка)	215
д. Рат 1915.	270
Први период	276
Други период	278
III. Закључак	296

СВА ПРАВА ЗАДРЖАВА ИИСАВ

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА